

MÜHENDİSLİK MİMARLIK ÖYKÜLERİ

-X-

Mühendislik ve Mimarlık Öyküleri - X

1. Baskı : Nisan 2024

ISBN

978-605-01-1638-0

Sertifika No: 46700

Yayına Hazırlayan: Eren Şahiner

Kapak Tasarım: Aylanaz İrem Tar

TÜRK MÜHENDİS VE MİMAR ODALARI BİRLİĞİ

Kocatepe Mah. Selanik Cad. No: 19/1

06420 Çankaya/Ankara

T: 0312 418 12 75

www.tmmob.org.tr

tmmob@tmmob.org.tr

facebook.com/tmmob1954 | x.com/tmmob1954 | instagram.com/tmmob1954

Baskı

Ankamat Matbaacılık Sanayi ve TİC. LTD. ŞTİ.

1333. Cadde 1344. Sokak No: 60 İvedik Organize Sanayi - Ankara

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....	5
Emin Koramaz	
Önsöz.....	7
Nadir Avşaroğlu	
Teşekkür... ..	11
Mehmet Soğancı	
Mühendislik Mimarlık Öyküleri 20 Yaşında!.....	13
Kaya Güvenç	
Cumhuriyetimizin Öncü Mühendis ve Mimarlarına Saygıyla...17	
Mahmut Kiper	
Türkiye'nin İlk Plak Fabrikaları.....	33
Gökhan Akçura	
Doğu'nun İlk İki Üniversitesinin Kuruluş Tarihçeleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme.....	57
Doç. Dr. Eren Kömürlü	
Tophane'den Makine ve Kimya Endüstrisi'ne.....	89
Mahmut Kiper	
Mühendishâne Başhocası İshak Efendi.....	107
Karaelmas İnsanının Bitmeyen Dramı: Mükellefiyet.....	115
Nadir Avşaroğlu	
Sıradışı Öncü Bir Mühendis: Suat Ferit Yasa.....	135
Mahmut Kiper	
Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim Kurumları: Kondüktör Mektebi.....	147
Yrd. Doç. Dr. Kemal SAYLAN	
Uğurlu Dev Tesislerden Doğan Şehirler.....	167
Mahmut Kiper	
Türk Mühendis ve Mimar Birliği Nizamname-i Esasisi (İzmir, 1924).....	189
Çeviri: Şeref Etker	

Sunuş

Emin Koramaz

Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Mühendislik Mimarlık Öyküleri Serisi'nin ilk kitabını 2004 yılında; kıymetli meslektaşlarımız Mahmut Kiper, Nadir Avşaroğlu, Aslı Öztürk, Melih Şahin, Orhan Örucü ve 2009 yılında aramızdan ayrılan Sümmani Can'ın büyük emekleri ile yayımladı.

Serinin yaşama geçirilmesinde ve bugün 10. kitabına ulaşmasında Yönetim Kurulumuzun önceki başkanları Kaya Güvenç ve Mehmet Soğancı'nın özverisi ve güveni bizlere de aynı özen ve bilinçle hareket etme sorumluluğu verdi.

Serinin her kitabında ülkemizin sanayileşme ve kalkınma serüveninde mesleğimizin ve meslektaşlarımızın emeğinin nasıl yaşayan birer mirasa dönüştüğünü izledik.

Genç Cumhuriyet'in planlı kalkınma, sanayileşme ve kentleşme gayretlerinin ayak izlerini görebilmek ve yeni nesillerle paylaşabilmek açısından Mühendislik Mimarlık Öyküleri'nin her bir kitabı, bulunmaz birer kaynak olarak kütüphanelerimizin ve hafızamızın önemli boşluğunu doldurdu.

Meslek tarihimiz için önemli gelişmeleri, değerlendirmeleri ve dönüşümleri takip edebileceğimiz bu sayıda; ülkemizde bir çıkmaza sürüklenen mesleklerimizin önündeki engeller kalktığında neler yaratabileceğini görmek her şeye rağmen umudumuzu büyütüyor.

Bu kitapta ve serinin tüm kitaplarında yer alan öykülerin bizden sonraki nesillerin yaratıcı girişkenliğine ilham olmasını diliyoruz.

Sadece TMMOB'nin kurumsal tarihini değil, ülkemizin mühendis, mimar ve şehir plancılarının mesleki tarihi için büyük önem taşıyan bu seriyi bizlere kazandıran tüm arkadaşlarımıza, seriye emek veren tüm dostlarımıza içten ve sonsuz bir teşekkürü borç biliriz...

Önsöz

Nadir Avşaroğlu
Koordinatör

2002 yılında görev seçilmiş 37. Dönem TMMOB Yönetim Kurulu'nda yer alan Metalürji Mühendisi Mahmut Kiper'in önerisiyle ve onun koordinasyonu ile o dönem ki Yönetim Kurulu'nun onayıyla ve TMMOB Başkanı Kaya Güvenç'in de büyük desteğiyle bazı çalışmalar başlatıldı. Bu çalışmalar sonucunda Birliğin kuruluşunun 50. yılı olan 2004 yılında TMMOB 50. Yıl Andacı ve Mühendislik Mimarlık Öyküleri-1 kitabı çıkarıldı. Bu iki çalışmayı da gerçekleştiren ekipte Mahmut Kiper ve Maden Mühendisi Nadir Avşaroğlu ile birlikte Çevre Mühendisi Aslı Öztürk Uygun ve Elektrik Mühendisi Orhan Örucü'de bulunmaktaydı. Ardından her iki yılda bir TMMOB'nin bayramı diyebileceğimiz genel kurullar hedeflenerek "Mühendislik Mimarlık Öyküleri" serisine yeni bir kitap eklendi ve elinizdeki bu çalışmayla seri 10. kitabına ulaştı. Her biri yaklaşık iki yıl süren hazırlık çalışmalarına zaman zaman Makine Mühendisi Melih Şahin ve anısını saygıyla andığımız Orman Mühendisi Sümmani Can da katkı verdi. İlk altı kitabın koordinasyonunu Mahmut Kiper, son dört kitabın ise Nadir Avşaroğlu üstlendi.

TMMOB yayını olarak süregelen bu serinin bu günlere ulaşmasında her dönem görev alan TMMOB Yönetimlerinden, Kaya Güvenç ve ardından TMMOB Başkanlarımız olan Mehmet Soğancı ve Emin Koramazdan da büyük destekler gördük. Geçen 22 yılda görev yapan TMMOB Başkanlarımıza, Yönetim Kurulu üyelerimize ve kitabın yayına hazırlanmasında emeği geçen ilk kitaptan başlayarak Bülent Akça, ardından serinin son sayılarına kadar kitabı yayına hazırlayan Dijle Göksoy Konuk'a ve tasarımında katkılar sunan diğer arkadaşlarımız Eren Şahiner ve Mutlu Arslan'a teşekkürlerimizi sunuyoruz. Kuşkusuz asıl teşekkürümüz bu kitapları var eden öyküleri bizimle paylaşanlara...

İlk kitapta bu serinin amacı şöyle dile getirilmiştir;

“Mühendislik mimarlık öyküleri ile amaçlananlardan biri, başarılı uygulamaları hatırlatmak ya da bilinmesini sağlamak; bir diğeri, üretimde mühendisin mimarın öneminin anlaşılmasına katkı koymak ve çalışmalarda yer almış meslektaşlarımızı anarak belki de gecikmiş bir vefa borcunu bir nebze ödemek, sonuncusu da ne zorluklarla kurulanların ne kadar kolay yıkılıp satıldığını ya da yok edildiğini göstermektir.”

Mühendislik Mimarlık Öyküleri serisini oluşturan 10 kitapta bu amacın büyük ölçüde sağlandığını düşünüyoruz.

İlk kitabın hazırlık çalışmalarının başladığı

2002'den bu yana 22 yıl, yayınlandığı

2004'den bu yana 20 yıl geçti.

Dile kolay neredeyse çeyrek asırlık bir çalışma

Gayretle, umutla, inatla ve gururla

İlk günkü o kadro tam 10 kitap yayınladık

Bu 10 kitapta, sizlere 120 öykü aktardık

Bu son kitabın ardından

Mühendislik-Mimarlık Öykülerine son veriyoruz.

Bu ülkenin, bu toprakların sanayileşmesine ışık tutmaya,

Memleketimizi var eden ancak çoğu artık var olmayan

Kuruluşlarımızı belgelemeye çalıştık

Bunları kuran, çalıştıran, meslektaşlarımızı

Yetiştiren mühendis ve mimarları andık

Başarılarını aktardık, onlarla gururlandık

Her güzel şey gibi

Mühendislik-Mimarlık Öyküleri'nin de sonuna geldik...

Sevinçliyiz;
TMMOB tarihinin en uzun soluklu
En çok okunan, ikinci baskıları yapılan
Öğrenciler başta olmak üzere
Çok geniş kitlelere ulaştırılan
Bir yayın oldu

Kıvançlıyız;
Dost Kitapevi tarafından bulundurulmak istenen
TRT Radyolarında konuşulan ve röportaj verilen
TMMOB kadroları tarafından en çok talep edilen
Okullarda yardımcı ders kitapları olarak okutulan
Üniversitelerde birçok çalışmaya konu olan
Bir seri tarihteki yerini aldı

Gururluyuz;
TMMOB'nin en uzun komisyon çalışması olmasından
22 yıldır isteği hiç bitmeyen arkadaş çalışmasından
Bu yayın aracılığı ile kurduğumuz dostluklardan

Ama üzülüyoruz;
Hep birlikte çeyrek asır emek verdiğimiz
Her okuduğumuz yazıda buradan öykü çıkar mı dediğimiz
Her öyküyü ince eleyip sık dokuyarak seçtiğimiz
Bir yayını sonlandırdık

Bu son kitapta baskıdan çıkınca
Hep beraber bir masada toplanacağız
Başarmanın onuru ile kadeh kaldıracacağız
Muvaffak olmanın, ama en çok da
Baba ocağından gelin giden
Bir kız babasının gururuyla üzüleceğiz.

Övünç, kıvanç, gurur ve buruklukla
Hoşçakalın...

Teşekkür...

Mehmet Soğancı

38.-43. Dönemler TMMOB Yönetim Kurulu Başkanı

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ülkemizin mühendislik, mimarlık uygulamalarının en iyi örneklerini bizlere aktaran Mühendislik Mimarlık Öyküleri 10. kitabı ile birlikte yayın hayatını tamamladı. Yayınlandığı ilk günden bu yana o kadar büyük ilgi gördü ki, bugün elinizde tuttuğunuz bu kitapla birlikte TMMOB'nin en önemli yayınlarından birisi haline geldi.

İkinci kitaptan itibaren tam 6 dönem benim de içinde bulunduğum Yönetim Kurulları tarafından yayınlanan Mühendislik Mimarlık Öyküleri, yalnız meslektaşlarımızın değil her kesimden insanın ilgisini çekti. Bu çalışmalar, hem meslektaşlarımızdan, hem akademik çevrelerden, hem de bu ülkenin geleceğini düşünen duyarlı insanlardan büyük ilgi gördü. Beni en çok sevindirense geleceğin mühendis, mimar ve şehir plancısı öğrenci kardeşlerimizin yoğun ilgisi oldu.

TMMOB'nin en uzun soluklu yayınlarından biri olan Mühendislik Mimarlık Öyküleri'nde, mühendislerin ve mimarların sınırlı olanakları ile yarattıkları, yaratmaya çalıştıkları bir dünya bulunmakta. Kitaplardaki öykülerin tamamında bilimle toplumun buluşmasını gözlemlerken, aynı zamanda kalkınma tarihimizden kesitlere de tanıklık ediyoruz.

Üreterek büyüyen ve paylaşarak gelişen bir Türkiye'yi yaratmak, yeni başarı öykülerini gelecek kuşaklara aktarmak bizlerin en önemli görevleri arasında. Mühendislik Mimarlık Öyküleri ile TMMOB'nin bu görevi yerine getirirken bizlerin de bu çalışmanın bir parçası olmak önemli bir gurur kaynağı.

Bizim mesleğimiz, bilim ve teknolojiyi toplumla buluşturan, insan odaklı bir meslek. Sorumlulukları çok olan ama bir o kadar da onurlu bir meslek. Biz toplumu seviyoruz, mesleğimizi yüceltenleri seviyoruz. Bu 10 kitaplık serinin 6 kitabını yayınlayan dönemin TMMOB Yönetim Kurulu başkanı olarak, ilk kitaptan bugüne büyük bir özveriyle öykülerin derlenmesinde katkısı olan komisyon üyesi arkadaşlarıma, öyküleri ile bu yayını zenginleştiren meslektaşlarıma ve katkı koyan herkese teşekkür ediyorum.

Mühendislik Mimarlık Öyküleri 20 Yaşında!

Kaya Güvenç
36.-37. Dönemler TMMOB Yönetim Kurulu Başkanı

Mühendislik Mimarlık Öyküleri, güzel bir çalışma oldu. Gündeme getiren ve başlatan Mahmut Kiper'e ve onun şahsında bu güzel diziye emek veren tüm arkadaşlarıma teşekkür etmek istiyorum. Hepimiz için keyifli bir okuma oldu.

İlk kitabın önsözünde hedeflerimizi, umutlarımızı, heyecanımızı ve taleplerimizi şu paragrafta dile getirmiştım:

“Mühendisler, mimarlar ve şehir plancıları, araştırmanın, tasarlanmanın, yapmanın, işletmenin coşkusunu yaşamaya özlem duyuyorlar. Yaptıklarından daha fazlasını yapmaya hazırlar. Yeter ki sayıları 500 bine yaklaşan, her yıl mezun olanların sayısı 25 bini bulan meslektaşlarımızın, bilimi ve teknolojiyi halkımızın hizmetine sunabilmeleri için gerekli ortamları yaratabilelim. Yeter ki, artık ulusal bilim, teknoloji ve yenilenme politikaları temelinde sanayileşme, kalkınma, hakça paylaşım için siyasi bir irade oluşturabilelim. Yeter ki, bize uygun bulunan ucuz işgücüne ve doğal ve kültürel varlıklarımızın kurlsız ve sınırsız tüketimine dayalı rekabet anlayışı yerine, bilimi ve teknolojiyi toplum yararına kullanma anlayışını egemen kılabilim. Yeter ki, bu anlayışa uygun yatırımlar yapabilelim. Yeter ki bu amaçlarla sürdürdüğümüz mücadelemizi yükseltebilelim, bütün çalışanlarla ortaklaşırabilelim.”

Çocukluğumuzdaki masallar şöyle bir tekerlemeyle başlardı: “az gittik uz gittik, dere tepe düz gittik, altı ay bir güz gittik, bir de arkamıza dönüp baktık ki bir arpa boyu yol gitmişiz”. Aradan geçen 20 yılda ne yazık ki bir arpa boyu bile yol gidememişiz. Bilim-teknoloji-kalkınma demişiz ama ülkemizin hala “ucuz

işgücüne, doğal ve kültürel varlıklarımızın kuralsız ve sınırsız tüketimine dayalı” yapısını kıramamışız. Hakça paylaşım demişiz ama dünyanın en kötü gelir dağılımına sahip ülkelerin başını çeker duruma düşmüşüz. Bilim demişiz ama eğitimde ve yaşamda dinsel öğeler ön plana çıkarmaya başlamış, bilim yuvalarımızı hırpalamışız. Bilimi ve tekniği halkın hizmetine sunmak için gerekli ortamları yaratalım demişiz ama meslektaşlarımızı işsizlikle ya da formasyon düzeylerinin altında, güvencesiz ve düşük gelirli işlerde çalışmak zorunda bırakmışız.

Yapılanlar ise esas olarak halkın çıkarlarına değil sermayenin dizginsiz kar arayışlarına hizmet etmiş.

Umudumuz biraz hırpalanmış da olsa özlemlerimiz, taleplerimiz hala dipdiri. Mücadelemizi tüm baskılara karşın sürdürüyoruz.

Tarihin tekeri zaman zaman geriye de gidebiliyor. Bu seyri değiştirecek olanlar yine bizleriz.

Öykülerimizi yazmayı sürdüreceğiz...

**CUMHURİYETİMİZİN
ÖNCÜ MÜHENDİS VE MİMARLARINA
SAYGIYLA**

*MAHMUT KİPER
METALURJİ MÜHENDİSİ*

Cumhuriyetimizin Öncü Mühendis ve Mimarlarına Saygıyla

*Mahmut Kiper
Metalurji Mühendisi*

“Gencecik bir öğrenciydi Berlin’de. Genç Cumhuriyetin bir bursiyeri olarak gitmişti. Berlin Teknik Yüksek Okulu’nda okuyor, haritacılığı öğreniyordu. Almanyada durum normal değildi. Bir gün gece 23 dolaylarında eve dönüyordu. Sokaklarda bir olağanüstülük vardı. Her taraf panzer ve asker doluydu. Bunlar Hitler’in SS’leri ve SA’larıydı. Hitler, erki ele geçirmişti. Evler basılıyor, Yahudiler toplanıyordu. Hızlı adımlarla eve yöneldi. Bir evin önünden geçerken, içeriden sıkılan kurşunların parke taşlardan çıkarttıkları kıvılcımları görünce koşmaya başladı. Eve girdi, hemen pijamalarını giydi ve yatağa girdi. Gece yarısı, 02 sıralarında kapı kırılırcasına çalındı. Kalktı. Kapıyı açtı. SA’lar hiçbir şey sormadan içeri doluştular. Biri “Ellerini kaldır” diye bağıriyordu, diğeri “Giyin” diye. “Aynı anda ikisini birden yapamam ki, evladım” diyordu anlatırken... Türk olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Ama çok iyi konuştuğu Almancasından ve esmerliğinden yitiriyordu. Tüm çabaları yetersiz kalıyor, inandırıcı olamıyordu. Sürükleyerek dışarı çıkardılar. SA’ların kolları arasında, yalınayak, panzere doğru sürükleniyordu. Panzere bir bindirseler her şeyin biteceğinin farkındaydı. Tam o sıra balkondan bir ses yükseldi. Ev sahibiydi bağıran: O’nu bırakın!.. O, Türk!.. O’nu Atatürk gönderdi...”

Ve şöyle tamamladı Hocaların Hocası Türkiye'nin ilk harita mühendislerinden Prof.Dr. Ekrem Ulsoy Mühendislik Mimarlık Öyküleri serisinin 3. Kitabında yer alan Erol Köktürkile yaptığı söyleyişi: “Ya işte evladım, şimdi yaşıyorsam, ATATÜRK sayesinde yaşıyorum..”

Nereden Başladık?

Kurtuluş Savaşı öncesi, Anadolu halkı Balkanlar'dan Trablusgarb'e, Sarıkamış'dan Yemen'e yedi düvelde çok çok uzun süren savaşlar sonucu yorgun, bıkkın ve perişandı.

Uygun Ahmet Aker tarafından derlenen 'Seferberlik Hikayeleri' ne göre 3 milyon kadar erkek seferberlikler nedeniyle cephelere gönderilmiş ve köylerde hemen hiç genç erkek kalmamıştı. Arpalı

köyünden asker çıkan 370 kişiden savaşlar bitince 11 kişi geri dönebilmişti. Mutlu köyünden Arif oğlu Akif Yemende yedi yıl savaştıktan sonra evine dönmüş, ertesi gün Kop savunması için yeniden askere alınmıştı.

Neredeyse tüm erkeklerini seferberliklerle harplere gönderen köylerde, geride kalan kadın, çocuk ve yaşlılara ise açlık, kıtlık, hastalık, eşkiyalar ve işgaller nedeniyle korku, göç ve perişanlık düşmüştür. Cephelere gönderdiklerinin hasretini bile çekecek fırsat yoktur. Aker'in derlediği öykülerden birinde, Gümüşhane Övünce köyünde, kalanlar yaklaşan Rus işgalinden kaçmak için göç ederler. Rus geri çekilince köylerine döndüklerinde yiyecek hiçbir şeyleri yoktur. Zinnet Nine, o günleri içi yanarak, gözyaşları içinde yıllarca gelene geçene anlatır;

“Amcamın küçük oğlu evin bacasından tandıra bakarak anasına, Ana sen bu tandırda hiç ekmek pişirdin mi? diye feryat ederdi. Birkaç gün sonra açlıktan öldü. Açlıktan, koleradan ölenleri gömmek için ne kefen bezi, ne imam, ne adam ne de kalanlarda takat kalmıştı...”

İşte Kurtuluş Savaşı bu koşullarda yapıldı.

Fransız gazeteci ve yazar George Gaulis cephe izlenimlerini gazetesine şöyle yazıyordu:

“Ankara ve cephelerdeki yarısı nizami, gerisi sivil kıyafetli gençler, ismini bilmeseler bile İstanbul ve Osmanlı için değil, kendilerinin cesetleri üzerine kurulacak yeni bir devletin, Cumhuriyet’in uğruna öldüklerini biliyorlar. Geniş Anadolu yaylalarının ötesinde kimse, yaşasın Cumhuriyet! diye bağırıyor, ama O’nu teneffüs ediyorlar. Onlar Sakarya’da, İnönü’de kuracakları devlet için, gelecekteki Cumhuriyet’in saadeti için canlarını verdiler.”

İlk Kıvılcımlar

Ve, ilk dönemlerin Cumhuriyet İdareleri bunu hiç akıllarından çıkarmadı. Çünkü onlar, Anadolu halkının sıkıntılarını onlarla birlikte yaşamışlardı ve o halkın, medeniyeti, iyi yaşam koşullarını fazlasıyla hak ettiklerini biliyorlardı. Kanaatkar halkımız oğlunu, eşini savaşa göndermeden, çocuklarının karnını doyurabilecek kadar bir refahın peşinde olsa da.

Bir kalkınma seferberliği başlayacaktır ancak yeterli insan kaynağı yoktur. Osmanlı’dan da bu konuda kalan fazla bir mühendislik birikimi de bulunmamaktadır.

Mühendislik Mimarlık Öyküleri serisinin ilk kitabında TMMOB’nin ilk yayın organlarından Mühendislik Mimarlık Gazetesinin 18 Temmuz 1957 tarihli sayısından alıntıyla ilk öykü olarak yer verdiğimiz ve Osmanlı döneminde Topçu Mektebi hocalarının idaresinde kurulan Hendese-i Mülkiye okulu’ndan mezun, hem Osmanlı döneminde hem de cumhuriyet döneminde mühendislik yapmış Y.Müh. Kemal Saatçioğlu’nun söyledikleri cumhuriyet öncesi eğitimin düzeyini anlatan oldukça ilginç anılardır. Kemal Saatçioğlu söyleşisinde o zamanlardaki eğitim ile ilgili şunları söylüyordu; “...Hezarfen yetişecekmişiz gibi, her branşın dersini birlikte okuyarak mezun olurduk. İnşaatçısı, sucusu filan hep bizden çıkardı. Makine diye yalnız buhar makinalarını gördük, elektrik bahsinde ise sadece bir postane kurabilecek bilgiyi aldık. Tayyare henüz icat edilmemişti. Eğer dakikada 400 devir yapacak bir makine icat edilebilirse, uçmanın mümkün olacağı söylenirdi.”

Halk da o dönem mühendisi tanımıyordu. Saatçioğlu görev aldığı Kastamonu Cide yolu yapımı ile ilgili şu ilginç anısını anlatıyor; “....Başmühendis Nadir Bey beni Kastamonu Valisi Yenişehirli Nazım Paşa’ya takdim etti. Paşa sordu:

-Mektepli misin, alaylı mı?

-Mektepliyim efendim.

-Cide yolunu yapabilir misin?

-Yaparım, ben mühendisim Paşam.”

Yapılması istenen yol Daday’ı Cide’ye bağlayacak yoldu. İşe başladık. Elimde istikşaf paftası, köşesinde pusula, omuzumda altimetrik, ayağıma podometre asılı, Daday’dan istikşafa başladım. Tam o günlerde halkın bölgede istemediği meyhaneciler Cide’ye sevkediliyorlarmış. Ben yaya önde, süvari jandarma arkada. Gören köylüler bana dönüp soruyorlar; -Nasıl, ırakı satan mı? 8 kilometre sonra bir köye indik, köylü jandarmaya koşup, onu karşılayarak; hoş geldin başefendi filan dedi, sonra bana dönüp; akşamlar hayırlı olsun çorbacı dediler. Jandarma hiddetlendi, ülen bu mühendis, müslüman. Köylü boynunu büktü; Ne bilek kısa don giyoyo da. Kemal Bey bakmış olmayacak, nereye gitse meyhaneci sayılacak, eve haber yollayıp mektepte giydiği kırmızı şeritli ceketini istemiş. Ancak ondan sonra yolda görenler selam verip çavuşağa kolay gelsin demeye başlamışlar.

Hayatı hep askerle ve askerlikle geçmiş Anadolu insanı cumhuriyetle birlikte, hızla mühendis-mimarlarla ve onların yarattıkları sanayiyle ve teknolojiyle de tanışacaktır, ancak ilk tanışmalar pek sıcak olmamıştır. Serinin ilk kitabından, Burhan Oğuz’un anılarından alıntıyla Cumhuriyetin ilk dönemlerinden bir başka ‘mühendisle tanışma’ öyküsü de şöyledir;

‘Mahiç Suman Orhantepé’ye su getirmek için Maltepe civarında kaptaj etüdü yapıyormuş. Dağda dolaşırken askerler Mahiç bey’i casus diye yakalamışlar. Ne gediklisi, ne de nöbetçi teğmeni laf dinlemiş. Neticede Mahiç’i bir kurmay binbaşının huzuruna çıkarmışlar. Komutan işi anlamış ve aşağıdaki kağıdı yazıp kendisine vermiş:

“Su mühendisine su aramak için vesika verilmiştir.” İsim, cisim, mahal, müddet filan yok.

Evet, kalkınma başlayacaktır ama para bulursa da uzman nereden bulunacaktır? Yabancı uzmanların ülkeyi nasıl sömüreceğini iyi bilen idareciler Cumhuriyetin ilk yıllarında hemen her konuda kendi uzmanını yetiştirmenin önemini ve gerekliliğini görmüş ve yurtdışına önce devlet sonra da yaratılan Askeri Fabrikalar, Sümerbank, Etibank, MTA gibi kuruluşların desteği ile çok sayıda öğrenci göndermişlerdir.

Bu konuya Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ve genç Cumhuriyetin nasıl baktığını Prof. İlknur Güntürkün Kalıpcı'nın Anıları'nda yer verdiği bir örnek çok güzel anlatmaktadır;

Yurtdışına gönderilen Mahmut SADİ anlatıyor; “Yıl 1923. İstanbul Üniversitesinde öğrenci olduğum sıralar. Okul duvarında bir ilan görüyorum. Avrupa'ya talebe yollanacaktır. Allah Allah diyorum, ülke yıkık dökük, yıl 1923. Avrupa'ya talebe! Lüks gibi gelen bir şey, ama bir şansımı denemek istedim. 150 kişi içerisinde 11 kişi seçilmişiz. Benim ismimin yanına ATATÜRK “Berlin Üniversitesine gitsin” diye yazmış. Zaman geldi. Sirkeci garındayım, ama kafam öyle karışık ki gitsem mi kalsam mı, orda beni unuttur mu bunlar, para yollarlar mı, gurbet ellerde ne yaparım? Bir an gitmemeye karar verdim, döndüm. O sırada bir müvezzi ismimi çağırıyor “Mahmut SADİ, Mahmut SADİ, bir telgrafın var” telgrafı açtım, ATATÜRK'den, aynen şunlar yazıyordu “sizleri birer kıvılcım olarak gönderiyorum alevler olarak geri dönmelisiniz”.

Var mı böyle bir şey? 11 öğrencinin nerede, ne zaman, ne düşünebileceğini hesap edebilen bir lider, dünya lideri olmasın da ne olsun. Yıl 1923, biz evimizde bir çocuğumuzun huyunu değiştiremiyoruz bir huyunu. Tüm ülkenin huyu değişiyor. Bunla uğraşan bir insan yolladığı 11 öğrenci nerede, ne zaman, ne düşünebileceğini hissedebiliyor. Mahmut Sadi devam ediyor “gel de şimdi gitme, gitte orda çalışma, dön de bu ülke için canını verme”.

Atatürk'ün Berlin Üniversitesi tercihi, bu üniversitenin köklerinin dünyanın ilk ve en önemli teknik üniversitelerinden olarak 1770 Berlin Madencilik Akademisi'ne ve teknik üniversite kimliğiyle de 1879'a kadar uzandığı düşünüldüğünde daha da anlamlı olmaktadır.

Mahmut Sadi yurda döner. Önce İstanbul Üniversitesi Genel ve Beşeri Fizyoloji Enstitüsü'nü kurar. Kürsü başkanı olur. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanı olur. Biz onu Ord. Prof. Dr. M. Sadi Irmak olarak biliriz.

İşte genç Türkiye elinde avucunda pek bir şey olmamasına rağmen kuruluşunda görev alacak genç uzmanlarını dünyadaki en iyi okullarda okutmakta kararlıdır.

Sadece mühendislik alanında değil, her alanda Cumhuriyet kendi uzmanını yetiştirme inanç ve azmindedir. Bu inanç ve azimle ne o dönemki Cumhuriyet idareleri ne de gönderilen gençler hiç bir fedakarlıktan kaçınmazlar.

Yurtdışına gönderilen öğrenciler arasında kimler yokturki... Kansu Şarman'ın "Türk Promethe'ler" kitabından bazı isimler; Tarihçi Afet İnan, Hukuçu/yazar Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Besteci Ahmet Adnan Saygun, Tarihçi Enver Ziya Karal, Edebiyatçı Selahattin Eyüboğlu, Arkeolog Ekrem Akurgal, Astronom Nüzhet Gökdoğan, Şair Cahit Sıtkı Tarancı, Kimyacı Ali Rıza Berkem, Yazar Sabahattin Ali, Hititolog Sedat Alp, Besteci Necil Kazım Akses, Matematikçi Cahit Arf, Jeolog İhsan Ketin, Mekanik bilimci Mustafa İnan, Coğrafyacı Besim Darkot, Tiyatrocu Mahir Canova, Heykeltraş Zühtü Müridoğlu ve daha niceleri....

Mühendislik Mimarlık Öyküleri serisinde yer alan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sonra da Cumhuriyet döneminde görev yapmış önemli bir şahsiyet fizikçi, matematikçi ve elektrik mühendisi kimliğiyle Refik Fenmen'dir. Onun öyküsünü torunu Yüksek Kimya Mühendisi Nermin Fenmen serinin ikinci kitabında aktarmıştır. Refik Bey Darülfünun'dan sonraki durağı olan ve 20 Ekim 1924'te eğitime başlayan Zonguldak Maden Mühendis Mekteb-i Âlisi'nin kurucusu ve 1925 yılından itibaren Müdürlüğünü de yapmış ve Cumhuriyet döneminin bu ilk yüksek öğretim kurumu sayılabilecek bu mektebi Türkiye açısından örnek teşkil edecek bir mühendislik okulu haline getirmiştir.

Meltem Akbaş'da Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi'nin 2008'de yayınlanan 9. Sayısındaki "Elektrik Mühendisi Mehmet Refik Fenmen:Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yenilikçi ve Yorulmaz

Bir Aydın” başlıklı makalesinde onun çalışma yaşamını şöyle özetlemiştir; “Refik Fenmen, Osmanlı’nın son döneminde yurt dışında öğrenim görmüş, bilgi ve becerisiyle Mühendis Mektebi ve Darülfünun gibi eğitim kurumlarının gelişmesine katkıda bulunmuş, birikimini Cumhuriyet dönemine aktararak Zonguldak’ta bir mühendis mektebi kurmuş bir aydındır. Yaşadığı dönemin zorluklarına rağmen, hayatı boyunca fizik, mühendislik ve teknik konularda çok sayıda telif ve tercüme eserler vermiştir. 1925-26 yılları arasında Fen Alemi dergisini yayınlamış, Osmanlı Mimar ve Mühendis Cemiyeti Mecmuası’nın yayınlanmasında en önemli katkısı o sağlamıştır. Mühendis Mektebi Mecmuası, Genç Mühendis, Mühendislik, gibi dergilerde çoğu elektrik mühendisliğinin alanına girmekle birlikte, çeşitli bilimsel konularda makaleleri yayınlamıştır. Fizikten matematiğe, elektrik mühendisliğinden makineciliğe, popüler nitelikli ya da ders kitabı tarzında 30’a yakın kitabı bulunmaktadır. Refik Fenmen, bulunduğu her kurumda görevini en iyi şekilde yapmaya çalışan, işine önce araştırma yapmakla başlayan, idealist bir aydındır. Sürekli olarak bir kurumdan diğerine gönderilmiş, yaşamı İstanbul, Zonguldak ve Ankara arasında geçmiştir. Bazı kurumlardaki görevi, sarf ettiği emeğin

Refik Bey ve eşi Lamia Hanım, 1913. İsviçre’de balayı günleri (kendisinin çarşafsız, eşi Refik Bey’in fessiz olduğu bu fotoğrafı İsviçre dönüşü gümrükte yakalanmaması için Lamia Hanım, çamaşırları arasında saklamıştır.

meyvelerini toplayacak kadar bile sürmemiştir. Buna rağmen, Kocaeli milletvekilliğinden, Ankara’da bir lisede matematik öğretmenliğine, Darülfünun fizik hocalığından, Otobüs İşleri Direktörlüğüne kadar aldığı her görevi en iyi şekilde yapmaya çalışmıştır.”

Kadınlarımız da cumhuriyetle birlikte ülke kalkınmasında çok önemli görevler üstlenmişlerdir. Serinin 7. Kitabında Betül Güran’ın kaleme aldığı “İlk Kadın

İnşaat Mühendisi:Sabiha Gürayman” başlıklı öyküde Sabiha Hanım okula başlayışını şöyle anlatır:

“...Mühendis Mektebi’ne o yıl (1927) kız öğrenci alınacağı söylendi. Koşup gittik. Kayıtlar o gün kapanıyordu. Kayıt görevlisi boşuna yorulma kızım dedi. Tepem atmıştı. Beyefendi siz bana kayıt şartlarını söyleyin dedim...”

Sabiha Gürayman 1933’de Türkiye’nin ilk kadın inşaat mühendisi olur, Anıtkabir dahil pek çok kamu projesinde yer alır, Ankara-Beypazarı yolu üzerindeki “kız köprüsü” adını onun şantiye günlerinden alır. Ve 2003 yılında vefat etmeden önce tüm mal varlığını onu okutan okul olan İTÜ’nün vakfına şehit çocuklarının eğitiminde kullanılmak üzere bağışlar.

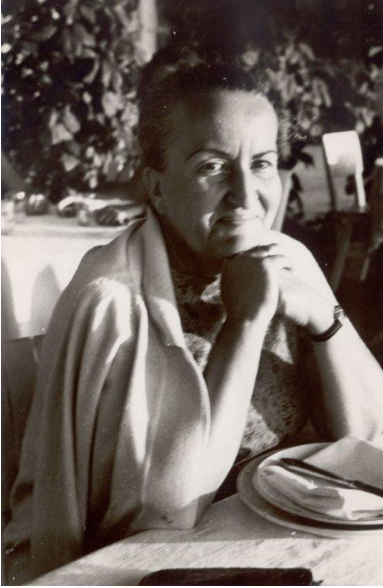

Sabiha Gürayman (1910-2003)

Ve onun bir söyleşide söylediği şu sözler kulaklaraküpeniteliğindedir: “ Yaşamak faaliyet demektir. Bir toplumun bir uzvu faaliyette bulunurken diğer uzvu atalet içindeyse o toplum felç olmuştur. Toplumumuz için ilim ve fen lazım ise bunları aynı derecede hem erkek ve hem de kadınlarımızın sağlaması gerekmektedir.”

O aynı zamanda Fenerbahçe Kulübü’nün ilk sarı meleğidir. 1928 yılında Fenerbahçe Voleybol Takımı bir oyuncu eksikliğinden kapanmak üzere olduğunda takıma girmek için başvurmuş ve ilk kez bir Türk kadını voleybol filelerinin önünde görülmüştür. Beş erkek ve bir kız oyuncudan kurulu takım o yıl bütün rakiplerini yenmiş ve takım arkadaşları tarafından uçan parmaklar olarak hitap edilen Gürayman Fenerbahçe Voleybol Kulübü’nün ilk sarı meleğidir.

Bir diğer örnek, Avrupa’ya okumaya gönderilen Nüzhet Gökdoğan, 60 kişilik sınıftaki tek kadın öğrencidir...

Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan (1910-2002)

Prof. Gökdoğan aynı zamanda, Türkiye'nin ilk kadın gökbilimcisi ve ilkkadın dekanıdır. Türk Matematik Derneği kurucularından ve TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi'nin kurulmasının da fikir annelerindedir.

İsimlerden de görüldüğü gibi, genç Cumhuriyet en kısıt imkanlara rağmen, ülkenin gelişmesi, ileri uygarlık seviyesine gelmesi için hemen her alanda kendi uzmanını yetiştirmeyi başarmış, bu uzmanlar da 'kıvılcım' olarak gittikleri yerlerden öngörüldüğü gibi 'ateşler' olarak dönmüşlerdir.

Kadınlarımız Cumhuriyet döneminde artık her alanda öne çıkmaktadırlar. 1956 yılında Kaliforniya'ya ABD'de ilk kez düzenlenen Dünya Deprem Mühendisliği Konferansı'na katılan yüzlerce bilim insanının arasında bildiri sunan tek Türk Jeolog aynı zamanda ülkemizin ilk kadın jeoloğu da olan Nuriye Pınar'dır.

Mühendislik Mimarlık Öyküleri serisinin 9. Kitabında Mavi Gezegen Dergisi'nin 23. Sayısından alıntıyla aktarılan öyküsünde Prof. Nuriye Pınar'ın deprem alanında ülkemizde pek çok ilki de gerçekleştirdiği açıklanır. Serinin 5. Kitabında Nadir Avaroğlu tarafından kaleme alınan ülkemiz modern jeolojinin öncülerinden İhsan Ketin hoca ile birlikte İstanbul Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü öğretim üyesi kadrosunda yer alan Nuriye Pınar Hoca'nın ülkemize katkılarını da saygıyla anıyoruz.

Prof. Dr. İhsan Ketin (1914-1995)

Prof. Dr. Nuriye Pınar Erdem (1914-2006)

İhsan Ketin, Ahmet Can Okay, Fuat Baykal
Nuriye Pınar

Evet, Cumhuriyetle birlikte ülkenin bilim, sanayi, eğitim alanında ilerlemesini sağlamak amacıyla Mustafa Kemal Atatürk'ün vizyonu ve Cumhuriyet kuruluşlarının bursları ile yurtdışına; özellikle Almanya, Fransa, İngiltere gibi Avrupa ülkelerine hemen her alanda yetişmek üzere devlet bursuyla öğrenciler gönderilmeye devam edilmektedir. Değişik bakanlıkların ve kuruluşların yanı sıra, 1935 yılında kurulan Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) gibi bazı kurumlar da yurtdışına burslu öğrenci göndermiştir. MTA'da kuruluş amacı itibariyle ülkenin işletmeye elverişli maden ve taşocağı sahaları belirlenecek, madencilik alanında hem teknik eleman ve mühendis yetiştirilecek hem de bilimsel araştırma yapılacaktır. MTA'nın yurtdışına gönderdiği öğrencilerden biri de Sadrettin Alpan'dır. MTA'nın 1943 yılında Maden Mühendisliği öğrenimi için İngiltere'ye gönderdiği 6 öğrenciden biri olan Alpan ve diğer öğrenciler ikinci dünya Savaşı nedeniyle rotaları bir hayli uzamış olarak ve birçok zorlukla, Alman uçaklarının bombalarıyla ve eşine rastlanmayacak bir macerayla Mısır ve Akdeniz üzerinden İngiltere'ye ulaşabilmişlerdir. Birmingham Üniversitesi'nden mezun olarak ve doktorasını üç ayını üniversitede tamamlayarak yurda dönen Sadrettin Alpan Türkiye'de madencilik kilit ve

Sadrettin Alpan

duayen isimlerinden biri olmuştur. 1951'de Türkiye'ye dönerek MTA'da göreve başlamış, 1960 yılında MTA Genel Direktörlüğü'ne getirilmiştir. 1978 yılına kadar bu görevde kalan Sadrettin Alpan ODTÜ'nün şimdiki kampüsünün MTA'nın yanında kurulmasında aktif rol oynamış ve Mütevelli Heyeti'nde de yer almıştır. Ardından Atom Enerjisi Komisyonu'nda ve Birleşmiş Milletler'de de uzun yıllar görev yapmış olan Alpan 1954 yılında İTÜ'den doçent unvanı almış, ülkemizde pek çok maden yatağının bulunmasını sağlamış, MTA Tabiat Tarihi Müzesi'nin ve ülkemizde bir çok maden ve jeoloji bölümlerinin kuruluşuna öncülük etmiş bir

A. Reşit Gencer (1891-1987)

duayenimizdir. Mühendislik Mimarlık Öyküleri'nin ilk kitabında onun öyküsü kendi ağzından aktarılmıştı. Takip eden öykü ise TMMOB'nin kısa süren ancak çok değerli yayın organlarından TEKNOKRAT dergisinin Nisan 1986 sayısından alıntıyla MTA'nın ilk ETİBANK'ın ikinci Genel Müdürü Maden Mühendisi A. Reşit Gencer'le yapılan bir söyleşiydi.

Bugünün birbirinin aynı, ayna camlı, doğayla uyumsuz, devasa çirkin yapıları yerine Cumhuriyetin ilk dönemlerinde mimarlık alanında da döneme damga vuran özgün mimari yapıların mimarları ve mimarlık akımları önemli olmuştur. Mimar Kemaleddin, Ali Talat Bey, Vedat Tek, Mimar Muzaffer ve Arif Hikmet Koyunoğlu gibi isimlerle özdeşleşen ve yaygın ifadeyle “Birinci Ulusal Mimarlık” dönemi olarak nitelendirilen ve yüzyılın ikinci çeyreğine kadar süren akımdan sonra Sedat Hakkı Eldem, Emin Onat, Orhan Arda, Doğan Erginbaş gibi değerli mimarlar da İkinci Ulusal Mimarlık akımına damgalarını vurmuşlardır. Bu ikinci dönemin simge yapısı kuşkusuz Anıtkabir'dir.

Cumhuriyet tarihimizden bir diğer önemli şahsiyet de serinin 4. Kitabında tarafımdan kaleme alınan Paydossuz bir Yaşam” öyküsünde tanıtmaya çalıştığım ülkemizin ilk Metalurji Mühendislerinden Selahattin Şanbaşoğlu'dur. Selahattin bey, o zamanki İmalat-1 Harbiye sonraki adıyla Askeri Fabrikalar şimdiki ismiyle MKE, sınavını kazanarak Aralık 1926'da Atatürk'ün Ankara Garı'ndan yolcu ettiği diğer öğrencilerle Almanya'ya gitmiş, önce Berlin Teknik Üniversitesi'nde Makina Mühendisliği eğitimine başlamış, sonradan Aachen Teknik Üniversitesi'nde Metalurji diye de bir bölüm olduğunu görüp ‘bu da memlekete gereklidir’ deyip oraya geçmiştir. Aachen Üniversitesi'nde genel metalürji kürsüsünün kuruluşu da 1870 yılına dayanmakta ve dünyadaki ilk ve en önemli metalürji mekteplerinden sayılmaktadır.

Selahattin Şanbaşıoğlu (1907-1995)

Selahattin bey, 1932 yılında yurda döndükten sonra ülkemiz sanayi tarihinde derin izler bırakmıştır. O, bursuyla yurtdışında okumaya gittiği İmalat-ı Harbiye, Askeri Fabrikalar'ın şimdiki halefi MKE'nin de isim babasıdır. Bu öyküyü 1998'de, ölümünden 3 yıl sonra, Metalurji Mühendisleri Odası yayını olarak Şanbaşıoğlu'nun anısına çıkardığımız "Paydossuz Bir Yaşam" kitabında Prof. Bilsay Kuruç şöyle aktarmıştı;

"...1950'de Askeri Fabrikaların adı değişir. İlk yasa tasarısında yeni adı Çelik Kimyadır. O sırada Selahattin Bey Çelik Fabrikası Müdürüdür. Komisyon Sekreteri Hıfzı Oğuz Bekata ile sohbetinde şöyle der: "Çelik, sanayinin içinde ufak kalır. Esası makine ve kimyadır. Kuruluşun yeni adı artık Makine ve Kimya Endüstrisi'dir..."

Meslek büyüğüm olan Selahattin Şanbaşıoğlu ile daha önceleri de tanışıklığımız vardı ama meşhur 5 Nisan 1994 kararlarından biri olarak, dönemin hükümeti tarafından açıklanan Karabük demir Çelik İşletmeleri ya da kısa adıyla KARDEMİR'in kapatılma kararına karşı o dönem TMMOB Metalurji Mühendisleri Odası Yönetimi olarak hazırladığımız rapor ve verdiğimiz mücadele süreçlerinde bu çabalarımıza çok destek vermesiyle ve sık sık Oda'ya gelmeye başlamasıyla dostluğumuz ilerledi. KARDEMİR'in o yöre için önemi nedeniyle ve diğer bazı girişimler sonucu Başbakanlık bünyesinde bir 'KARDEMİR İnceleme Kurulu' oluşturuldu. Bu komisyonda pek çok kurum ve kuruluş temsilcisiyle birlikte Metalurji Mühendisleri Odası Başkanı olarak ben ve Selahattin Şanbaşıoğlu'da yer almıştı. Bu onun KARDEMİR ile yolunun ilk kesişmesi değildi. 1930'ların başında yer seçimi kurulunda görev yaptığı KARDEMİR'den 1939 Eylül'ünde ülkemizin cevherden elde edilen ilk sıvı metali alınırken hazır bulunan Şanbaşıoğlu, tam 55 yıl sonra, KARDEMİR'i kurtarmak için en ön safta Komisyon'un en çalışkan üyesi olarak mücadele ediyordu. Komisyon çalışmalarının sonuna doğru inceleme için

KARDEMİR'e gittik. Buraya şov yapmak için gelen siyasilere, ülke sanayisinde derin izler bırakmış, 87 yaşındaki ülkenin ilk metalurji mühendislerinden olan Şanbaşıoğlu; 'Bu tesis ülke için gereklidir, kapatmak cinayettir!' sözleriyle ders veriyordu...

Hiç öne çıkmadan ve sıradan bir iş gibi gerçekleştirdiği bu çaba ona göre 'memleket için yapılması gereken bir görev'di. O kadar.

1995 yılında 88 yaşında aramızdan ayrılmadan kısa bir süre önce, ülkenin durumundan ve gidişatından bunaldığını söyleyen bir dostuna şu hikayeyi anlatmış;

"Mimarbaşı Koca Sinan kendi eseri olacak caminin inşaatının başında çalışırken bir ustabaşısı yanına yaklaşarak üzgün bir tavırla el bağladığında Koca Sinan hayrola, nola ustabaşı diye sorar. O da, Ağam bir pirifani duvarcı ustamız hasta döşeğinde kendini bilmez yatıyor. Aylardır ne iyileşiyor ne can veriyor, müşkülümüz var deyince, Koca Sinan hayrolsun varalım gidelim görelim der. Hasta döşeğine yanaştığında pirifani ustanın bir şeyler mırıldandığını duyar ve iyice sokulduğunda pirifaninin devamlı olarak kalfa taş ver, harç ver, mala ver; taş ver, harç ver, mala ver diye söylendiğini duyar.

Anlar ki 90 yaşındaki usta can çekişirken bile rüyasında duvar örmektedir. Mimarbaşının gözlerinden yaşlar süzülür ve eğilerek kulağına 'ustam paydos' diye fısıldar. Pirifani duvarcı ustası o an ruhunu teslim eder."

Ve Selahattin Bey devam eder; "Biz de yukardaki paydos deyinceye kadar çalışmaya devam edeceğiz. Ülkemizin buna ihtiyacı var."

14.7.1995 tarihli yazısında Mümtaz Soysal, O'nu gazetede ki köşesine şöyle taşımıştı; "Bir kahraman öldü. Dün sessizce gömülen bir kahraman: Selahattin Şanbaşıoğlu. Kahramanlık yalnızca savaş cephelerinde olmaz. Başka cephelerin de kahramanları vardır. Ama, genellikle onlara madalya verilmez, adlarına anıt dikilmez. Şanbaşıoğlu Türkiye'nin ulusal sanayi kurma savaşı kahramanlarındandı. Belki de o çeşit kahramanlar yetiştirmiş bir kuşağın son kalan temsilcilerinden biriydi. ...Hep vardı. Örneğin, son ayların Türkiye'sinde Karabük tartışılırken yine o vardı ve ancak çok genç insanlarda bulunabilecek bir direnç ve güçle

vuruşmaya devam ediyordu. Özgeçmişini aslında o ilk cumhuriyet kuşağının ortak özgeçmişinden pek farklı değil: Savaşların sıkıntıları içinde geçmiş bir gençliğin ardından, yeni kurulacak Türkiye'nin kalkınmasında görev almak üzere yetiştirilmek için, devlet parasıyla yabancı ülkelere gönderiliş, orada ciddi bir öğrenim; dönünce bugün çok erken sayılabilecek bir yaşta, önemli alanlarda kuruculuk sorumluluğunu yükleniş; sonra da, o ağır yükün altından gerçekten 'kahramanca kalkış'. Sağlam bir kamu görevi anlayışı, müthiş bir özveri. Yalnız çalışırken değil, emeklilik çağında da, ileri yaşlara kadar devam eden bir ilgi, inanılan davaların savunulması için sürüp giden bir mücadele azmi..."

Mümtaz Soysal'ın bu yazdıkları aslında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni muassır medeniyete kavuşturma ütopyasının peşine düşmüş bir kuşağın hayat hikayesinin kısa özetidir. Bağımsızlığı, yurt kaynaklarını ve ülke insan gücünü esas alan ve tamamıyla bize özgü bu kalkınma uğraşına ömürlerini adanmış o kuşak artık yok.

Mühendislik Mimarlık Öyküleri serisinin bu son kitabında yer alan bu yazıda önceki kitaplardan alıntılarla ülkemizin kuruluşunda değerli katkılarda bulunmuş öncülerimizin ancak bir kısmına yer verebildik. Anabildiğimiz ve anamadığımız nice mühendis ve mimar Cumhuriyetimizin sağlam tuğlalarını ördüler ve görevlerini yapmış kişilerin huzuru içinde göçüp gittiler. Onları saygıyla, sevgiyle, minnetle ve özlemlerle anıyoruz. Bizler ve genç mühendisler, mimarlar usandıkça, bunaldıkça anıları yol gösterebilir, yeniden mücadele gücü versin.

TÜRKİYE'NİN İLK PLAK FABRİKALARI
GÖKHAN AKÇURA

Türkiye'nin İlk Plak Fabrikaları

Gökhan Akçura

Eskiden taş plaklar vardı. Bakalitten yapılırlardı. Ağırdılar, hantaldılar, ama insanlar ilk şarkıları evlerindeki gramofonlardan bu plakları çalarak dinlerdi. 78 devirli plaklardı bunlar. Bir tarafı üç dakikalık bir şarkı alırdı. İki tarafı vardı, çevir dur, ancak altı dakika sürerdi. Ama başka seçenek olmadığından 1950'li yıllara kadar bu plaklarla idare edildi. Cüssesi büyük, hacmi küçük, lakin dönemine damgasını vurmuş bir plak endüstrisi yaratmıştı taş plaklar. Bu yazı, plakların doldurulup üretildiği mekanları, plak fabrikalarını anlatmayı amaçlıyor.

Ses ve müzik kayıt tarihimizin tarihi silindirli fonograflarla başlar. Sermet Muhtar Alus, bu aletin İstanbul'da meydana çıkış yılının 1895 olduğunu söyler. Fonograf ilk olarak Beyoğlu Cadde-i Kebir'de, piyano satıcısı Ernest Comendinger'in mağazasının vitrininde görülür. Alus, aynı yılın Ramazan ayında fonografin Şehzadebaşı'nda Kolacı Ziver'in bitişiğindeki dükkanda halka dinletildiğini de hatırlar:

Koskoca bir alamet. Üstünde bir çok ıvır zıvır, etrafında şimdiki tansiyon aletlerindeki lastik kulaklıklardan bir düzine; yanında şişe şişe elektrik pili. Masanın dört yanına oturulur, kulaklıklar takılır, elektriğe cereyan verilince kovan dönmeye, sivrisinek vızıltısı gibi sesler duyulmaya başlar: Venedik Karnavalı, Faust, Carmen vesaire... Hava bitince kuruşunu verip kalk...

Fonografin kısa sürede kurulu olanları da çıkar. Makineler Fransa'dan ithal edilmektedir. Yine Alus, bunların satıldığı dükkanları sıralar: Beyoğlu'nda Bonmarşe, Tünel civarında Stentor Mağazası, İstanbul yakasında Hacı Köçek Camii yakınındaki

saatçi, Vezneciler’de Makineci Salim ve Şehzadebaşı’nda Necati’nin dükkanı... İzmir’de karşımıza çıkan en eski fonograf ise saatçi Eyüp Sabri’nin dükkanındadır. Ahenk gazetesinde yayınlanan ilanında Balcılarıçı’nda bulunan dükkanında fonograf makineleri yanı sıra ‘İstanbul’un en meşhur hanendeleri tarafından’ doldurulmuş kovanların da satıldığını öğreniriz.

Refik Halit, ‘umuma mahsus fonograflar’ı, evlerine gelen büyüklerden biri olan Hafız Efendi’den naklen anlatarak bilgilerimizi çoğaltır. Hafız Efendi, Çarşıkapı’ya yaklaşırken

Edison bir bando ile kayıt yapıyor. Je Sais Tout, Mayıs 1905

bir bakmış, dükkanın birinin vitrininde dikiş makinesi biçiminde bir alet, fırfır dönüyor, döndükçe siyah bir silindiri döndürüyor. Kuruşu vermiş, o da kulaklarına memeli lastik boruları sokmuş. Hayret: Adamın biri içeriden kah kah gülmüyor mu? İngilizce konuşmuyor mu? Refik Halit anlatmayı sürdürür: “İşte İstanbul fonografi ilk defa orada bu

şekilde işitti. Sonra Vezneciler’de makineci Salim’in dükkanına getirdiler. Amma gene kulaktan takma cinsinden... Kovanlar: Bir İngilizin kahkahası, Abdülezel Paşanın nutku, Meddah Aşki’nin Yahudi taklidi gibi şeylerden ibaretti.”

Fonograflara önce Türkçe bir isim olarak ‘sadanüvis’in yakıştırılmak istendiğini, ama bunun tutmadığını da Çankırlı Hacışeyhoğlu Ahmed Kemal anılarında aktarır. Ahmed Kemal, fonografin 1895-96 yıllarında İstanbul’a geldiğini, beş kişi birikinceye kadar beklenip 100 para verilerek dinlendiğini söyler. Kendisi de ilk seferinde 5 kuruş ödeyerek, “bir Yunan muharebesinde şehit düşen Abdülezel Paşanın ağzından, bir de Üçüncü Sultan Selim’in ağzından okunmuş iki hamasi nutuk” dinlemiştir. Bu iki nutku kovanlara Galatasaray Sultanisi jimnastik muallimi Faik Beyin okuduğu rivayet edilmiştir.

Ercüment Ekrem Talu ise İstanbul'a ilk fonografin 1896-97 yıllarında geldiğini iddia eder. Ona göre bu fonografi Beyoğlu'nda Parmakkapı'da eczanesi bulunan meşhur kimyager Della Sudda Faik Paşa getirtmiştir. İsteyen eczaneye girip 1 kuruş karşılığında (ama o zamanın 1 kuruşu gümüştedir), bir veya iki kovan dinleyebilmektedir. "Hiç unutmam ben Fransız edibi Emile Zola'nın güç anlaşılır bir nutkunu ve bir de Enclume adlı bir polkayı ilk olarak dinlemiştim."⁵ Yeni bir icat olmasının getirdiği heves bir yana, fonografin zaafı hayli fazladır. O dönemin bir tanığı şöyle anlatıyor:

Fonograf pek iptidai bir şeydi. Plakları [bu alıntıda plak olarak belirtilen şey aslında kovandır] çikolata renginde ve üstüvani idi. Makine işlemeye başlayınca kâh cırlak, kâh hum hum bir ses duyuluyordu. (...) Fonografların iki iğnesi vardı. Birisi ses veren, diğeri plak dolduran. Üstüvani şekilde boş plaklardan satın alanlar plak dolduran iğneyi işletmeye başlayınca, borunun karşısına geçerler, şarkı söylerler, masal anlatırlar, taklit yaparlar, sonra ses veren iğneyi takınca kendi seslerini dinlerlerdi.

Kayıt yapma açısından üstünlükleri olsa da, fonograf kovanlarının çoğaltılamaması nedeniyle bu yeni alet fazla itibar görmedi. Meraklıları, iyi müzisyenlerin (örneğin Tanburi Cemil) doldurduğu kovanları alabilmek için yüksek meblağlarda para ödemek zorunda kalıyorlardı. Bu nedenle hemen arkasından piyasaya çıkan gramofon, kısa sürede fonografi gündemden düşürdü. Yine E.T. imzalı yazıya dönersek, bunun nedenlerini daha iyi görebiliriz:

Fonograf piyasada uzun müddet kalmadı, yerini gramofona bıraktı. Gramofon fonografa nisbetle çok mükemmeldi. Çabuk bozulup çatlayan üstüvani plakların yerine, bugünkü gibi daire şeklinde plaklar kullanılmaya başlamıştı. Ses de daha pürüzsüz, daha tabii şekilde geliyordu.

İzmir'de yayınlanan Ahenk gazetesinde 1901 yılında çıkan bir ilanda gramofon şöyle tanıtılıyordu:

Fonografin çatlak ve gayrı tabii sesinden herkes şikayetçiydi. Amerika'da gramofon namıyla bir makine icat olundu ki, gayet sanatkârca yapıldığından ve sesi çıkarana aleti de madenden olduğundan ne kırılır ne de bozulur. Kovanlarında [bu haberde de plak yerine, belki de daha onun adı bilinmediği için kovan denilmiş] söylenen şarkılar, her bir hanende ve mızıkânın sesinden hiç fark olunmaz. Kovanlar düz, hacmi ufak ve sert olduklarından bozulmazlar. Türkçe ve Rumca çeşitli şarkılar ve Avrupa ve Asya havalalarının çoğu ustalıkla kovanlara nakledildiği gibi, yeni çıkan şarkılar da sipariş verildiğinde getirilecektir. Muhterem müşterilerimizden tabii ses ile şarkı beklemeyi arzu edenler, İplikçiler Çarşısı'nda Mirkelamoğlu Hanı'ndaki 16 numaralı mağazada bulunan Dersaadet emanetçisi Mustafa Efendi'nin mağazasına müracaat etmeleri...

Tanburi Cemil Beyin hayatını oğlu Mesud Cemil'in kaleminden okuduğumuzda ilginç bilgiler ediniriz. Fonograf ve gramofon dönemlerini birlikte yaşamış olan Tanburi Cemil bu araçlardan hem 'tiksinmiş' hem de onların çekiciliğine kapılmıştı. Mesud Cemil şöyle anlatıyor:

Kovanlı fonograf zamanında, her birini teker teker doldurduğu üstüvaneler, sihirli birer kutu gibi imparatorluğun en uzak köşelerine gidiyor, 1 lira çeyreğinden birkaç altına kadar satılıyordu. Bu kovanlar dolduktan sonra tek ve çoğaltılması kabil olmayan bir ses akümülatörü teşkil ederdi. Bunun için her yeni kovanın seslendirilmesi, yeniden çalmayı icabettiriyor, büyük emek, uzun zaman istiyor; nihayet, az sayıda meydana çıkıyor, pahalı satılıyor; kolay kolay "harcıâlem" olamıyordu.

İlk Plak Kayıtları

Bütün olumsuz yanlarına karşın fonograf, kayıt yapma açısından büyük kolaylıklar sağlıyordu. Ama yerine geçen gramofon için kayıt yapmak pek de kolay değildi. Fonograf kovanlarını bir yana bırakırsak, Türkiye plak kayıt tarihinin başlangıcını, gramofonun bu topraklara gelişine paralel olarak 1900 yılı başlarına kadar

uzatabiliriz. Bu konuda Cemal Ünlü ve Hugo Strötbaum'un çalışmaları bize ayrıntılı bilgiler sunar. Hugo Strötbaum yaptığımız bir konuşmada, Gramophone Company ve onun Osmanlı İmparatorluğundaki temsilcisi Sigmund Weinberg vasıtasıyla gerçekleşen ilk dönem kayıtları konusunda şöyle bir özetleme yapmıştı: "Kayıtlar genellikle başta İstanbul olmak üzere önemli Osmanlı kentlerinde yapılıyor. Bu kayıtlar kalıp olarak Almanya, ya da İngiltere'ye gönderiliyor. Plaklar orada basıldıktan sonra Türkiye'ye geliyor ve satışa çıkarılıyor."

Fonograf İlanı. Servet-i Fünun, 30 Mayıs 1901

Sonradan His Master's Voice adını alacak olan Gramophone Company; 1900 yılında başta Avrupa'nın önemli merkezleri olmak üzere, Atina, Bombay, Kahire, İstanbul gibi kentlere teknisyenlerini göndermişti. İstanbul'a gelen W. Sinkler Derby yaklaşık 167 adet 18 cm'lik plak üretti. Plaklar İstanbul'da gerçekleşen ilk gramofon kayıtlarıydı. Piyasaya verilen ilk ticari plaklar 1903 yılına aitti. Bu kayıtların plakları Hannover fabrikasında basılmıştı.

Konu Türkiye'deki plak fabrikaları olunca odak noktasına ilk olarak Blumenthal ailesini almamız gerekiyor. Blumenthaller önce Odeon'un temsilciliğini üstlenmişlerdi. Yine Strötbaum'un araştırmalarına başvurarak devam edelim. EMI Müzik Arşivlerindeki yazışmalardan öğrendiğimize göre, o zamana dek Odeon'un Türkiye ve Mısır temsilciliğini yapan Blumenthal Biraderler, 1910 yılında, Odeon'dan hoşnut kalmamaya başlayıp işleri kendi ellerine almaya karar verdiler. Ama önce, Blumenthal Biraderlerin Odeon ile birlikte, İstanbul'da bir kayıt şirketi açarak burada kayıtlar yapmayı planladıkları yolunda söylentiler yayıldı. Böylelikle, nakliye masrafları

Mûnir Nurettin Selçuk. Türkü plakları ilanı, Odeon.

azalacak ve bu nedenle kaybedilen zaman da telafi edilecekti. Ama anlaşılıyor ki bir noktada, bu anlaşma gerçekleşmedi ve Blumenthal Biraderler, İstanbul'daki yatırımları için yardım alabilecekleri başka bir ortak aramaya başladılar.

Daha sonraki yazışmalardan 1911 yılının sonlarında Blumenthallerin İstanbul'daki fabrika binalarının neredeyse tamamlandığını ve burada kayıtlara başlandığını öğreniriz. Fabrikanın denetimi için de tecrübeli Amerikan makine

mühendisi John Osgood Prescott ile anlaşma yapılmıştır. John Prescott, International Talking Machine Company'nin (Odeon) kurucusu Frederick Marion Prescott'un kardeşidir. Odeon'un resmî olarak bu işin içinde olup olmadığı ise kesin olarak bilinmiyor. 'Prescott' adının geçmesi, insanlara Odeon'un da bu işte olduğunu düşündürmüş olabileceğini akla getiriyor.

Bu gelişmelere rağmen Orfeon'un ilk kayıtlarının İstanbul'da değil, 1911'in ortalarında, Berlin'deki 'tarafsız' bir fabrikada yapıldığını öğreniriz. Arşiv belgeleri, Homophone-Company'nin ve kardeş şirketi Nigrolit-Werke'nin de bu işe dâhil olduğunu gösteriyor. 'Tarafsız fabrika' ile kastedilen, o zamanlar Türkiye ve Mısır'da, plak kayıt veya yayınlama işinin içinde olmayan bir şirketi anlatıyor. Söz konusu Berlin kayıtlarının Orfeon etiketi altında basılıp basılmadığı ise bilinmiyor.

İstanbul'daki yeni plak fabrikası, Blumenthal Biraderlerin artık yabancı plak şirketi olan Odeon'a bağlı olmadıkları anlamına geliyordu. Aylarca bir ses kayıt mühendisinin gelmesini beklemek

Orfeon Record şirketinin temsilcilerinden Hafız Agır (sağdan ikinci), yeni yayımlanan Orfeon plakının önünde poz veriyor.

yerine, neyin ne zaman kaydedilmesi gerektiğine kendileri karar verebileceklerdi. Başta Tanburi Cemil Bey olmak üzere, Hafız Aşır, Hafız Osman, Arap Mehmed, Hanende

İlk fonograflar lastik borulu kulaklıklar ile dinlenirdi.

İbrahim, Tamburacı Osman Pehlivan gibi bir dönem öncesinin sanatçılarını kendisine bağlayan Blumenthal Biraderler, dönemin en güçlü firmalarından biri hüviyetini taşıyordu.

Blumenthal Biraderler, 1925 yılında Columbia Records'ın ayrıcalıklı temsilcileri oldular. Sonunda, Feriköy'deki fabrikaları da, Columbia tarafından satın alındı. Bu, Blumenthal Record and Talking Machine Company'nin sona ermesi anlamına gelmekteydi. Fabrika, 1912 yılında Alman firmaları tarafından ve Alman teknolojisine uygun olarak kurulmuştu. 1916 yılı İstanbul telefon rehberinde bu fabrikanın adresi "Feriköy, Bahçe Sokağı, No. 34" olarak gösteriliyor. Fabrikanın zemin planı, Pervititch'in hazırladığı İstanbul'un kadaströ haritalarından birinde 'Fabrique de disques Orpheon' olarak yer alıyor. Feriköy fabrikası, 1925-26 yıllarında Columbia tarafından satın alındı. Bir süre daha üretim yapıldıktan sonra, Yeşilköy'deki Gramofon Fabrikasının kuruluşuyla birlikte kapatıldı. Antetli bir yazışmasından anlaşıldığına göre en geç 1932 başlarında kapanan fabrikanın son adresi de Feriköy, Fransız Mezarlık Caddesi, Katırcıoğlu No. 106-114...(14) Bu adres fabrikadan çok bir büroya işaret ediyor da olabilir. Kayıtlar ise Feriköy'deki fabrika yanısıra, şirketin bürolarının yer aldığı Katırcıoğlu Handa odadan bozma bir stüdyoda da yapılıyordu. Ruşen Ferit Kam, Tanburi Cemil'in plaklarının bu stüdyoda doldurulduğuna tanıklık eder.

Gramofon Çağı kitabını yazarken, bu ailenin yaşayan son temsilcisi olan Marcel Blumenthal ile ancak son dönemlerini bildiği bu fabrika binasını, Feriköy'de birlikte aramıştık. Her şey o kadar değişmişti ki, Marcel önce yerini bulamadı. Elimizdeki adres işe yaramıyordu. Eski Feriköylülerin yardımıyla, adım adım ilerleyerek fabrikanın yerini bulduk. Tabi bina çoktan yıkılmış yerine dev bir beton blok dikilmişti. O zamanlar Feriköy'de bulunan Dormen Tiyatrosunun karşı köşesinde, altında bir banka şubesi olan Şetat Han vardı yerinde. Sokağın adı da Bahçe'den Havuzlubahçe'ye dönüşmüştü. Sokağın durduğuna şükrettik! Bu fabrika hakkında daha fazla bir bilgi elde edememiştik.

Yeşilköy'deki Plak Fabrikası

Taş plak dönemine asıl damgasını vuran fabrika Yeşilköy'deki plak fabrikasıdır. İngiliz The Gramophone Company, Türkiye'de bir plak fabrikası kurmaya karar verince ortak olarak yanlarına Türkiye'de zaten kendi temsilcileri olarak çalışan Sahibinin Sesi firmasını aldılar. 1929 yılında Yeşilköy'de kurulan Gramofon Türk Limited Şirketi'nin 250.000 Liralık sermayesinin 1000'er Liralık iki hissesi, Sahibinin Sesi'nin sahipleri olan Norbert Şor (Schorr) ve Aram Gesaryan'a aitti. Diğer ortaklar ise İngilizlerdi (The Gramophone Company Limited, Edmond Trevor Lloyd Williams, Alfred Clark, Walter Howarth Cooper). İstanbul Ticaret Odası arşivinde bulunan şirketin kuruluş sözleşmesinde amacı şöyle belirtiliyordu: "Söyleyen makineler, söyleyen makinelere mahsus plakalar, filmler sada [ses] veya resimleri veya her ikisini elektrikle veya mihaniki veya sair vasıtalarla ahz ve iktibas ve nakletmeye ve tekrar vermeye mahsus her nevi cihaz ve alet ve levazım ve edevat yapmak." Fabrikanın adresi Halkalı Caddesi, No. 85 olarak gösterilmişti.

1942 yılında basılmış olan Meşhur Fabrikalar Ansiklopedisi'nin ikinci kitabında Gramofon Türk Şirketinin fabrikası tanıtılırken şu bilgiler verilir:

Yeşilköy Fabrikası, Londra'da hazırlanmış bir plan üzerine, İngiliz mimar ve mühendislerinin eseri olarak kurulmuştur. (...) Herşeyden evvel Yeşilköy'ün susuz bir muhit olduğunu gözönüne getirerek ve böyle muazzam bir fabrikanın ise su ihtiyacı düşünülecek olursa, evvela bu fabrikanın Yeşilköy'de kuruluşunda, hatalı bir teşhis

nazardan kaçmaz. Halbuki fabrika 1929 senesinde inşa edilirken, bahçesinde bir su menbaı da elde edilmiştir. Memleketimiz dahilinde emsali pek az olan ve suyu çok fazla bulunan bir kuyu, fabrikanın demirbaş makinelerinden daha kıymetli bulunmaktadır ki, yakınında 500 tonluk havaî bir de deposu vardır. Ayrıca tazyik makineleri vasıtasile bu bol suyu şereflendiren kuvvet, sade fabrikaya değil, aynı zamanda Yeşilköy muhitine de icrasında medâr olabilir.

Meşhur Fabrikalar kitabı bu su meselesini uzun uzadıya anlattıktan sonra nihayet esas konuya gelebilir:

Odeon, Columbia ve Sahibinin Sesi marka gramofon plaklarını yapmakta olan Gramofon Türk Limited Şirketinin Yeşilköydeki fabrikası aynı zamanda müzik, saz ve şarkıların plağa alınması sanatının teknik işlerle de alakadardır. Meydana getirilen plaklar, memleketimiz dahilinde satıldığı gibi, bilhassa Musul, Beyrut, Kıbrıs, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan hatta Avrupa, Amerika, Bağdat, Suriye ve Kahire gibi memleketlere ihracat yapılmaktadır.

Fabrikada Plak Nasıl Dolduruluyordu?

Peki bu fabrikada plak nasıl dolduruluyordu? Bunun cevabını almak için eski gazete ve dergi sayfalarını ziyaret edeceğiz. Önce 1936 yılında Naci Sadullah'ın peşine takılacağız. Kendisi Sirkeci'den Yeşilköy'e kalkan trene binerek fabrikaya doğru yola çıkar. Trende birinci mevkide seyahat etmektedir elbette, yanında da musiki üstadlarından Osman Nihat Akın bulunmaktadır. Önce onu dinliyoruz:

Daha bir kaç sene evvel, bizde plak doldurabilmek için lazım gelen alet ve edevat yoktu. Senede bir defa, bir İngiliz ses operatörü, makinelerile beraber İstanbul'a gelir, istenildiği kadar plak doldurur, çıkıp giderdi. Operatörün, makinelerin buraya gelip gitmesi, okunan şarkıların, İngiltere'de bildiğimiz plaklar şekline konulup da buraya gönderilmesi, hem hayli güç, hem hayli masraflı oluyordu.

Ama artık Yeşilköy fabrikası sayesinde bu sorunlar arkada kalmıştır: "Bütün makineleri son sistem. Başında daima bir de ses operatörü bulunduruyorlar. Bu sayede de, şarkılar daha az masraf ve daha az zahmetle burada plağa çekilebiliyor."

Plak nasıl yapılır? Cumhuriyet Almancağı 1935.

Tren sonunda Yeşilköy'e gelir, Naci Sadullah en nihayet fabrikayı anlatmaya başlar. Ses operatörü Mister Bost, bir yandan makinelerle uğraşmakta, bir yandan da muhabirimize bilgi vermektedir: *Şimdiye kadar hiç değilse, dört bin plak doldurdum. Bu plaklar içinde on bin tane basılanlar, yani satılanlar var. Fakat bu rakam Avrupadaki plak satışına nisbeten daha düşüktür. Çünkü orada maruf sanatkarlar tarafından okunan, çalınan plaklar içinde bir, bir buçuk milyon satılanlar var...*

Ama Bost'un anlattığına göre, orada da plak satışları iyice düşmüştür. "Çünkü sesli filmin icadı nasıl tiyatroyu sarstıysa, radyonun keşfi de plak satışlarını azalttı." Radyonun plak satışlarını nasıl etkilediği ayrı bir konu, şimdilik bir kenara bırakalım. Fabrikaya

dönersek, Naci Sadullah ve İngiliz operatörün bulunduğu odanın çok sıcak olduğunu fark ederiz. İkisi de yavaş yavaş soyunmaya başlarlar. Sadullah niçin burayı bu denli ısıttıklarını sorar ister istemez. Bost'un cevabı şöyledir: “Şarkılar evvela şu balmumundan yuvarlaklara çekilir. Halbuki yarısından kesilmiş birer kaşar tekerleği kalınlığında olan bu balmumlarının bir parça yumuşamaları lazımdır. Buradaki harareti arttırdığımızın sebebi de budur.”

Sahibinin Ses'i'nin sahiplerinden Vahram Gesaryan, Yesilköv Plak Fabrikasının önünde.

İngiliz operatörümüz odanın içindeki bir pencerenin önüne getirir Naci Sadullah'ı. Burası kayıt yapılan stüdyoya bakmaktadır. “Tıpkı makine dairesinden sinema salonuna bakmak gibi” diye tarif eder duygularını Naci kardeşimiz. Sonra kaydın nasıl yapıldığını anlatır:

Gördüğüm salonun ortasında, tıpkı radyodakine benzeyen bir mikrofon var. Sanatkârlar, aletlerle onun önündeler.

Mikrofon açık olduğu için, şarkıları değil solukları bile duyuluyor. Pencereden kendilerine bakan operatöre, işaretle hazır olduklarını bildiriyorlar. Operatör, onların buldukları yerde çalan zile basıyor. Önünde, gramofona benzeyen bir alet var. Onun üstüne, o ince kaşar tekerleğine benzeyen balmumundan plak konmuş. Operatör, zile iki defa daha basıyor ve makineyi harekete geçiriyor, Balmumundan plak, üzerine indirilen iğnenin altında dönmeye başlıyor. İğnenin dümdüz satıhta çizdiği oyukçuklardan çıkan balmumu kırıntılarını bir hava borusu habire çekmekte. Balmumu plağın etrafındaki ince çizgilerin dairesi bir parmak kalınlığını bulunca, operatör bana pencereden sanatkârların bulduklarını salonun bir köşesini gösterip önündeki düğmelerden birine basıyor. Baktığım köşede bir ampul yanıp sönüyor. Ve bu sonuncu sinyalden sonra şarkı başlıyor.

Orfeon Records ve Columbia'nın ilk sahiplerinden Hermann Blumenthal.

Bu teknik ayrıntılardan sonra ilginç ve hayret verici bir konuya değiniyor İngiliz operatör. Elindeki levhayı göstererek, “Bu levhada buradan geçen trenlerin saatleri yazılı. Tren geçerken plak çekemeyiz. Çünkü içerideki mikrofon en ufak sesleri kaçırmayacak kadar hassastır. Buradan oraya ses gidemeyeceği için rahat rahat konuştuğumuza bakmayın. Bir tren düdüğü, bütün plağı mahvedebilir!”

Provalar uzadıkça uzar. Yine açıklama gelir operatörden:

Gün olur ki biz, akşamlara kadar çabalar, terler, didiniriz de, bir tek plak dolduramayız. Hava bozulur, sesli gürültülü bir fırtına çıkar. İşimiz bozulur. Çünkü içerdeki mikrofon dediğim gibi rüzgarın sesini bile alacak kadar hassastır. Okuyan sanatkâr nezle olur, çalan sanatkâr neşesiz olur. Ve biz boşu boşuna yırtınır dururuz.

Naci Sadullah, imalatın devamını merak eder hâliyle, “bu balmumları nasıl gomalak plak haline sokulur,” diye sorar. Cevap ilginçtir: “Meslek sırrıdır anlatamam.”

Naci Sadullah’tan esirgenen bu bilgi için başka kaynaklara başvuralım. 1949 yılında Türk Musikisi Dergisi, plak kaydının bundan sonraki aşamalarını şöyle anlatıyor:

Mum, ses alma cihazından alınıp bir müddet sıcak bir dolapta muhafaza edildikten sonra üzerine hususi aletlerle gayet ince (pirinç unu gibi) bakır tozu ekilir, dakikalarca bu toz büyük bir itina ile ve hususi fırçalarla hafif hafif yedirilir. Bundan maksat,

Marcel Blumenthal gençlik yıllarında.

kalınlığının ölçülmesine imkân olmayan bir bakır satıh [yüzey] teşkil etmektedir. Bu bakır satıh o kadar incedir ki teşekkülünden evvel ve sonra eldeki mumun kalınlığını bir mikrometre ile ölçme imkânı olsa idi arada hiç bir fark müşahade edilemezdi. Bakır tozu ameliyesinden sonra mum kezzaplı banyoya sokulur. Galvanoplasti usulüyle banyoda bulunan saf bakır hallolup [etkili olarak] mumun bakır yüzünü kaplamakta, mumun bir yüzünde yarım milimetre kalınlığında bir bakır levha teşekkül etmektedir. Elde edilen bu levha negatif olduğundan aynı usullerle bir pozitif ve ikinci bir negatif kalıp elde edilir. İlk negatif levha ana kalıp olarak saklanır.

İkincisi ise yedektir. Plakların baskısı ise şöyle yapılır:

Zift, taş, gomalak vs. maddeleri ihtiva eden plaklık malzeme, daima sıcak tutulan bir madeni masa üzerinde yumuşatıldıktan sonra hamur şeklinde alınıp şarkı ve eserleri ihtiva eden kalıpların (negatif kalıp) arasına konulup pres vasıtasıyla bu hamura altlı üstlü kalıpların şekli verilir. Presten alınan plağın etrafında bulunan çapaklar ayrı bir makine ile temizlenir, zarflarına konulur. Üzerine etiketleri yapıştırılır ve satışa çıkarılır.

Şato Gibi Fabrika

1938 yılında bu kez Yarımay dergisi muhabiri Niyazi Acun, Yeşilköy'deki plak fabrikasını ziyaret etmeye karar verir. Yıllarca konservatuvar icra heyetinde ve piyasada kanun çaldıktan sonra, Sahibinin Sesi'nin şefliğini yapan Artaki Terziyan (Candan)'ı bulur. Sanatçıların 'Baba' dediği Artaki ile Yeşilköy yollarına düşerler. Gerisini Niyazi Acun'dan aktaralım:

İstasyondan ileride, ortaçağdan kalma bir şato gibi gözüken çamlar arasındaki fabrikaya yürüye yürüye geldik. Fabrika bugün çalışıyormuş. Fakat ses, seda yok! Şişmanca bir zat bizi istikbal etti. Bay Artaki, beni bu zatla tanıştırdı: "Bay Aleksan." Bay Artaki plak doldurmadan evvel provalarda bulunmak üzere bizden ayrıldı. Fabrikanın ustabaşısı ile fabrikayı dolaşıyoruz. Üçüncü kattayız. Gözleri çelen bir takım banyolar, kazanlar olan dairelerden geçtik, denize nazır tek pencere müstatilî [dikdörtgen] bir odaya girdik. Usta, sinema film kutularına benzeyen, birçok kutulardan birini açtı. İçinde, üç dört santim kalınlığında, açık sarı renkte, mücellâ [parlak] plak şeklindeki balmumunu göstererek: "Bu gördüğünüz

balmumudur. Mumun sert olması için içine reçine konmuştur. Mumlar ne kadar parlak olursa, plak da o kadar parlak olur.”, “Bu mumlar burada mı imal ediliyor?” , “Hayır, İngiltere’den geliyor.”

Röportajcımız, plak teknolojisiyle ilgili bilgiler aldıktan sonra, kayıt stüdyosuna gider: “Duvarları kalın mukavva ve halılarla örtülü büyük bir salona girdim. Bay Artaki’nin provaları bitmiş, zil çaldı. Mikrofon önünde toplanan sanatkarlar ve karşılarında elinde saatinin saniyelerini hesaplayan bay Artaki sükût kesildiler. Sol taraftaki köşede bir ışık yanınca müzik çalmaya başladı.”

Bir tanıklık da sanatçıların ağzından aktaralım. Müzeyyen Senar kendisiyle 1935 yılında yapılan bir röportajda, o günlerin plak doldurma sürecini şöyle anlatır:

Plâk siparişlerinde (...) 15 gün önceden hazırlığa başlarım. Senede bir defa Avrupa’dan, isimlerini işittiğimiz plâk firmalarının mümessilleri, ses alma makinalarile beraber gelirler, bize müracaat ederler. Eğer uyuşursak bir gün için sözleşir ve plâk doldurulacak yere gideriz. Burası, bir bölme ile ayrılmış iki salondur. Salonların birinde ses alma makineleri vardır. Birinde de biz okuruz. İki salon arasındaki bölmede bulunan mikrofon vasıtasile ses, makinelerin bulunduğu salona geçer. Şarkı da üç parmak kalınlığında balmumu plâklar tarafından zaptedilir. Sonra o plâklar çalınır, biz dinleriz. Eğer bir hata varsa yeniden söyleriz. Hiç pürüz kalmayınca bu müsvedde, plâk fabrikasına teksire gönderilir. Plâktan para almanın iki şekli vardır: Ya birkaç plâk için toptan pazarlık edilir veya plâk satışının yüzdesi alınır. Ben şimdiye kadar doldurduğum on iki plâğı götürü almıştım.

Naci Sadullah’ın yaptığı röportajda açıkça görüldüğü gibi, plak fabrikasının izolasyonu her dönemde sorun yaratmıştır. Önce tren seferleri nedeniyle, ardından da uçak sesleri sonucu sık sık kayıtlar yinelenmiştir. 1956’ya kadar fabrikanın plak şefliğini yapan Mihran Gürciyan, işinin pek zor olduğunu şöyle anlatır:

Plak katalog kapakları.

Kayıt mum üzerine yapılırdı. Tren ya da uçak geçti mi, yapılan kayıtlar bozulurdu. Yeniden, sil baştan, kayıt yapardık. Yapılan kaydı denetim amacıyla dinlemek mümkün değildi. Dinlenirse kayıt bozulurdu. Kör uçuşu gibiydi plakçılık. Bir tek Zeki Müren'e deneme mumu yapmıştık.

Fabrikada kayıt yapmanın zorlukları sadece bu değildir. Sanatçılar genellikle koşullardan da şikayet ederler. 1950 yılında fabrikaya kayıt sürecini izlemek için giden Radyo Haftası muhabiri anlatıyor: “Buradaki sanatçıların çoğu sabahın erken saatlerinden akşamlara kadar bu fabrika koridorlarında çile dolduruyordu. Oturacak, ısınacak yer yok... Yemek yiyecek var yok. Sıra ne zaman gelecek? Belli değil. Hülasa intizamsız bir hayat.” Art arda kayıt yapmak için çok sayıda şarkıcı ve müzisyen aynı gün çağırılmışlardır. Bunlardan biri olan Safiye Ayla şöyle yakınır: “Allah sizi inandırsın Salâhaddin bey, sabahtan beri ağzıma bir şey koymadım. Yorgunluk üstüme çöktü. Bakın saat 6, bir saat sonra 7’de radyoda bulunmam lâzım... Ordan oraya koş... Buna can mı dayanır?”

Columbia Plakları Kaydediyor

1950 yılında Radyo Dünyası dergisi muhabiri Vedat Akın, Columbia plak şirketini ziyaret eder. Katırcıoğlu Handaki büroda, şirketin başına yeni geçmiş olan Marcel Blumenthal ve stüdyo rejisörü Jak Beresi ile tanışır. Şirkete gelen sanatçılarla bir süre vakit geçirdikten sonra birlikte Yeşilköy fabrikasına giderler. Yoldaki sohbetleri bir kenara koyup, hemen fabrika gözlemlerine bakalım:

Asfalt üzerinde kayan otobüsler, hareketimizden bir saat sonra bizi Yeşilköy’e getirmiş bulunuyordu. Fabrika muazzam bir bina. Sanatçıların istirahatte buldukları bir sırada, fabrikayı gezmek fırsatını buluyorum. Size gördüklerimi kısaca anlatayım.

Sanatkârların şarkı söyledikleri büyük bir stüdyo... Burada saz refakatinde şarkı söyleniyor ve hususi mikrofon tesisatıyla nakledilen sesler, yükseltilerek bitişik odadaki ses alma makinesine sevkediliyor. Ses ilk olarak içinde madeni maddeler bulunan mumdan bir plak üzerine geçiriliyor. Bu kalıplar hususi makinalarda yıkanıp işlendikten sonra bakır haline getiriliyor ve sonra da üzerinde zift bulunan bir madde üzerine tab ediliyor [basılıyor]. Kurutma makinelerinden geçtikten sonra, etiket dairesine sevkedilen plaklar, burada ambalaj yapılarak piyasaya sevkediliyor.

1929 yılında kendisiyle röportaj yapılırken, muganniye Güzide Hanım da işin mali noktalarına dikkat çekiyordu:

Plak fabrikaları çok para kazanıyorlar. Fakat onların birçok masraflar yaptıklarını da unutmamalı. Bir plağı dodurmak için her sanatkâr bâzı beşten ona kadar mum bozabilir. [Biliyorsunuz] şarkı önce mum plaklara çekilir. Küçük bir hata, bir falso mum plağı bozar. Şarkıyı yeniden çekmek icap eder. Her mum plak yirmi beş liradan yüz liraya kadardır. Sonra hanende plağa şarkı söylemeye gelirken teganni sanatından tamamen bihaberdir. Plak fabrikaları şarkının bestekârını da tutar ve hanendeye şarkı söyletmesini öğretirler. Yalnız teganni kâfi değil... Bir de saz heyeti lâzım. Bunlar için günde 50'den 100 liraya kadar masraf olur. Şarkıyı plağa çeken mühendise günde üç yüz liradan yedi yüz liraya kadar ücret verilir. Bütün bunlardan sonra sıra plağa söyleyen sanatkâra gelir ki, bu ilk defasında elbette azdır. Fakat bilahare arttırılır.

Her Yer Kayıt Stüdyosu

Şimdi biraz geriye gidip, Yeşilköy fabrikasının açılışından önce yapılan bazı çalışmalara da göz atalım. Odeon Plak 1920'li yıllarda, Sultanhamam'da (Sirkeci) Hamdi Bey Geçidinde yer alan Topalyan Handa bulunmaktadır. Favorite Record firmasının merkezi de bu handadır. Şirket Hafız Aşır'ın danışmanlığında Hafız Ahmet Bey'in plaklarını basarak işe koyulur. Leon Grünberg'in anlattıklarına göre, önce boruyla kayıtlar yapılır. Yılda bir iki kez gelen ve iki ay kadar İstanbul'da kalan Alman ses teknisyeni, mum kalıplara kayıtları gerçekleştirir. Kalıplar trenle Almanya'daki merkeze yollanır. İstanbul'da kayıt yapılan mekân, apartman katından bozmadır. Yine Leon Grünberg anlatıyor:

Beyoğlu'nda bir apartman katında yapılırdı, öyle sanıyorum. Kiralık bir yerdi. Gözümün önünde. Yaşlı bir Alman mühendis gelirdi. Sonradan kayıtların Melek Sineması'nda sahnede yapıldığını hatırlıyorum. Elektrikli kayıtlar başladığı zaman Melek Sineması'nda [daha sonra Emek olan sinema] yaptık onu biliyorum.

Melek Sinemasında kayıtlar yapıldığı, Hafız Sadettin Kaynak'ın anılarında da yer alır. Sadettin Kaynak o günlerde (1926) Columbia ile çalışmaktadır. Anlaşılan yalıtılmış ve düzenlenmiş bu mekan, firmaların ortak kullanımındaydı. İpekçilere ait bu mekan muhtemelen film çekimlerinde de kullanılmaktaydı.

1931 yılında Mekki Sait'in yaptığı bir röportajda ise, İstanbul'da 'stüdyo' hâline getirilmiş birkaç salon bulunduğu belirtildikten sonra, bunlardan biri ziyaret edilir. Genel görünüm şöyledir: *Duvarları kalın perdeler ve halılarla örtülü bir salon... Bir yanda soba gürül gürül yanıyor. İlerde bir piyano, bir iki masa ve kenarlarda sandalyeler var. Muhtelifcinste sazlar masaların üzerine yerleştirilmiş. Salonun tam ortasında bir mikrofon, az ilerisinde de bir hoparlör duruyor. Elinde saniyeli bir saat bulunan bir zat sinirli sinirli dolaşmakta, fakat nezaketi de elden bırakmamaktadır.*

İlginç olan, duvarlarda İsveç hükümetinin armaları, bayraklarının bulunduğu levhaların, hatta İsveç Kralı Gustav'ın yağlıboya portresinin asılı olması. Röportajcımız 'salonun manzarasının bir İskandinavyalı zevkiyle' süslenmiş olduğuna dikkatimizi çekiyor. Salonun sahipleri Balcıyan Kardeşlerdir. Röportajın yapıldığı gün stüdyoda meşhur bestekâr Leyla [Saz] Hanımın yanısıra Hanende İbrahim, Kadıköylü Tanburi Fahri, Kemani İhsan ve diğer sazendeler bulunmaktadır. Ama önce bir prova yapılacaktır. Gazetede ki biçimiyle aktarıyorum:

Oparlör, sükut işareti verince, etraftaki ses seda kesildi. Cumhuriyet [gazetesi] refikimizin Türkiye Bülbülü müsabakasına girmiş olanlardan iki hanımın sesleri tecrübe ediliyordu. Bu tecrübelerde 'ses mühendisleri' eksik tarafları söylüyorlar, 'sanat müdürü' de zayıf buldukları noktalara mim koyuyordu. Bir imam efendinin kerimesi [kızı] olan Nedime Hanım'ın sesi fotojenik görüldü. O kadar ki hemen tecrübeden sonra bir gazel okutularak plağın iki tarafı dolduruldu.

Ardından Kemani İhsan ve Hanende İbrahim Bey de birkaç plak doldururlar. 24 1934 yılında yeni sesler keşfetmek artık iyice uzmanlaşma gereken bir alan hâline gelmiştir. Hatta bu iş biraz ayağa bile düşmüş, Son Posta gazetesinin deyimiyle ‘ses tellallığı’ başlamıştır. Bu kişiler, “plak doldurma mevsimi yaklaştığı için kim olur, kaç yaşında olur, ne olursa olsun güzelce ses keşfetmeye, rakip kumpanyalara karşı baskın çıkmaya çalışmaktadırlar.” Ardından endüstrinin nasıl işlediğine dair bilgiler veriliyor:

İmalâthaneler ecnebi kumpanyalar olduğu için ve plak dolduran cihazlar Avrupadaki merkezlerinden geldiği için, plak dolduran mühendisler alaturka sestem zerre kadar anlamazlar. İmalâthaneler her sesi güzel olduğunu iddia eden plağa almamak için birer ‘ehlihibre’ [bilirkişi] teşkil etmişlerdir. Musikişinaslarımızdan mürekkep bu heyetler, müracaat edenleri bir defa oturtup dinliyor, sonra hususi bir muallim tarafından birkaç şarkı geçiliyor. Öyle plağa okunuyor.

Bu arada plağa sesini verenlerin piyasasının da bir hayli yükseldiğini öğreniriz. Plak şirketlerinden bir Musevi yönetici bu kızmış borsa hâlini eski günlerle kıyaslayarak şöyle der:

Sabîha Tür Gülermeri plak fabrikasında. Radyo Haftası, 22 Kasım 1932

Vallahi beyim, bu plak işinde biz eskiden böyle avuçla para verseydik, şimdi avucumuzu yalardık. Şimdi bir şarkıya en aşağı 10 liradan tutun da 200 liraya kadar verdiğimiz oluyor. Hatta 4 satırlık bir şarkı güftesine 10 lira veriyoruz. Halbuki eskiden öyle miydi? Ben meşhur Hafız İbrahim'e

plağa şarkı okuttum. Anadolu bu adamı görülmemiş surette tuttu. İstanbul'dan Anadolu'ya plakları deniz gibi aktı. 25.000- 50.000 plak satıldı. Ben bir plağı zavallı Hafız'a kaçta okutuyordum, biliyor musunuz? 50 kuruşa! Plakları hepsini okuyup bitirdiği zaman da bir ikramiye olarak kendisini götürdüm, Yenicami'den 6 liraya bir takım elbise hediye ettim!

Yine 1930'lu yıllarda Maksim Gazinosunun da plak stüdyosu gibi kullanıldığını Hikmet Feridun Es'in bir röportajından öğreniyoruz. Bir öğle üstü, Maksim Barın karalık salonunda

üst üste yığılmış masalar, tepeleme konulmuş hasır koltuklar durmaktadır. Elektrikler sönmük, sahne dekorları birbirlerine yaslanmış geceyi bekliyorlar. Localar hâliyle bomboş.

İşte böyle bir salondayız. Konservatuar müdürü Ziya Bey, musikişinaslarımızın Rauf Yekta bey, hanende hafız Yaşar bey, ses mühendisi ve rejisörü Jak... Konservatuar idaresi artık unutulmak üzere bulunan 500-600 senelik eski Türk havalarını plaklara çekiyor. (...) Ses mühendisleri hazırlandı. Ses rejisörü Mösyö Jak işaret verdi. Hafız Yaşar efendi başladı.

Ama o da ne? Bir kedi miyavlaması kaydı bozmasın mı! Herkes kediyi ararken, Hikmet Feridun plak almanın bu tür zorluklarını anlatıyor: “İnsana en azap veren yer neresidir bilir misiniz? Plak çekilen yer. Ben alalade zamanlarımda öyle fazla ne öksürürüm, ne aksırırım, ne tıksırırım. Fakat böyle yerlerde insana zorla bir öksürük, inatçı bir gıcık geliyor. Plak çekilirken aman yarabbi boğulacağım.” Neyse sonra kedi bulunur ve kayda devam edilir. Klasik Türk müziği parçalarından sonra Anadolu’dan gelmiş saz şairlerinin türküleri de kaydolunur. Bu kayıtlar konservatuarın kendi arşivi için yaptığı kayıtlardır.

Yeşilköy Fabrikasına dönersek; Gramofon Türk Limited Şirketi, 1958 yılında verdiği bir ilanda Capitol, His Master’s Voice, Columbia, Parlophone ve MGM’in Türkiye mümessili ve imalatçısı olduğunu duyurur. Mihran Gürciyan, bu fabrikanın tekel oluşunun 1956 yılına kadar sürdüğünü söyler. Bu tarihten sonra piyasada serbest rekabet başlamıştır. Firmanın çalıştırdığı Yeşilköy Plak Fabrikası 1963 yılına kadar yalnızca 78 devirli plaklar basar. Bu tarihten sonra 78’lik plak üretimi bırakılarak 45’lik ve 33’lük plak üretimine başlanır. 1973 yılında üretimini durdurana kadar ülkenin en etkili firması olan Gramophone Türk Limited’in 1971 yılındaki üretimi 1 milyon plağın üzerindeydi.

Peki bu fabrika ne oldu dersenez... O koskoca arazi heba edilecek değildi ya... Önce bir yangın geçirdi, giderek harabe haline geldi. 1978 yılında gazetelerde Toplu Konut Holdingin bir ilan çıktı: “Yeşilköy, Halkalı Caddesi üzerinde, eskiden plak fabrikası, halen Holding’imize ait iki parça arsa, ihtiyaç fazlası nedeniyle satılıktır.”²⁸ Elbette satıldı ve yerine bir toplu konut sitesi yapıldı.

Yerini şöyle tarif ediyorlar: “Halkalı Caddesinden Florya dönüşü demiryolununun karşı tarafındaki site.”

Plak Fabrikalarının Sonu

1970’li yıllarda Yeşilköy dışında başka plak fabrikaları da vardı elbette. Örneğin 60’lı yıllarda kurulan Melodi plak fabrikasının öyküsünü Altemur Kılıç şöyle anlatır:

Bir de plakçılık maceram var. Yassıada’dan kurtulunca işsiz kaldığımda bir işadamını ikna ettim. Plak şirketi ve ‘long play’ fabrikası kurduk. O sırada, eski ‘taş plakların’ sonu gelmiş, önce 45’lik plaklar çıkmış ve daha sonra da, teyplerden ve CD’lerden evvel, 33 devirli, birden fazla parçayı çalan, ‘uzunçalar’ plaklar çıkmıştı. O zamana kadar ‘taş plaklar’ Yeşilköy’de Sahibinin Sesi firmasının fabrikasında kayda alınır, basılırdı. Biz de Melodi Ses ve Plak Endüstrisi şirketi ve bir LP (uzunçalar) fabrikası ve kayıt stüdyosu kurduk. Hem Ahmet Erteğün’ün Atlantic Records şirketinin ve İtalyan RCA lisansıya yabancı plakları basıyorduk. Türkçe parçaların kayıtlarının yapıldığı stüdyoyu, kayıtları (yaşıyorsa Allah uzun ömür versin, eğer kaybettikse Allah rahmet etsin) çok taraflı, çok yetenekli bir teknik adam -İlhan Arakon- idare ederdi! İlk plağımız merhum Kâni Karaca’nın okuduğu ‘Mevlut’ idi. Zeki Müren’le anlaşma yapmak istedikse de o, başkasına sözlüydü! Ben ortaklıktan ayrıldıktan sonra ‘Melodi Ses ve Plak Endüstrisi’ bir süre plak işine devam etti, sonra da kapandı...

Ahmet Borcaklı da 1965 yılında Türkiye’de bulunan plak fabrikalarını ve adreslerini şöyle sıralar:

Gramofon Ltd. Şti., Halkalı Cad. No 85 Yeşilköy
 Agop Ürgüplüoğlu, Küçükköy Validesuyu Cad. No 7 Taşlıtarla
 Melodi Plak Şti. İstiklal Cad. Saka Selim Çıkmaşı No 7 Galatasaray
 Grafson, Halaskar Gazi Cad. No 202 Osmanbey.

Mihran Gürciyan da 1956 yılında önce Elektrofon, sonra da Grafson plak fabrikalarını kurduklarını söyler. Ama 1970’li yıllara gelindiğinde sorunların arttığının altını çizer:

1972’de Plakçılık Sanayii’ni kurmazdan önce elimizdeki diğer fabrikaları sattık. Son yıllarda kurulmuş 16 plak fabrikasından yalnızca 2-3 tanesi ayakta kalabildi. Bunda en büyük etken, kaset

üretimimin denetimsiz biçimde yapılması oldu. Plakçılık, taş plak ile başlamıştı. Bunu bir süre radyo yayınları baltaladıysa da plakçılık yeniden canlanmıştı. Sonra teypler çıktı. Bu bizim sanayiî fazla sarsmadı. Ta ki kasetler çıkana kadar. Bu plakçılık ocağına incir dikti.

Çoğunun tam olarak nerede baskıyı yaptı(rd)klarını bilmesek de 1970'li yıllarda plastik preslerle faaliyet gösteren ve 45'lik ve 33'lük plak üreten firmaların başlıcaları şunlardı: Melodi (Turgut ve Kayıhan Çağlayan), Diskofon (İzzet Şefizade), Atlas (Polat Tezel), Tezelli (Turan Tezelli), Şençalar ve Efes (İsmail Şençalar), Coşkun (Hilmi Coşkun), Odeon (Grünberg Ailesi), Pathé (Yertvart Muradyan), Columbia (Blumenthal Biraderler sonra Nejat Engin

Talay), Sahibinin Sesi (Geseryanlar sonraları Hilmi Coşkun), Türküfon (Vecdi Ekinci, Yılmaz Asöcal), Sayan (Fahrettin Sayan), Harika (Ayhan Güçlücan), Grafson (Agop Ürgüplüoğlu, Mihran Gürciyan, sonraları Hüseyin Emre), Diskotur (Antuan Şoris), Taç (Lütfi Sütşurup), Ezgi (Aykut Sporel), Ergaz (Moiz Ergaz), İstanbul (Şahin Söğütoğlu), Şenay (İrfan ve Ayhan Şenay).

1980'ler plakçılık endüstrisi için oldukça karanlık yıllardır. Korsan üretimlerin piyasayı doldurmasının yanı sıra bir de yeni bir ürün, 'kaset' çıkar ortaya. Şirketler buna uyum göstermeye çalışırlar. Kaset üreten firmalar ortalığı sarar. Korsan kasetçilik de buna paralel olarak alır başını gider. *Milliyet* gazetesinde bu konuyu irdeleyen yazıda Plaksan firması şu noktaların altını çiziyor: *Plaksan yetkililerinin ifade ettiğine göre, korsan yayıncılıkla iş durdurulma aşamasına gelen plak üreticisi için, bugünlerde önemli bir sorun daha gündemde. Plak üretiminin kilit maddelerinden biri sayılan PVC plak macununun üretiminde*

ciddi bir bunalım yaşanmakta. Petkim tarafından üretilen PVC macununun bitmesi ile, ellerinde yeterince stok bulunmayan plak üreticileri toptan üretimi durdurma tehlikesi ile karşı karşıya geldiler. Plak sanayiindeki bu bunalımın sürmesi halinde, korsan plak üretiminin bile 'tehlikeye gireceği' belirtiliyor.

Sonsöz

Kasetin ardından CD de devreye girince, plak sanayii tamamen ortadan kalktı. Ama bu alanda yeni bir çaba karşımıza çıktı, eski taş plakların ve LP'lerin CD'lere geçirilmesi süreci başladı. Bu sürecin olumlu yönleri oldukça fazlaydı. Çok sınırlı meraklının dinleyebildiği eski sesleri aksettiren plaklar albüme dönüştü, artık piyasada bulunmayan LP'ler herkesin ulaşabileceği CD'lere nakledildi. Öte yandan plak koleksiyonculuğu da oldukça yaygın bir merak olarak gelişti. Taş plak koleksiyoncuları, 45'lik toplayanlar, LP meraklıları arttı. Sadece plak satan mağazalar açıldı. Zaman içinde CD'ye olan rağbet de azaldı, internet üzerinden müzik dinleme zevki öne çıktı. Ama plak bütün bu badireleri atlattı ve ayakta durmaya devam etti. Günümüzde dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de plak üretimi yeniden rağbet kazandı, birçok albüm öncelikle plak olarak basılıyor. Önce yurtdışında yapılan baskıların, giderek yurt içinde de yapılmaya başladığını gördük. Nora Plak, birçok müzik markasının plaklarını üretmeye başladı. Yeni plak fabrikaları devrede artık!

**DOĞU'NUN İLK İKİ ÜNİVERSİTESİNİN
KURULUŞ TARIHÇELERİ ÜZERİNE
KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME**

DOĐ.. DR. EREN KÖMÜRLÜ

Doğu'nun İlk İki Üniversitesinin Kuruluş Tarihçeleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*

Doç. Dr. Eren Kömürlü

Türkiye'nin doğusundaki ilk iki üniversitesi de 1950'li yıllarda kurulmuştur. Bu üniversiteler 1955 yılında kurulan Karadeniz Teknik Üniversitesi ve 1957 yılında kurulan Atatürk Üniversitesidir. İstanbul ve Ankara'dan sonra Türkiye'de ilk üniversite kurulan şehir Trabzon olmuştur. 1950'li yıllarda, Trabzon'un ardından yeni üniversitelerin kurulduğu şehirler sırası ile İzmir (Ege Üniversitesi), Erzurum (Atatürk Üniversitesi) ve Ankara (Orta Doğu Teknik Üniversitesi) olmuştur. 1950 yılında Türkiye üniversitelerinin toplam öğrenci sayısının 25 bin olduğu ve ülkenin toplam nüfusunun 1950 yılı sayımına göre 24 milyon olduğu göz önüne alındığında nüfusun yaklaşık %0,104'lük bir oranının üniversite okumakta olduğu görülmektedir. Günümüzde üniversite öğrencisi sayısının yaklaşık 8,2 milyon ve Türkiye nüfusunun yaklaşık 85 milyon olduğu düşünüldüğünde, bugün bu oranın 1950 yılına kıyasla 90 kattan fazla arttığını söylemek mümkündür (YÖK, 2007; YÖK, 2022). 1950'li yıllarda bir üniversitenin kurulması günümüze kıyasla daha çok gerek duyulan bir konuydu. O yıllarda ülkenin genelinde üniversiteler açılmamıştı ve ihtiyaç duyulan teknik personelin yetiştirilmesi için yeterli sayıda üniversite mevcut değildi.

Doğu'da üniversite kurma fikri ilk kez 1950'li yıllarda ortaya atılmış değildir. Doğuda bir üniversite kurma hedefi Atatürk döneminden beri mevcuttur. Mustafa Kemal Atatürk'ün yeni üniversitelerin kurularak ülkenin her bölgesine yayılması konusunda bir ideali vardı. Bu ideali ile ilgili 1937 yılında TBMM'de yaptığı bir

*Bu çalışma Nefeslik isimli derginin 2023 tarihli 8. sayısında yayınlanmıştır.

konusmasında doğuda kurulacak ilk üniversite için aklındaki yeri de belirtmiş ve Van gölünün kenarında bu amaçla güzel bir arsaya üniversite kurulabileceğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonra bu idealin gerçekleştirilmesine yönelik 3. Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından 1951 yılında Doğuda kurulacak ilk üniversite için çalışmalar başlatılmıştır (Hatipoğlu, 1998; Kömürlü, 2019). Mustafa Kemal Atatürk üniversitelerin ülkemizin her bölgesine yayılması gerektiğini ve memleketin her tarafının üniversitelerin saçtığı bilgi ışığı ile aydınlanması gerektiğini düşünüyordu. Mustafa Kemal Atatürk'ün bu idealinin gerçekleşmesi için 1950'li yıllarda ülkenin doğusunda iki üniversitenin kurulması yükseköğretim tarihimiz açısından anlamlı kilometre taşlarını oluşturmaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk hayattayken mevcut olan tek üniversitemiz Darülfünun'un üniversite reformu ile dönüştürülmesi neticesinde kurulan İstanbul Üniversitesi'dir (Dölen, 2008; Geçikli, 2021). Vefatı sırasında tek üniversitenin bulunduğu ve yeni bir üniversite için Doğu bölgesini düşündüğü dikkate alındığında Mustafa Kemal Atatürk'ün üstün öngörü özelliği bir kez daha anlaşılabilir. Sıfırdan bir üniversite açmak yerine ikinci açılan üniversitemiz de ilki gibi Osmanlı'dan miras gelen bir eğitim kurumunun dönüştürülmesi yolu ile kurulmuştur. Osmanlı'nın ilk sivil mühendislik okulu olan Hendese-i Mülkiye Mektebi önce modernize edilerek 1928 yılında Yüksek Mühendis Mektebi ismini almış ve daha sonra bu kurumun devamı niteliğinde 1944 senesinde İstanbul Teknik Üniversitesi kurulmuştur. 1946 yılında kurulan üçüncü üniversitemiz Ankara Üniversitesi'nin de Ziraat Fakültesi, Veterinerlik Fakültesi ve Siyasal Bilgiler Fakültesi kökleri Osmanlı dönemine dayanmaktadır. Bu üç fakültenin temellerini oluşturan Halkalı Yüksek Ziraat Okulu, Baytar Mektebi ve Mekteb-i Fünun-u Mülkiye cumhuriyet döneminde Ankara'ya taşınmıştır (Hatipoğlu, 1998; Sargın, 2007). İstanbul ve İstanbul Teknik Üniversiteleri doğrudan dönüştürülerek üniversite isimlerini almışlardır. Diğer taraftan bazı birimleri İstanbul'dan gelse de Ankara Üniversitesi yeni bir üniversite olarak kurulduğu için "Cumhuriyetin ilk üniversitesi" ünvanını kullanmaktadır (Ankara Üniversitesi, 2023). Ankara'da kurulan ilk fakülte olan Hukuk Fakültesi 1925 yılında

kurulmuş ve 1946 yılında Ankara Üniversitesi'ne bağlanmıştır. Aynı şekilde, Ankara Üniversitesi kuruluşundan önce 1935 yılında açılan Dil Tarih Coğrafya Fakültesi ve 1943 yılında açılan Fen Fakültesi de 1946 yılında Ankara Üniversitesi'ne bağlanmıştır.

Tüm birimleri ile cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin sıfırdan hayat vereceği ilk üniversite 1955 yılında kurulan Karadeniz Teknik Üniversitesi'dir. Kurulduğu yıl hiçbir altyapısı olmayan bu üniversitenin Trabzon'da kurulması ülkenin doğusu ve batısına eşit imkanların sağlanması konusunda atılan önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Kendisinden önce kurulan üniversitelerin tarihçelerinin Osmanlı dönemine dayanması ve kuruluş sürecinde kendine bağlanan hiç bir birimi olmayışı sebebi ile Türkiye'nin 4. üniversitesi olan Karadeniz Teknik Üniversitesi "cumhuriyetin sıfırdan kurduğu ilk üniversite" ünvanını alma hakkına sahiptir (Kömürlü, 2020). Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kuruluş çalışmaları görece kısa sürmüş ve üniversitenin açılmasının gündeme geldiği yıl TBMM'de kuruluşu için karar alınmıştır. Diğer taraftan Doğu'nun ikinci Doğu Anadolu Bölgesinin ise ilk açılan üniversitesi olan Atatürk üniversitesi için kuruluş öncesi çalışmalar KTÜ'ye kıyasla daha uzun sürmüş, 1951 yılında başlayan çalışmalar neticesinde ancak 1957 yılında kuruluş kararı alınabilmiştir. Ancak Atatürk Üniversitesi'nin eğitime başlayabilmesi için gerekli hazırlıklar KTÜ'ye kıyasla daha kısa sürede tamamlanabilmiştir. Bu makalede Doğu'nun ilk üniversiteleri olan Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi'nin kuruluş süreçlerine ilgili başlıklar altında temel hatları ile değinilecektir.

Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin Kuruluşu

Trabzon milletvekillerinden Mustafa Reşit Tarakçıoğlu ve arkadaşlarının meclise sundukları öneri ile 20 Mayıs 1955 günlü ve 6594 sayılı kanunla Karadeniz Teknik Üniversitesi kurulmuştur. 20 Mayıs 1955 tarihinde hem Ege Üniversitesi hem de Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kuruluş kararları alınmıştır. TBMM'de önce Karadeniz Teknik Üniversitesi kuruluşu oylanmış ve 6594 sayılı kanunla Türkiye'nin 4. üniversitesi, 6595 sayılı kanunla ise Türkiye'nin 5. üniversitesi olan Ege Üniversitesi'nin kuruluşları onaylanmıştır. Ege Üniversitesinin kuruluş çalışmalarını yürüten komisyon içerisinde de bulunan Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun

Şekil 1. KTÜ'nün 1963 yılında eğitime başladığı ilkokul binası

Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin Ege Üniversitesi'nden önce oylanması konusunda etkili olduğu bilinmektedir (Köse, 2019; Usta ve Öksüz, 2018). Kuruluş tarihleri aynı olsa da eğitime başlayabilmeleri için geçen süre açısından Ege Üniversitesi çok daha hızlı yol kat etmiş, kurulduğu yıl olan 1955'te ilk öğrencilerini almıştır.

Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kuruluş gerekçelerinden ilki olarak bölgenin zor bir coğrafya olmasına, üniversitenin ekonomik ve kültürel açıdan bölgenin kalkınması için fayda sağlayacağına değinilmiştir. Karadeniz bölgesinin özellikle bakır ve diğer çeşitli metalik madenler açısından zengin bir bölge olması bir diğer gerekçe olarak gösterilmiştir. Yeraltı kaynaklarının verimli olarak ekonomiye kazandırılmasının öneminden bahsedilerek Karadeniz'de geçmişten gelen bir madencilik kültürünün ve Karadeniz'li yetkin maden ustalarının olduğuna vurgu yapılmıştır. Yeni kurulacak olan üniversitenin bölgede yeni madenleri bulmak ve onları çağın gerektirdiği teknolojileri kullanarak işletmek için katkı sağlaması hedeflenmiştir. Üçüncü gerekçe olarak Anadolu'nun önemli bir tarihi merkezi olan Trabzon'un üniversite şehri olmayı hakettiğine değinilmiştir. Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kuruluş gerekçeleri kendinden önce kurulan İstanbul ve Ankaradaki üniversitelerinki ile kıyaslandığında daha lokal kalmaktadır. Ülkenin kalkınmasına

katkı sağlayacak bir kurum olma hedefi de olsa öncelikli olarak bölgesel kalkınma hedefine daha çok odaklanılmış durumdadır. Ankara ve İstanbul'daki üniversitelerin ülkenin ihtiyaç duyduğu sayıda teknik personeli yetiştiremediği bir diğer gerekçe olarak gösterilmiştir. Üniversitenin kurulması konusunda gerekçeler arasında ülkenin yeni bir üniversiteyi kalkındırma konusunda yeteri ekonomik güce sahip olduğuna da vurgu yapılmıştır (Kaya ve Yüksel, 1994).

Trabzon'da kurulacak üniversitenin Teknik Üniversite olması konusunda genel bir görüş birliği mevcuttu. Ancak isim konusunda bazı alternatifler görüşülüyordu. Mecliste kanun görüşmeleri öncesinde Trabzon milletvekilleri bazen Trabzon Teknik Üniversitesi adını kullanıyor ve özellikle diğer Karadeniz illerinin milletvekilleri ismin Karadeniz Teknik Üniversitesi olmasının isabetli olacağı yönünde görüşlerini bildiriyorlardı. Mecliste kanun görüşmeleri esnasında dahi Trabzon Teknik Üniversitesi ismini kullanan bir milletvekili olmuş, ancak konuşmasının hemen ardından söz alan bir Rize milletvekili ismin yanlış söylendiği ve Karadeniz Teknik Üniversitesi olarak düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Özellikle Samsun ve daha doğuda yer alan Karadeniz illeri milletvekilleri bu konuda görüşlerini açıkça dile getirmişlerdir. Trabzon'un bu bölgedeki Osmanlı döneminden gelen bir Vilayet merkezi özelliğine sahip olması nedeni ile Karadeniz'e kurulacak üniversitenin ili konusunda bir tartışma olmamış ancak ismin daha kapsayıcı olması gerektiği konusunda görüşler paylaşılmıştır.

Karadeniz Teknik Üniversitesi kuruluş kanunu oylamasında ret oyu veren bir tek vekil Muğla milletvekili olan Nuri Özsan'dır (Kaya ve Yüksel, 1994). Nuri Özsan 1950 yılında Milli Eğitim Bakanlığı da yapmış bir siyasetçidir. O dönem üniversitenin Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı kurulması ve kendisinin de eski bir milli eğitim bakanı olması sebebi ile ret oyu kullanması için gerekçeleri merak uyandırıcıdır.

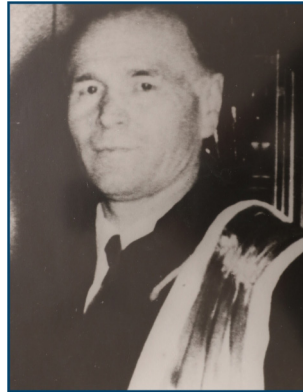
Karadeniz Teknik Üniversitesi 1950'li yıllarda Trabzon'da yükseköğretime yönelik bir alt yapı olmadığı için kuruluş tarihinden 8 yıldan daha uzun süre sonra, 2 Aralık 1963 tarihinde bir ilkokul

Şekil 2 Prof. Dr. Halis Duman

binasında eğitime başlamıştır (Polatoğlu, 1971; Yardımoğlu, 2003). Bu ilkokul binasında büyük yokluklar mevcuttur ve o dönem Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kalkınabilmesi konusunda büyük umutsuzluklar yaşanmaktadır. 2 Aralık 1963 yılı ilkokul binasında eğitime başlandığı gün çekilen bir fotoğraf Şekil 2'de mevcuttur. Üniversitenin kalkınmasında büyük role sahip eski Dekan ve Rektör Vekili Prof. Dr. Halis Duman anılarında ilkokul binasındaki soğuk odasının camından bahçedeki öğrencilere bakarak kendine

bir söz verdiğini yazmıştır. Bu söze göre Karadeniz Teknik Üniversitesi bağımsız bir üniversite olarak kalkınacak ve kuruluş sürecini hızla tamamlayacaktır. Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin akademik kadrosundaki ilk profesör olan Halis Duman'ın bir resmi Şekil 2'de verilmiştir. İlkokul binasında eğitimin sürdüğü yıllarda KTÜ'yu İTÜ'ye veya ODTÜ'ye bağlama konusunda görüşler mevcuttu. Bu düşünceleri duymak idealist bir yönetici olan Prof. Dr. Halis Duman'ı fazlasıyla üzmiştir (Duman, 1990). Ancak, üniversite 1966 yılında bugün adı Kanuni kampüsü olan merkez kampüsüne taşındığında bu olumsuz ve umutsuz hava büyük ölçüde dağılmış ve 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde üniversiteyi bir başka üniversiteye bağlamak konusunda fikir beyan eden kimse kalmamıştır. KTÜ'de kampüse taşınılan ilk yıllarda da bazı imkansızlıklar devam etmektedir, ancak imkansızlıkları aşacağına inanan yöneticiler mevcuttur. Pek çok imkansızlığın aşıldığı 1960'lı yıllarda ilerlemenin önde gelen mimarları 1963-1966 dönemi rektörü Prof. Dr. Nazım Terzioğlu İstanbul'dayken Trabzon'da işleri organize eden Prof. Dr. Halis Duman ve 1966'da KTÜ rektörlüğüne atanan, aynı

Şekil 3. Prof. Dr. Ahmet Özel

bu

zamanda Atatürk Üniversitesi'nin de kurucu rektörü olan Prof. Dr. Ahmet Özeldir (Şekil 3). Prof. Dr. Ahmet Özel 1966-1970 ve 1975-1977 yıllarında iki dönem KTÜ rektörlüğü görevinde bulunmuştur. İlk döneminde Kanuni kampüsündeki inşaat işlerinin ilerlemesi ve kampüsün şekillenmesi konusunda büyük rol üstlenmiştir.

1965 yılının Aralık ayında göreve başlayan Temel Bilimler Fakültesi'nin Jeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Alman Prof. Dr. Hans Pflug kampüste yeni yapılan lojmanlarda kalmıştır. Hans Pflug bir gün Dekan Prof. Dr. Halis Duman'a bir müjde vermiş ve eşinin hamile olduğunu söylemiştir. Profesör Halis Duman bu olay üzerine Hans Pflug'u tebrik etmiş ve çok sevdiğini söylemiştir. Prof. Dr. Halis Duman'ın anılarında yazdığına göre Hans Pflug eşinin hamile olmasında üniversitenin de katkısı olduğunu belirtmiştir. Lojmanlarda o kadar sık ve uzun süre elektrik kesiliyor ki karanlıkta başka yapacak iş bulamadık diyerek Dekan Duman'a hem eleştirel hem de esprili bir yanıt vermiştir (Duman, 1990). Kampüsün kurulduğu dönemdeki eksikliklerin giderilmesi ile Prof. Dr. Halis Duman bizzat ilgilenmiştir. 1966 yılında Prof. Dr. Ahmet Özel rektör olarak geldiğinde kampüste yol, lojman ve bina inşaatları ilerlemiş durumdaydı.

Şekil 4. KTÜ Merkez kampüsündeki temel atma töreni (bugünkü Matematik binasının temel inşaatı)

Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin 1963 yılında kurulan ilk fakülteleri Temel Bilimler, İnşaat-Mimarlık ve Makine-Elektrik Fakülteleridir. 1963-1964 eğitim yılında eğitime başlayan ilk fakülte İnşaat-Mimarlık fakültesidir. Aynı yıl Orman Fakültesi de kurulmuş ancak eğitime 1971 yılında başlayabilmektedir. 1973 yılında Yer Bilimleri ve Tıp Fakülteleri kurulmuştur. 1977 yılına kadar Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olan Karadeniz Teknik Üniversitesi 1750 sayılı üniversiteler kanununa göre 1977 yılında özerk statüye kavuşmuş ve kendi rektörünü seçmeye başlamıştır. Karadeniz Teknik Üniversitesinin seçimle göreve başlayan ilk Rektörü Prof. Dr. Erdem Aksoy'dur. 1750 sayılı üniversiteler kanuna göre kurulumunu tamamlayan üniversiteler kendi rektörlerini seçebilmekteydi. 1973 yılında kabul edilen bu kanuna göre en az iki fakültesinde en az ikişer Profesör olmak üzere toplam yedişer Doçent ve Profesör ünvanına sahip öğretim üyesi olan üniversitelere kendi rektörlerini seçebilme yetkisi veriliyordu. Bu makalede kuruluş süreci incelenmiş ve üniversiteler kanununa göre kuruluşun tamamlandığı dönem konu edilmemiştir. Kuruluşun tamamlanmasına kadar geçen sürede Prof. Dr. Nazım Terzioğlu (1963-1966), Prof. Dr. Ahmet Özel (1966-1970, 1975-1977), Prof. Dr. Ekrem Göksu (1970-1972), Prof. Dr. Ayşe Saffet Rıza Alpar (1972-1974), Prof. Dr. Altan Gümüş (1974-1974), Prof. Dr. Halis Duman (1974-1975) rektör olarak görev almıştır. Bu rektörler arasında yine bir "ilk" olma özelliğine sahip rektör Ayşe Saffet Rıza Alpar'dır. Kendisi ülkemizin ilk kadın rektörü olmuştur. Onun döneminde Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde Yerbilimleri Fakültesi ve Tıp Fakültesi kurulmuştur. Bir kimya profesörü olan Alpar siyasete atılmak üzere rektörlük görevinden ayrılmıştır. Daha sonra kısa sürelerle KTÜ Öğretim üyelerinden vekaleten rektör atamaları yapılmış ve sonrasında ikinci Ahmet Özel dönemi başlamıştır. İlk Ahmet Özel dönemi ile Ayşe Saffet Rıza Alpar dönemi arasında görev alan Ekrem Göksu döneminde de üniversite kalkınmasını sürdürmüş, gerek fiziki altyapının güçlendirilmesi, gerek akademik personel artışı konusunda ilerleme kaydedilmiştir. Üniversitenin eğitim ve araştırma yapılan binalarına ek olarak kültürel ve sosyal açıdan

gelişimine katkı sağlayacak sahil tesisleri onun zamanında kurulmuş ve Oditoryum'un inşaatına başlanmıştır. Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin dördüncü fakültesi olan Orman Fakültesi Ekrem Göksu döneminde eğitime başlamıştır (Köse, 2022). İstanbul Teknik Üniversitesi öğretim üyesi olan Ekrem Göksu Türkiye'de ilk Petrol ve Doğalgaz Mühendisliği Bölümü'nün kurucusudur. Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kuruluşunda ve kalkındırılmasında İstanbul Teknik Üniversitesi'nin kurumsal katkılarının önemli bir yeri olmuştur.

Şekil 5. Merkez kampüsün ilk binası (bugünkü matematik bölümü binası) inşaatı devam ederken ders uygulamaları yapan öğrenciler

Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kurulduğu 1955 yılından 1961 yılına kadar üniversitenin kalkınması için birşey yapılmadığını söylemek çok yanlış olmayacaktır. Oysa ki bu süreçte KTÜ'nün inşaat işleri için maddi olarak önemli imkanlar mevcuttu. 1955 yılında alınan 6594 sayılı üniversite kuruluşu kanunundaki bir maddeye göre yıllık 5 milyon liraya kadar inşaat ve tesisat işlemleri için bütçe ayrılacağı belirtilmiştir, ancak bu bahsedilen bütçeden 1962 yılına kadar 1 lira bile harcanmamıştır. 1955 yılında bir Reşat altın 74 liradır ve bu bahsi geçen yıllık bütçe ile 67600 adet Reşat altını alınabilmektedir. 2 Şubat 1956 tarihli Milliyet Gazetesi'nde Eski İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay'ın tüm İstanbul'daki istimlak giderleri için rekor bir seviye

olarak 1955 yılında 13 milyon TL harcandığını söylediği bir haber mevcuttur. 1955 yılında Boğaziçi köprüsü yanında Güzelcehisar mevkiinde 5 milyon TL'ye 1000 dönüm arsa alınabilmekteydi, veya Nişantaşı'ndan 10 dönüm arsa 271 bin TL'ye satılmaktaydı (Emlakkulisi, 2014a; Emlakkulisi, 2014b; Emlakkulisi, 2014c). Karadeniz Teknik Üniversitesi için zamanında gerekli görevlendirmelerin yapılması, çalışma komisyonlarının aktif olması ve bu büyük maddi imkanların kullanımı sağlanabilseydi kuruluştan sonra eğitime başlamak için 8 yıldan uzun bir sürenin geçmesi gerekmecekti. Kısaca kuruluş kararına kadar tüm süreç çok hızlı ilerlemiş olsa da kuruluş sonrası Karadeniz Teknik Üniversitesi için bütün işler dondurulmuş gibi görünmektedir.

1961 yılında Trabzon Valisi olarak atanan Vefa Poyraz şehrin resmi olarak kurulmuş ancak çakılı bir çivisi olmayan üniversitesinin aktif hale gelmesi için ilk adımları atmıştır. Üniversitenin eğitime başlaması konusunda elinden geleni yapmış, konuyu Milli Eğitim Bakanlığı'na aktarmıştır. 1962 yılında Karadeniz Teknik

Arşiv: Prof. Dr. Ali Kalemder

Arşiv: Hakkı Eskimişoğlu

İlk mezuniyet törenine katılan öğretim elemanları ve öğrenciler, 2 Aralık 1968, Kimya Anfisi
(Ön sırada oturanlar soldan sağa: Dr. E. Özbenli, Doç.Dr. T. Oğuzer, bayan misafir, Prof.Dr. H. Duman,
Rektör Prof. A. Özel, Prof.Dr. O. Bolak ve Dr. A. Gümüş)

Şekil 6. KTÜ'nün ilk mezuniyet töreni

Üniversitesi için başkanlığını İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Prof. Dr. Hamdi Peynircioğlu'nun üstlendiği "Merkezi Danışma Kurulu" oluşturulmuştur. Bu kurulun diğer üyeleri yine İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Prof. Dr. Fikret Narter, Prof. Dr. Ahmet Akhunlar, Prof. Dr. Mukbil Gökdoğan ve Yüksek Öğretim Genel Müdürü Ziya Karamuk'tur. 1963 yılında KTÜ'ye rektörlük ve fakülte kadroları verilerek ilk rektör olarak Prof. Dr. Nazım Terzioğlu atanmıştır. Eğitimin ilkökul binasında devam ettiği dönemde kampüsteki ilk binaların inşaat çalışmaları sürdürülmüştür (Şekil 4 ve 5). O yıllarda İstanbul'daki kadrolarını bırakarak Trabzon'a taşınmayı düşünen idealist insanların sayısı azdır. Bu sebeple, üniversitenin kuruluşunu tamamlaması için geçen süre uzamıştır. Üniversite'nin ilk rektörü bile Trabzon'a taşınmamış çoğunlukla İstanbul'dan rektörlük yapmıştır. Terzioğlu döneminde fiili olarak rektör gibi çalışan kişi Prof. Dr. Halis Duman olmuştur. Duman İTÜ'de profesör olarak çalışırken Karadeniz Teknik Üniversitesi'ni kalkındırabilmek için Trabzon'a gelmeyi kendisi Milli Eğitim Bakanlığı'na teklif etmiş yurtsever ve idealist bir akademisyendir. Duman Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde kadrosu bulunan ilk profesördür. Terzioğlu'ndan sonraki dönemlerde Prof. Dr. Ahmet Özel ve diğer rektörler üniversiteyi Trabzon'dan yönetmiştir. İnşaat mühendisliği veya mimarlık diplomalı ilk mezunlar 1968 yılında Prof. Dr. Ahmet Özel döneminde verilmiştir (Şekil 6). Özellikle 1960'lı yıllardaki hoca sayısındaki eksiklik sebebi ile öğrencilerin de zaman zaman protestoları olmuş hatta bir keresinde bir grup öğrenci dönemin başbakanı Süleyman Demirel'e kadar çıkmış ve ondan yeni verilecek akademik kadrolar konusunda söz almışlardır. Karadeniz Teknik Üniversitesi'ne 1979 yılına kadar çoğunlukla İstanbul Teknik Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi'nden öğretim üyeleri gününbirlik veya kısa konaklamalı ders vermeye gelmiş ve dönmüşlerdir. Bu öğretim üyelerine KTÜ tarihinde "uçan profesörler" de denmektedir (Köse, 2018).

Üniversitenin kuruluşunu tamamladığı ve artık kendi kadroları ile kültürünü oluşturmaya başladığı bir dönemde rektörlük yapan Prof. Dr. Erdem Aksoy (1977-1982) Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin sancılı kuruluş sürecinde görev almış idealist

bir mimar ve akademisyendi. Özerk Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin ilk rektörü olan Aksoy 1965 yılından beri hizmet verdiği, bölüm başkanlığı ve dekanlık gibi görevlerde bulunduğu üniversitesinin kuruluş sürecini tamamlamasından ve seçimle gelen ilk rektör olmaktan büyük gurur duymuş olmalıydı. Ancak, üniversitelerin özerkliğini heyecanla savunup Yüksek Öğretim Kurulu'nun kuruluşuna karşı çıktığı için dönemin cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından 1982 yılında yalnızca Rektörlük görevine değil aynı zamanda öğretim üyeliği görevine de son verilmiştir (Aydemir, 1998). Prof. Dr. Erdem Aksoy asistan olarak çalıştığı İTÜ'de öğretim üyesi kadrosu alabileceksen, ihtiyaç içinde bulunan Karadeniz Teknik Üniversitesi'ni tercih etmiş yurtsever ve idealist bir akademisyendi (Kuban, 2013). Eski rektör Prof.

Şekil 7. Prof. Dr. Özgönül Aksoy ve Prof. Dr. Erdem Aksoy

Dr. Erdem Aksoy ve yine kendisi gibi KTÜ Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi olan eşi Prof. Dr. Özgönül Aksoy'un bir fotoğrafı Şekil 7'de verilmiştir.

1955 yılından 1963 yılına kadar eğitime başlayamayan Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin aksine Atatürk Üniversitesi kurulduktan sonra hemen ertesi sene eğitime başlamıştır. Karadeniz Teknik

Üniversitesi'nin kuruluşunu takip eden sekiz buçuk yıl içinde eğitime başlayamaması konusu ile ilgili erken doğum benzetmesi yapılması yanlış olmayacaktır. Kuruluş tarihi olarak Karadeniz Teknik Üniversitesi daha eski olsa da eğitime başlama tarihi açısından Atatürk Üniversitesi'nin 5 yıl daha önde olduğu görülmektedir. Sıradaki başlık altında yine temel hatları ile Atatürk Üniversitesi'nin kuruluş sürecine değinilecektir.

Şekil 8. Atatürk Üniversitesi'nde derslerin başladığı gün gerçekleştirilen törenden bir kare (Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın karşısında Nebraska Üniversitesi'nden gelen temsilci ve yanında rektör Prof. Dr. Esat Kadester)

Atatürk Üniversitesi'nin Kuruluşu

Doğu Anadolu Bölgesinde ilk üniversite kurulması fikrinin Mustafa Kemal Atatürk tarafından önerilmesi ardından 20 sene sonra, 1957 yılında kurulan ve 1958 yılında öğrenci alımına başlayan Atatürk Üniversitesi'nin ilk eğitim veren fakülteleri Ziraat Fakültesi ve Fen-Edebiyat Fakültesi olmuştur. Atatürk'ün isteğinin yerine getirilmesi amacıyla dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından 1951 yılında Doğuda kurulacak ilk üniversite için bir inceleme komisyonu kurulmuştur. İlk etapta ismi Doğu Üniversitesi olarak anılan üniversitenin Atatürk Üniversitesi ismini almasına 1954 yılında karar verilmiştir. "Doğu Üniversitesi Tetkik komisyonu" adı ile 1951 yılında kurulan komisyonun İstanbul, İstanbul Teknik ve Ankara Üniversiteleri profesörlerinden oluşan 15 kişilik bir kadrosu mevcuttur.

Bu komisyonun görevi üniversitenin kurulacağı Doğu ilinin seçimi, üniversitenin eğitim vereceği bölümlerin belirlenmesi ve üniversitenin işleyişi hakkında çalışmalar yapmak ve hükümete bu konuda raporlar hazırlamaktır. O yıllarda üniversiteler Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak kurulduğu için üniversitenin kuruluş çalışmalarında o dönemin Milli Eğitim Bakanları Tefik İleri (1951-1953), Rıfık Salim Burçak (1953-1954), Celal Yardımcı (1954-1955; 1957-1960) ve Ahmet Özel'in (1955-1957) de emekleri mevcuttur. Ahmet Özel aynı zamanda Atatürk Üniversitesi'nin 1957-1958 yıllarında görev alan ilk rektörü olmuştur. Ahmet Özel yukarıda da belirtildiği gibi 1966-1970, 1975-1977 yıllarında Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin de rektörlük görevini yürütmüştür.

Atatürk Üniversitesi için 1954 yılı önemli bir yıldır. Bu yıl üniversitenin ismine karar verilmiş ve resmi olmasa da hükümet yetkililerince Erzurum'da üniversitenin kurulması görüşü ağır basmıştır. Yine 1954 yılında üniversitenin Türk-Amerikan tipi bir üniversite olmasına karar verilerek bizzat Celal Bayar tarafından Washington'da yaptığı görüşmelerde yeni kurulacak üniversite için Amerikan Üniversiteleri ile işbirliği yapılması talep edilmiştir. Celal Bayar işbirliği yapmak istedikleri üniversite isimlerini belirtmiş ve daha sonra bu isimler arasında yer alan Nebraska Üniversitesi yönetiminden ve ilgili Amerikalı yetkililerden olumlu bir görüş alınmıştır. 1954 yılı itibari ile üniversitenin kuruluş çalışmalarına Nebraska Üniversitesi'nden gönderilen heyetler de dahil olmuştur. 1955 yılında ise üniversitenin kuruluş çalışmalarını yönetmek üzere "Türk-Amerikan Karma Komitesi" kurulmuştur. Bu komite çalışmalarına devam ederek 1957 yılında üniversite kuruluşu ile ilgili kanun tasarısını hazırlamıştır. Bu tasarı 31.5.1957 tarihinde 6990 sayı ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kanunlaşmıştır. Ertesi yıl eski Erzurum Lisesi binası tadilattan geçirilerek 17.11.1958 tarihinde Atatürk Üniversitesinin ilk öğrencileri eğitimine başlamışlardır. Bu binada eğitim sürerken kampüs temelleri de atılmış ve inşaat çalışmaları hızla ilerletilmiştir. 1962 yılında üniversite bugünkü kampüsüne taşınmıştır. Üniversite kampüse taşındıktan sonra ilk eğitimin başladığı bu bina ortaokul binası olarak hizmetine devam etmiştir (Aksöz, 1970).

Atatürk Üniversitesi Amerikan modeli “Land Grant” tipi bir sisteme göre kurulmuştur. Bu modele göre üniversiteler eğitim ve öğretim çalışmalarının yanı sıra araştırmalar yaparak bilim üreten, bilimi halka yayan kurumlardır. Atatürk Üniversitesi'nin ilk akademisyenleri bilgi ve tecrübelerinin artırılması için en az iki yıl süre ile Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilmişlerdir. Bu akademisyenlerden yurda dönmemiş veya dönseler de ilk fırsatta Amerika Birleşik Devletleri'ne geri gidenler de olmuştur. Ancak, bu akademisyenlerin çoğu yurda dönerek üniversitelerine hizmet etmişlerdir.

1969 yılında rektörlük görevine başlayan Prof. Dr. Kemal Bıyıkoğlu ülkenin doğusunun ihmal edilmediğini, Erzurum'un birçok batı ilinden daha iyi şartlara sahip olduğunu ifade etmiştir. Atatürk Üniversitesi'nin Erzurum'da kurulmasının da doğunun ihmal edilmediğinin bir göstergesi olduğunu, bu sebeple burada görev alan personelin bir mahrumiyet bölgesinde oldukları düşüncesine kapılmamaları gerektiğini belirtmiştir (Atatürk Üniversitesi, 1974a). 1966 yılında Atatürk Üniversitesi'nde Tıp fakültesinin açılmasıyla fakülte sayısı üçe yükselmiştir. Prof. Dr. Kemal Bıyıkoğlu zamanında kalkınmasına hızla devam eden Atatürk Üniversitesi'nin 1971 yılı bitmeden Erzurum'daki fakülte sayısı yediye (Ziraat, Fen, Tıp, Edebiyat, İşletme, Dış Hekimliği, İslami İlimler) yükselmiştir. 1971 yılında asistanlar dahil 428 kişilik bir öğretim elemanı kadrosuna sahip olan Atatürk Üniversitesi için Prof. Dr. Kemal Bıyıkoğlu döneminde yaşanan önemli bir diğer gelişme de Adana'da açılacak Çukurova Tıp Fakültesi'nin de Atatürk Üniversitesi tarafından kurulmasının istenmiş olmasıdır. Prof. Dr. Kemal Bıyıkoğlu ve üniversite yönetimi bu görevi büyük bir mutlulukla kabul etmişlerdir ve 1971 yılında Adana'da Atatürk Üniversitesi'ne bağlı olarak Çukurova Tıp Fakültesi kurulmuştur. Prof. Dr. Kemal Bıyıkoğlu'nun rektörlük görevinde bulunduğu 1973 senesinde üniversitenin öğretim elemanı sayısı 594'e yükselmiştir.

Atatürk Üniversitesinin kuruluşundan 1973 yılına kadar geçen süre zarfında inşaat çalışmaları için harcanan para yaklaşık 300 milyon TL tutarındadır. Bu para Türkiye Cumhuriyeti tarafından karşılanmış olup, personel maaş ve diğer giderleri, araştırma destekleri, laboratuvar kurulumları, nakliye, seyahat,

sınıf ve ofis malzemeleri ve diğer benzeri ekipmanlar konusunda Amerika Birleşik devletlerinden Üniversite'nin ilk 10 yılı içinde yaklaşık 6 milyon Amerikan Doları yardım alınmıştır (Atatürk Üniversitesi, 1978). Üniversite kuruluşunun 10. yılından sonra Nebraska Üniversitesi ile yapılan anlaşma sona ermiş, ekonomik ve akademik iş birliği büyük ölçüde sonlanmıştır.

Atatürk Üniversitesi'nin kuruluş tarihçesi konusunda önemli başka bilgilere de dönemin Erzurum Valisi olan Cemal Göktaş'ın hatırlarında rastlanmaktadır. Cemal Göktaş üniversiteye şehir seçmek için Doğu Anadolu'da geziye çıkan komisyon üyelerinin Erzurum'u da ziyaret etmeleri için Celal Bayar'ı 1951 yılında telefonla aramıştır. Celal Bayar Vali Göktaş ile telefondaki görüşmesinde komisyon üyelerinin Erzurum'a gelecekleri bilgisini vermiştir. Komisyon üyeleri Van, Elazığ ve Diyarbakır'da incelemeler yaptıktan sonra Erzurum'a gelmişlerdir. Komisyon üyeleri önce Erzurum'da çarşığı gezmek istemişlerdir. Gezilerinde Erzurum'un tarihi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Vali Göktaş ve beraberindekiler Erzurum'un üniversite için sağlayabileceği imkanları en iyi şekilde anlatmaya çalışmışlardır (Atatürk Üniversitesi, 1974b).

20 Ocak 1952 tarihinde Erzurum'da yaşanan bir depremden sonra Celal Bayar şehri ziyaret etmiştir. Celal Bayar deprem bölgesinde incelemelerini yaptıktan sonra Vali Göktaş'a Erzurum'da birkaç gün daha kalacağını söylemiştir. Niyetinin yaza doğru gelmek olduğunu ama yaşanan depremin bu tarihi öne çektiğini ve Göktaş'a şehirdeki okulları gezmek istediğini bildirmiştir. Bu iki gün içerisinde üniversitenin nereye kurulabileceği konusunu da görüşeceğiz ancak bu konu şimdilik aramızda kalacak demidir. Cemal Göktaş Celal Bayar'ın Erzurum'daki gezisinden sonra Erzurum'la ilgili olumlu düşündüğünü hissetmiştir. 1951 ve 1952 yıllarında üniversitenin farklı fakültelerinin farklı illere kurulabileceği yönünde görüşler de mevcut olsa da Celal Bayar fakültelerin hepsini tek bir ilde toplayarak bütün halde bir üniversitenin kuruluşunu savunmuştur. Celal Bayar Elazığ, Diyarbakır ve Van'lıların şehirlerinde üniversite kurulması için yoğun taleplerde bulduklarını anlatmış, Erzurum'un da çok güçlü bir aday olduğuna dikkat çekerek üniversitenin kurulabileceği yerle ilgili Vali Göktaş açısından olumlu sinyaller vermiştir. Ayrıca, yine aynı görüşmelerinde doğuda açılacak üniversitenin Atatürk'ün

vasiyeti olması sebebiyle onun isminin verilmesi gerektiğini söylemiştir. 1952 yılındaki bu görüşmenin ardından iki sene sonra üniversitenin isminin Atatürk üniversitesi olacağı resmi bir karara bağlanmıştır. Üniversitenin Erzurum'daki yerini Vali Cemal Gökten seçmiştir. Bu alandaki arazilerin bir kısmı hazineye aitken, bir kısmı halk tarafından bağışlanmış ve diğer bir kısmı da ücreti karşılığında istimlak edilerek üniversite için geniş bir yer ayarlanmıştır (Namal ve Karakuzu, 2016; Atatürk Üniversitesi, 1978).

Şekil 9. Atatürk Üniversitesi'nde derslerin başladığı gün gerçekleştirilen törenden bir kare (Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın bir yanında rektör Prof. Dr. Esat Kadester, diğer tarafında milli eğitim bakanı Celal Yardımcı ve başbakan Adnan Menderes)

1951 yılında gezide bulunan komisyona halk büyük ilgi göstermiştir. Erzurum, Van, Elazığ ve Diyarbakır'lılar mahalli tezlerini sunarak komisyonu ikna etme gayreti içine girmişlerdir. O dönemin milli eğitim bakanı Rıfki Salim Burçak politika hayatında geniş halk kitlelerini bu kadar yakından ilgilendiren, onları yıllar boyu büyük bir heyecan ve merak içerisinde yaşatan başka bir meseleyi hatırlamadığını söyler. Komisyon için başta en uygun yer Elazığ gibi görünmüştür, ancak Van ve Diyarbakır'a da üniversiteye bağlı fakülteler açılması düşünülmüştür. Ancak, Erzurum'un da güçlü bir aday olarak devreye girmesi ile Celal Bayar ve hükümetin görüşleri Erzurum tarafına doğru kaymıştır. Özellikle 1953 yılında Erzurum fikrinin ağır bastığını söylemek

mümkündür. Bu konu ile ilgili gerek Celal Bayar, gerek Adnan Menderes ve gerekse 1953-1954 yıllarında Milli Eğitim Bakanlığı yapan Erzurum’lu Rıfki Salim Burçak’ın görüşleri önem arz etmiştir. Yeni kurulacak üniversite ile ilgili çalışmaları yakından takip eden Rıfki Salim Burçak Elazığ’ın isabetli bir tercih olmayacağını açıkça savunmuştur. 1954 yılında bir gün Adnan Menderes’i odasında ziyaret eden Rıfki Salim Burçak başbakanın kendisini her zamanki nezaketi ile karşıladığını, büyük ve kuvvetli Türkiye’yi hazırlayacak meselelerden birinin doğudaki üniversiteyi kurmak olduğunu söylediğini ifade etmiştir. Adnan Menderes aynı görüşmede Rıfki Salim Burçak’a “Erzurum’u öyle severim ki bağrıma basıp öpesim gelir. Oraya herşeyi yapacağız, üniversiteyi de oraya kuracağız, benim kararım budur” der. Ancak bu kararın resmileşene kadar gizli tutulmasını ister. Ayrıca, Adnan Menderes te üniversitenin farklı illere dağılmak yerine bir merkezde toplanması gerektiğini düşünmüştür. Celal Bayar gibi Adnan Menderes’in de üniversitenin fakültelerini farklı illere dağıtmama görüşü neticesinde büyük bir kampüsün kurulması sağlanmıştır. Celal Bayar ve Adnan Menderes’in fikir birlikteliği üniversitenin kuruluş sürecindeki yolu tayin etmiş ve hedefe giden adımlar atılmıştır. Yeni üniversitenin Amerikalılar ile işbirliği içinde kurulması da yine Celal Bayar ve Adnan Menderes’in ortak sahip olduğu görüşlerden olmuştur. Nihayet, 1954 yılının sonbaharında Doğu Anadolu bölgesinin ilk üniversitesini kurmak için Amerikalılarla işbirliği anlaşması imzalanmıştır (Atatürk Üniversitesi, 2023). Bu üniversite Karadeniz Teknik Üniversitesi’nin kuruluşu konusunda yaşanan ivedi gelişmelere kadar Anadolu’nun doğusunda kurulacak ilk üniversite olarak düşünülüyordu.

1951-1955 yılları Türk yetkililerce gerçekleştirilen üniversitenin kuruluşu konusundaki çalışmalara 1955 yılından itibaren Nebraska Üniversitesi’nden gelen heyetin de dahil olduğu “Türk-Amerikan karma komitesi” devam etmiştir. Türk-Amerikan komitesinin çalışmaları sırasında şehir belli olmuş durumdadır ve daha çok üniversitenin çalışma modeli, yapısı, fakültelerin kuruluşları gelişimleri, altyapı olanakları gibi daha akademik içerikli konular ele alınmıştır. Üniversitenin kuruluşu

için acele edilmemiş ve titizlikle çalışmalar yürütülmüştür. Komitenin önerilerine göre açılacak üniversite sadece öğrencileri eğitmeyecek, aynı zamanda vatandaşlara da bilginin yayımı konusunda faaliyetler gösterecektir. Bölgesel kalkınmaya hizmet etmek için halk ve üniversite arasında güçlü işbirliklerinin kurulması hedeflenmiştir. Atatürk Üniversitesi ayrıca araştırma yapan ve bilimsel bilgi üreten bir kurum olarak dizayn edilmiştir. Kısacası üniversitenin kuruluş çalışmaları sürecinde Türk-Amerikan teknik komitesi tarafından eğitim, araştırma ve yayım faaliyetlerinin üçünün de aktif olarak gerçekleştirilebilmesi yönünde planlamalar yapılmış, bunlar Atatürk Üniversitesi'nin üç ana görevi olarak görülmüştür (Başar, 2004; Ceylan, 2008).

Şekil 10. Atatürk Üniversitesi'nde derslerin başladığı gün gerçekleştirilen törenden bir kare (Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın bir yanında rektör Prof. Dr. Esat Kadester, diğer tarafında milli eğitim bakanı Celal Yardımcı ve başbakan Adnan Menderes)

Nebraska Üniversitesi ile yapılan anlaşma gereği üniversitenin ilk 10 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nden Atatürk Üniversitesi'ne ders vermek için hocalar gelmiş ve Atatürk Üniversitesi öğretim elemanları da Amerika Birleşik Devletleri'ne giderek orada kendilerini geliştirebilme imkanı bulmuşlardır. Bu kapsamda Amerika Birleşik Devletleri'ne giden Prof. Dr. Kemal Bıyıkoğlu orda Türkiye'den gelen öğretim elemanlarına çok misafirperver davranıldığını söylemiş, Nebraska Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Prof. Dr. Marvel Baker'ı "Türk dostu" olarak nitelendirmiştir. Üniversitenin açılış törenine de Profesör Baker ABD'den gelecek katılmış ve işbirliğinden büyük memnuniyet duyduğunu ifade ederek açılış konuşmalarından birini gerçekleştirmiştir.

Şekil 11. Atatürk Üniversitesi'nde derslerin başladığı gün Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın açılış konuşmasından bir kare

Üniversitenin kuruluşunun TBMM'de kabul edildiği 31.5.1957 tarihinden kısa bir süre sonra Erzurum Kongresi'nin 36. yıldönümü olan 23.7.1957 tarihinde üniversitenin merkez kampüsünde temel atma töreni gerçekleştirilmiştir. Kuruluş kararından sonra iki ay geçmeden bina temellerinin atılmaya başlamış olması Atatürk Üniversitesi'nin hızlı gelişim süreci açısından önemli bir örnektir. Henüz kampüste inşaatlar tamamlanmadığı için ilk öğrenciler daha önce de belirtildiği gibi Erzurum Lisesi'nin eski binasında eğitime başlamışlardır. İlk derslerin başladığı gün Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve Milli Eğitim Bakanı Celal Yardımcı gerçekleştirdiği konuşmalarda üniversitenin kalkındırılması için desteklerin artarak devam edeceğini söylemişlerdir. Celal Yardımcı aynı konuşmasında Erzurum'dan ayrıldıktan sonra kuruluş kararı verilmiş olan Teknik Üniversite için gerçekleştirecekleri çalışmaları müjdelemek üzere Trabzon'a gideceğini belirtmiştir. Atatürk Üniversitesi'nde ilk derslerin başladığı gün gerçekleştirilen açılış töreninden bazı fotoğraflar Şekil 8-11'de verilmiştir.

Atatürk Üniversitesi'nin ilk yıllarında Amerikan hocaların katkıları ile eğitim faaliyetleri sürdürülmüştür. Amerikalı hocaların ülkelerine dönecekleri düşünülerek yurtiçinden daha çok akademisyeni Erzurum'a çekebilmek için 1965 yılından itibaren Atatürk Üniversitesi çalışanlarına mahrumiyet ödeneği verilmesine karar verilmiştir. Ayrıca, Atatürk üniversitesinin sunduğu lojman olanaklarının akademik personel kadrolarının güçlenmesinde faydalı olduğu belirtilmelidir. Ancak öğretim üyeleri sayısındaki istenilen artışın sağlanamadığı ve öğretim üyesinden daha çok asistan kadrolarının artmasında bu imkanların etkili olduğu görülmüştür. Öğretim üyesi kadrolarının genişletilmesi için Atatürk Üniversitesi bir diğer uygulamayı daha devreye sokmuştur. Bu uygulamayla Atatürk Üniversitesi'nde diğer üniversitelere göre 2 yıl daha erken Profesör olabilme imkanı sunulmuştur. Bu uygulama öğretim üyesi sayısındaki artışı bir parça tetikleyebilmişse de bazı akademisyenler tarafından Profesör ünvanı alıp başka bir üniversiteye gitmek için sıçrama tahtası gibi kullanılmıştır. Devlet tarafından Atatürk Üniversitesi'ne geniş kadrolar verilmiştir. 1968 yılında öğretim üyesi kadrosunun yaklaşık %10'u doluyken, 1973 yılında öğretim üyesi kadrolarının dolduğu ve ek kadro taleplerinin yapıldığı bilinmektedir. Atatürk Üniversitesi bu süreçte öğrenci sayısında da büyük bir artış sağlayarak 1958 yılında 125, 1968 yılında 1685 ve 1973 yılında 3957 öğrenci sayısına ulaşmıştır. Türkiye'nin her bölgesinden okumak için gelen Atatürk Üniversitesi'nin 1971 yılında 44 farklı ilden öğrencisi mevcut olmuştur (Atatürk Üniversitesi, 1978).

Tartışma

TBMM'de İzmir'de Ege Üniversitesinin kuruluşunun tabii olduğu söylenmiş ve bu üniversitenin kurulması konusunda oylama öncesi uzun konuşmalar yapılmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Ancak, aynı gün gerçekleşen TBMM toplantısında Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kurulması için gerekçeler kapsamlı bir şekilde milletvekillerine anlatılmış, kanun görüşmelerinde Mustafa Reşit Tarakçıoğlu ve diğer milletvekilleri Trabzon'da kurulacak Doğu'nun ilk üniversitesi için açıklayıcı konuşmalar hazırlamışlardır. Özellikle gençlerin cahil kalmaması gerektiği

ve bölgesel kalkınmaya olan ihtiyaca değinmişlerdir. Maddi imkansızlıklar nedeni ile Doğu Karadeniz'deki gençlerin İstanbul veya Ankara'ya üniversite okumaya gidemediği, gidenlerin ise büyük maddi yükler altında olduklarına değinilmiştir. Zeki gençlerin eğitim göremediği için ülkelerine katkı veremediklerine değinilmiştir. Ayrıca, ilerleyen yıllarda her bölgede üniversite açılması ihtimalinden bahsedilmiş ve Karadeniz bölgesinde açılacak üniversitenin yerinin Trabzon olması gerektiğini ifade etmişlerdir. 1955 yılında her ilde lise yoktur, ancak Adnan Menderes hükümetinin aldığı karara göre her şehre bir lise açılmış olacaktı. Artık liselerin yaygınlaşması neticesinde yeni üniversitelere ihtiyaç duyulduğundan ve Türkiye'nin her bölgesinde bir üniversite açılmasının gerekli hale gelmekte olduğundan bahsedilmiştir. Gelişmiş ülkelerde de üniversitelerin yayıldığına ve bu durumun ülkemiz açısından iyi örnek oluşturduğuna değinilmiştir. Memleketin kalkınması için o dönem çok az olan profesörlerin sayısında artış olması gerektiği vb. konulara TBMM'deki oylama öncesi konuşmalarda yer verilmiştir (Kaya ve Yüksel, 1994). Ege Üniversitesi'nin kuruluşu konusunda çalışmaların yürütüldüğü bir dönemde ani bir şekilde Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kuruluşu gündeme gelince bazı İzmirli vekiller Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'na "Trabzonluların bir üniversite kurulması konusunda taleplerinin olduğunu bilmiyorduk" derler. Tarakçıoğlu odasında klasörleri göstererek bunların içerisinde Trabzon'dan gelen yüzlerce posta vardır, toplantıya geldiğinizde bakabilirsiniz der. Aslında o bahsi geçen yazılar Trabzon'dan henüz gelmemiştir. Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Trabzonspor kurucularından Sabahattin Kundupoğlu ile birlikte halkı organize ederek çok kısa süre içerisinde Trabzon'dan üniversite açılması istenildiğine dair yüzlerce yazıyı toplamıştır (Köse, 2019). Sonuçta halktan güçlü bir talep gelmiştir ve bu durum Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun meclis görüşmelerinde işini kolaylaştırmıştır. Bir ön çalışma yapmadan, çok kısa sürede kuruluşuna karar verildiği için Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin eğitime başlaması için bir süre geçmesi gerekmiştir. Ancak, bu sürenin sekiz buçuk yıl sürmesine gerek duyulmaması gerekirdi.

Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin 1965 yılında kendi kadrosunda bulunan öğretim üyesi sayısı biri Doçent, biri Profesör olmak üzere sadece 2 iken 1977 yılında bu sayının 44'e çıktığı görülmektedir. 1965 yılı Atatürk Üniversitesi'nde görev alan öğretim üyesi sayısı ise 43 iken 1973 yılında bu sayı 71 olmuştur. Öğretim üyesi dışında kalan öğretim görevlisi ve asistan kadrolarına bakıldığı zaman da Atatürk Üniversitesi'nin daha geniş bir akademik kadroya sahip olduğu görülmektedir. Her iki üniversite de 70'li ve 80'li yıllarda akademik kadrolarını hızla geliştirmişlerdir. 1991 yılına ait öğretim üyeleri sayılarına bakıldığında Atatürk Üniversitesi'nin 329, Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin 255 öğretim üyesine sahip olduğu görülmektedir (Köse, 2018; Kaya, 2007).

Atatürk Üniversitesi, eski düşünülen adı ile Doğu Üniversitesi için kuruluş öncesi teknik heyetler tarafından kapsamlı incelemeler yapılmış, üniversitenin nerede ve hangi modelle kurulması gerektiği konusunda uzun bir düşünme süreci neticesinde 6 yıllık bir çalışmanın eseri olarak 1957 yılında üniversite kurulmuştur. Yerli bir heyetin yanı sıra yabancı bir heyet te Atatürk Üniversitesinin kuruluş sürecinde incelemelerde bulunarak stratejilerin geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Atatürk Üniversitesi kuruluşunda ABD'deki Nebraska Üniversitesi ile işbirliği içerisine girilmiştir. Nebraska Üniversitesi'nden akademisyenler üniversitenin ilk 10 yılında eğitim vermek üzere Erzurum'da misafir öğretim üyesi olarak bulunmuşlardır. Nebraska Üniversitesi Atatürk Üniversitesi'nin kuruluşu ve kalkındırılması konusunda mentörlük yapmıştır. Atatürk Üniversitesi başta Nebraska Üniversitesi'nin de yönlendirmeleriyle Amerikan "Land Grant" Üniversiteleri modeliyle dizayn edilmiştir. İlk 10 yılından sonra Nebraska Üniversitesi'nin doğrudan sağladığı mentörlük katkısı son bulmuştur. Üniversitenin ilk 10 yılında ise iki üniversite arasında sıkı bir işbirliği mevcut olmuştur. Nebraska Üniversitesi'nden hocalar Erzurum'a gelerek ders vermiş, Atatürk Üniversitesi de hoca yetiştirmek için bütçe ayırarak başta Nebraska Üniversitesi olmak üzere yurtdışına akademisyenler göndermiştir. Atatürk Üniversitesi hoca başına en yüksek sayıda asistana sahip üniversite özelliğine sahip olmuştur. 1960'lı yıllarda bir öğretim üyesi başına düşen ortalama asistan sayısı Ankara ve İstanbul'daki üniversitelerde 2 veya 3 iken Atatürk Üniversitesinde bu rakam 1968

yılında en yüksek değeri ulaşarak 10 olmuştur (Kaya, 2007; Atatürk Üniversitesi 1978). Atatürk Üniversitesi'nin yeni hocalarını yetiştirme konusunda iştahı açıkça görülse de bu rakam kendi içerisinde dağılımı orantılı olmayan bir akademik kadroyu yansıtmaktadır.

Atatürk Üniversitesi kuruluşu öncesinde iyi bir planlama yapılabilmesi hedefli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar için geçen süreye ek olarak, Atatürk Üniversitesi'nin açılacağı şehre karar vermek te zaman almıştır. Elazığ, Diyarbakır ve Van fikrinden Erzurum'a karar verme konusunda dönem valisi Cemal Göktan ve Erzurum'lu milletvekili Rıfki Salim Burçak kilit role sahiptir. 1951 yılında teknik heyetin normalde Erzurum'a gelme planı yokken Cemal Göktan Celal Bayar'ı telefonda arayarak üniversite kurulacağı yer konusunda görüş hazırlayacak teknik heyetin Erzurum'a gelmesini sağlamıştır. Teknik heyet Erzurum'a geldikten sonra şehri onlara iyi tanıtmış ve gezdirmiştir. Erzurum'un neden yeni üniversite için uygun bir yer olduğunu açıklamış, ayrıca üniversite için geniş bir arazinin sağlanabileceğinden bahsetmiştir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'in Atatürk Üniversitesi'nin Erzurum'da kurulması gerektiği kanaati olduğu dönemde Milli Eğitim Bakanı Erzurum'lu Rıfki Salim Burçak'tır. O sıralar üniversitenin açılacağı şehre karar verme konusunda farklı görüşleri savunan kalabalık bir topluluk tarafından hükümet üzerine baskı kurulmuştur. Hükümet karar vermekte zorlanmış olsa da Erzurum'un seçilmesi konusunda verdikleri karardan memnun olmuşlardır.

Atatürk Üniversitesi'nin kuruluşu 6 yıl süren kapsamlı bir çalışmanın ardından gerçekleşmiştir. Öte yandan, Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kuruluşu çok ani ve yıldırım hızı ile olmuştur. Kısa süre içerisinde Trabzon halkından TBMM'ye üniversite istediklerine dair yazılar gelmiştir. Ege Üniversitesi'nin kuruluşu için görüşecek olan Milli Eğitim Bakanlığı komisyonunun başında bulunan Trabzon Milletvekili Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Trabzon halkının da üniversite talepleri olduğunu söylemiş, Ege Üniversitesi'nden önce Trabzon için karar alınmasını sağlamıştır (Usta ve Öksüz, 2018).

Karadeniz Teknik Üniversitesi kuruluşunda Atatürk Üniversitesi'nde olduğu gibi şehir konusunda farklı görüşler yaşanmamıştır. Karadeniz Teknik Üniversitesi yeri olarak Trabzon kabul görmüş ve bu durum üniversitenin kurulması sürecini de hızlandırmıştır. Kuruluş kararı çok hızlı alındığı için eğitime başlama konusunda hazırlıksız kalınmış ve Karadeniz Teknik Üniversitesinde eğitime başlamak için sekiz seneden fazla süre geçmiştir. Yine de 1960'lı ve 1970'li yıllardaki idealist kadroları sayesinde üniversite kalkındırılmıştır. Doğu'nun ilk iki üniversitesi de 1970'li yıllarda hakettikleri saygın yere kavuşmuş ve kendi oturmuş sistemlerine sahip olmuşlardır. Üniversiteler kanununa göre üniversitelerin kuruluş süreçlerini tamamlamaları ve rektör seçimlerini yaparak özerk statüye geçmeleri konusunda gerekli şartlara Atatürk Üniversitesi Karadeniz Teknik Üniversitesi'ne kıyasla daha önce kavuşmuştur. Atatürk Üniversitesi'nde seçimle gelen ilk rektör 1976 yılında görevine başlayan Prof. Dr. Hurşit Ertuğrul'dur. Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde ise ilk rektörlük seçimleri 1977 yılında yapılmış ve Prof. Dr. Erdem Aksoy seçimle gelen ilk rektör olmuştur. O yıllarda özerk statüye geçen üniversitelerde rektörler doğrudan seçim sonucuna göre atanmaktaydı ve seçilen rektörlerin cumhurbaşkanlığınca onaylanması gerekmiyordu. Bir rektör seçimlerden sonra mazbatasını alarak doğrudan görevine başlayabilmekteydi (Köse, 2018).

Sadece eğitim değil, sosyal ve kültürel açıdan da bu üniversitelerin durumu göz önüne alınmalıdır. Donanımlı bir eğitim süreci içerisinde üniversiteler öğrencilerine yalnızca bilimsel değil, kültür sanat ve spor alanlarında da imkanlar sunabilmelidir. Üniversitelerin eğitim öğretim faaliyetleri arasında çok yönlü imkanlara sahip olması öğrencilerin ufkunu geliştirmektedir. Tiyatrolar, konserler, konferanslar, sergilerin düzenlendiği üniversitelerin bugünkü adı ile kültür merkezleri olan oditoryumlar üniversitelerin temel yapılarından birisi olarak görülmelidir. Ayrıca, Mustafa Kemal Atatürk'ün "sağlam kafa sağlam vücutta bulunur" sözü ile işaret ettiği gibi gençlerin sağlıklı bireyler olarak yetişmeleri için üniversite kampüslerinde spor yapma imkanları bulunmalıdır.

KTÜ Oditoryum binasını 1976 yılında, spor salonunu ise 1975 yılında açmıştır. Eğitime başladıktan 12 yıl sonra öğrencilerine spor yapabilecek bir salon ve 13 yıl sonra tiyatro oyunları sergileyebilecekleri, konserler izleyebilecekleri ve çeşitli sanatsal faaliyetlerde bulunabilecekleri bir oditoryum sağlayabilmiştir. Bu konuda daha da geç kalmış olan Atatürk Üniversitesi kuruluşundan sonra geçen ilk yirmi yıl içerisinde oditoryum ve spor salonunu hizmete alamamıştır. Buradan hareketle, bu makalede bahsi geçen Doğu üniversitelerinin kalkınmakta olduğu yıllarda öğrencilerinin sosyal ve kültürel hayatları konusunda yeteri ölçüde titizlik gösteremedikleri ve bu kapsamdaki imkanların güçlendirilmesi için acele etmedikleri görülebilmektedir.

Batı'nın büyük şehirlerinden Doğu'daki üniversitelere özellikle kuruluş dönemlerinde okumaya gelen öğrenciler şehirde ve kampüste istedikleri sosyal hayatı bulamamıştır. Şehirlerin de üniversiteye alışması için belli bir süreç geçmesi gerekmiştir. Bu konuda bir örneğe 1967-1969 yılları arasında 2 yıl süre ile Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü görevini yürüten Prof. Dr. Reşit Sönmez'in anılarında rastlamak mümkündür. Prof. Dr. Reşit Sönmez Erzurumluların 1960'lı yıllarda okumaya gelen öğrencilerin sosyal hayatlarına müdahale ettiklerinden, üniversite yönetimi olarak Erzurumlular ve öğrenciler arasında anlaşma ve huzurun sağlanması için gayret gösterdiklerinden söz etmiştir (Atatürk Üniversitesi, 1978).

Sosyal ve kültürel imkanlar açısından bakıldığında Doğu'da kurulan ilk üniversitelerin kuruluş yıllarında eksik oldukları ve bu eksiklerini tamamlamakta geç kaldıkları görülmektedir. Ancak, ülkemizin her yerine yayılacak üniversitelerin ilk örneklerinin verilmesi ve ülkeye ışık saçacak yüksek öğretim kurumlarının Doğu illerinde tohumlarının atılması bakımından biri Karadeniz'de bir diğeri Doğu Anadolu bölgesinde iki üniversitenin 1950'li yıllarda kurulması son derece anlamlıdır. Bu üniversiteler Mustafa Kemal Atatürk'ün ülkenin doğusuna yükseköğretimin götürülmesi konusundaki vasiyetinin yerine getirilmesini sağlamıştır. Doğu Anadolu bölgesi için bu vasiyete sahip çıkarak gerekli çalışmaların başlamasını sağlayacak ilk adımı atan kişi Celal Bayar olmuştur. Trabzon'daki ilk üniversitenin kurulması için ise ilk adım Trabzon halkı ve vekili Mustafa Reşit Tarakçıoğlu tarafından atılmıştır.

1970'li yılların sonuna gelindiğinde eğitim ve öğretim olanakları bakımından Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi saygın üniversiteler arasındaki yerlerini almış bulunmaktadır.

Sonuç

Anadolu'nun doğusunun yükseköğretimde öncü ilk iki üniversitesi 1950'li yıllarda kurulmuştur. Atatürk Üniversitesi ve Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kuruluş yıllarındaki uzmanlaştıkları alanlar Temel Fen Bilimleri dışında farklılıklar göstermiştir. Karadeniz Teknik Üniversitesi eğitime başladığı yıllarında inşaat, mimarlık, makine, elektrik, yerbilimleri ve temel fen bilimleri alanlarında uzmanlaşırken, Atatürk Üniversitesi ilk yıllarında ziraat, fen bilimleri, edebiyat, tarih, coğrafya alanlarında çalışmalarını ilerletmiştir. Her iki üniversite de eğitime başlamalarının ardından 10 yıl içerisinde sağlık alanında çalışmalarına başlamış ve Tıp fakültelerini kurmuştur. Karadeniz Teknik Üniversitesi Türkiye'nin 4. üniversitesi olarak, Atatürk Üniversitesi ise 6. üniversite olarak iki yıl ara ile kurulmuştur. Karadeniz Teknik Üniversitesi resmi kuruluş sürecini daha önce tamamlasa da eğitime başlama konusunda Atatürk Üniversitesi görece hızlı ilerleme kaydederek Karadeniz Teknik Üniversitesi'nden 5 yıl daha önce öğrenci alımına başlamıştır. Atatürk üniversitesinin kuruluş sürecinin uzun sürmesinde iki temel sebep vardır. Bunlardan ilki şehir seçimindeki kararsızlık, ikincisi ise üniversitenin planlanması konusundaki titiz çalışmaların uzun sürmüş olmasıdır. Her iki üniversitenin de üniversiteler kanununda belirtilen kriterleri sağlayarak kuruluşlarını tamamlamaları, Milli Eğitim Bakanlığı yönetiminden çıkararak özerk statüye geçişleri 1970'li yılların ikinci yarısında gerçekleşmiştir. 1970'lerin sonlarına doğru sırası ile 6 (Temel bilimler, İnşaat-Mimarlık, Makine-Elektrik, Orman, Yerbilimleri, Tıp ve Sağlık Bilimleri) ve 8 (Ziraat, Fen, Tıp, Edebiyat, İşletme, Diş Hekimliği, İslami İlimler, Çukurova Tıp) fakülteye sahip Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi ülkemizin saygın üniversiteleri arasında yerlerini almıştır. Bu öncü üniversiteler kendi bölgelerinin farklı illerinde kurulan devlet üniversitelerinin temellerini atmış olarak günümüzde "üniversiteler kuran üniversite" ünvanına sahiptirler.

Kaynaklar

- Aksöz, İ. (1970). Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesinin kuruluş felsefesi ve on yılda kaydettiği gelişme. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 1(1), 5-15.
- Ankara Üniversitesi (2023). <https://ankara.edu.tr> (erişim tarihi: 24.02.2023)
- Atatürk Üniversitesi (1974a). Erzurum ve çevresi, 50. Yıl Armağanı Cilt 1. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi
- Atatürk Üniversitesi (1974b). Genel Konular, 50. Yıl Armağanı Cilt 2. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi
- Atatürk Üniversitesi (1978) Üniversitemizin kuruluş ve gelişmesi, 50. Yıl Armağanı Cilt 2. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi
- Atatürk Üniversitesi (2023). <https://atauni.edu.tr/ata-tarihce/kurumsal> (erişim tarihi: 24.02.2023)
- Aydemir, S. (2016). Geciken ama anlamlı bir ödülün ardından. http://sinasiaydemir.com/Documents/DS1_02.pdf (erişim tarihi: 21.02.2023)
- Başar, E. (2004). Milli Eğitim Bakanlarının eğitim faaliyetleri, 1920-1960. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
- Ceylan, S. (2008). Demokrat Parti İktidarı Döneminde Üniversite Eğitimi (1950-1960), Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
- Dölen, E. (2008). II. Meşrutiyet Döneminde Darülfunun. Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 10, 1-46
- Duman, H. (1990). Karadeniz Teknik Üniversitesi Görevim ve Bazı Anıları. İstanbul: Acar Matbaacılık
- Emlakkulisi (2014a). <https://emlakkulisi.com/1955-yilinda-istanbulda-13-milyon-liralik-istimlak-yapilmis/303568> (erişim tarihi: 22.02.2023)
- Emlakkulisi (2014b). <https://emlakkulisi.com/1955-yilinda-bogazici-koprusunun-yaninda-guzelce-hisarda-metrekaresi-5-liraya-arsa/302184> (erişim tarihi: 22.02.2023)
- Emlakkulisi (2014c). <https://emlakkulisi.com/1955-yilinda-nisantasin-da-9780-metrekare-arsa-271200-liraya-satilacakmis/301957> (erişim tarihi: 22.02.2023)
- Geçikli, R.M. (2021). Demokrat parti dönemi yükseköğretim politikası ve 1956 tarihli rapor. Atatürk Dergisi, 10, 141-170
- Hatiboğlu, M.T. (1998). Türkiye üniversite tarihi, 1845-1997. Ankara: Selvi Yayınevi
- Kaya, Ö. (2007). Atatürk Üniversitesinin elli yılı 1957-2007. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları
- Kaya, O., Yüksel, M., 1994. Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin tarihi gelişimi, Trabzon: KTÜ Matbaası
- Kömürlü, E. (2019). 1960'lara kadar Türkiye'de ilk üniversitelerin kuruluşları. Üniversite Araştırmaları Dergisi, 2, 35-42
- Kömürlü, E. (2020). Karadeniz Teknik Üniversitesi Maden Mühendisliği Bölümünün Kısa Kuruluş Tarihçesi. 2. Maden Mühendisliği Sempozyumu (MES2020), Trabzon

- Köse, S. (2018). KTÜ 61 Yaşında: Belgelerle Karadeniz Teknik Üniversitesi Tarihi. Trabzon: Kıyı Yayınları, Sonhaber Matbaacılık
- Köse, S. (2019). KTÜ'nün kuruluş tarihçesi konferansı. <https://www.youtube.com/watch?v=7R75YZ7LeJc> (erişim tarihi: 25.02.2023)
- Köse, S. (2022). Türkiye'de ikinci orman fakültesinin Karadeniz Teknik Üniversitesinde kurulması ve eğitim-öğretime başlama süreci. *Ormancılık Araştırma Dergisi*, 9, 67-75.
- Kuban, D. (2013). Erdem ve Özgönül Aksoy: Anadolu'da eğitim kahramanları. *Cumhuriyet gazetesi*, 6 Aralık 2013. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erdem-ve-ozgonul-aksoy-adoluda-egitim-kahramanlari-dogan-kuban-16349> (erişim tarihi: 24.02.2023)
- Namal, Y., Karakuzu, H. (2016). Türkiye'de Üniversite Açma Politikasına Bir Örnek: Doğu Üniversitesi Fikrinden Atatürk Üniversitesi'ne. *Journal of History School*, 9, 481-517.
- Polatoğlu, M. (1971). Karadeniz Teknik Üniversitesi. *Mimarlık*, 87, 45-50
- Sargın, S. (2007). Türkiye'de Üniversitelerin Gelişim Süreci Ve Bölgesel Dağılımı. *SDU Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 133-150
- Usta, V., Öksüz, H. (2018). Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi. Trabzon: Serander Yayınevi
- Yardımoğlu, A. (2003). 1963 – 2003 / KTÜ'nün Kırk Yılı, *Mimarlık*, 314, <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=26&RecID=261> (erişim tarihi: 21.02.2023)
- YÖK (2007). Türkiye'nin Yükseköğretim Stratejisi, rapor, Ankara. <https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/Turkiyenin-yuksekogretim-stratejisi.pdf> (erişim tarihi: 20.02.2023)
- YÖK (2022). 2021-2022 Öğretim yılı yükseköğretim istatistikleri. <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2022/2021-2022-yuksekogretim-istatistikleri-yayimlandi.aspx> (erişim tarihi: 20.02.2023)

TOPHANE'DEN MAKİNE VE KİMYA ENDÜSTRİSİ'NE
MAHMUT KİPER
METALURJİ MÜHENDİSİ

Tophane'den Makine ve Kimya Endüstrisi'ne

*Mahmut Kiper
Metalurji Mühendisi*

Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun (MKEK) İktisadi Devlet Teşekkülü olarak yapılanmasının 14.yılı 28 Mart 1964 günü bir baloyla kutlanmıştı. O gece MKEK Genel Müdürü Selahattin Şanbaşıoğlu yaptığı konuşmada kuruluşun tarihini şöyle anlatmıştı;

“...Kurumumuzun 14. Yılı münasebetiyle burada toplanmış bulunuyoruz. 30 Mart 1950 tarihinde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Teşekkül Kanunu çıkmış ve Kurum resmen teşekkül etmiştir. Buna göre kurumumuz her ne kadar 14 senelik bir teşekkül gibi görünüyorsa da mazimiz, Fatih zamanının Tophanesine kadar dayanır. İstanbul'da ki Tophane, Cebeciler, Zeytinburnu, Bakırköy, Ankara'da ki İmalat-ı Harbiye ve Askeri Fabrikalar kurumumuzun oluşumunun işaret noktalarıdır. Bunu düşündüğünüz takdirde Kurumumuzun Türkiye'nin en eski sanayi teşekkülü olduğunu kabul etmekte tereddüt edilmemesi lazımdır. Kurumumuz arşivlerinde mazimizi 1827 (miladi) / 1243 (hicri) senesine kadar takip etmek mümkündür. Bu kayıtlara göre teşekkülümüz sırası ile; Tophane Valiliği, Tophane Nazırlığı, Tophane Müşirliği, İmalat-ı Harbiye Müdürlüğü, Askeri Fabrikalar Müdürlüğü isimlerini almıştır. Yine bu kayıtlara göre ilk Tophane Valisi, Mirmiran Numan Ağa'dır. Tarihte nam yapmış Çengeloğlu Tahir Paşa, Damat Halil Paşa, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, Hasan Rıza Paşa, Mahmut Celalettin Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa gibi şahsiyetler, Tophane Nazırı veya Tophane Müşiri olarak burada vazife almışlardır. Bu da göstermektedir ki Devlet bu teşekküle daima çok büyük ehemmiyet atfetmiş ve bu teşekkül her vakit harp gücümüzün belkemiğini teşkil etmiştir...”

Selahattin Şanbaşıoğlu'nun yaklaşık 550 yıllık bir tarih ile ilgili yaptığı bu kısa özet oldukça isabetli görünmektedir. Çünkü değişik unvan ve statüler altında 15. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar inebilen tarihi bir geçmişe sahip olan Kurumun temelleri Fatih Sultan Mehmet'in Top Dökümhanesinin kurdurmasıyla atılmıştır. Kurum sırasıyla; 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Top Dökümhanesi (İstanbul Tophanesi), 1832-1908 yılları arasında Tophane Müşirliği, 1908-1909 yılları arasında Tophane Nazırlığı, 1909-1921 yılları arasında ise İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti Umumiyesi adlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda hizmet vermiştir. İmparatorluğun işgali ile İstanbul'dan kaçırılan bir kısım tezgâh, teçhizat, malzeme ve ustalarla 1921 yılından itibaren Türk Kurtuluş Savaşında ulusal bağımsızlık hareketinin içerisinde yer almıştır. 1921 yılında Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü adı altında yeniden teşkilatlandırılmıştır. 1950 yılından itibaren de MKEK Genel Müdürlüğü olarak hizmet vermiştir.

Fatih'in Topları

Metalürjinin ilk ortaya çıktığı bölgeler Anadolu civarı ve Anadolu ile iç içe ilişki içinde olan yöreler olmuş. Ancak daha sonraları bu topraklarda 15. Yüzyıla kadar metalürji ve döküm teknolojilerinde önemli bir gelişme gözlenmemiştir. 15. Yüzyılda Mühendis Saruca Bey ile Mimar Muslihiddin Hoca gibi Osmanlı mühendisleri tarafından yürütülen top döküm faaliyetlerine, o sırada Bizans'ta çalışmakta olan ancak ücretinin az olmasından dolayı mühendis Saruca Bey'e müracaat eden Macar asıllı top dökümcüsü Urban Usta'nın Osmanlı İmparatorluğu hizmetine girmesi ile özellikle bakır alaşımlarından top döküm faaliyetleri çok ilerlemiş ve 700 kg'a yakın dev güller fırlatabilen dev top da dâhil olmak üzere o güne kadar görülmemiş toplar dökülmüş ve bunların da yardımı ile 1453 yılında Bizans, Padişah Fatih Sultan Mehmet tarafından ele geçirilmiş ve bu olay, 'top gücüyle sağlanan ilk ve en önemli olay' olarak tarih kayıtlarına geçmiştir. Aynı dönemlerde İstanbul Tophane mevkiinde kurulan top döküm tesisi, her ne kadar top gövdeleri dökümü için geliştirilseye de diğer askeri araçların da yapımında önemli görevler üstlenmiş ve II. Bayezid döneminde bu tesis genişletilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme ve genişleme döneminin önemli bir bölümünde padişahlık yapan Kanuni Sultan Süleyman eski tophaneyi yıkarak yerine daha büyük ve daha modern tophanenin kurulmasını sağlamıştır. Bu tophane ve burada yapılan döküm işlemlerinin detaylarını Evliya Çelebi'nin 1640'larda kaleme aldığı Seyahatnamesinden öğrenmek mümkün olmaktadır.

Diğer taraftan 1755 yılında Fransa elçisine tercüman olarak Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Baron François de Tott'un, tophanenin ıslah edilmesinde büyük katkısı olduğu belirtilir. Öyle ki, bu gelişmeler 1773 yılında Hendesehâne'nin (1806 tarihli Mühendishâne Kanunu ile birlikte Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn adını almıştır) kurulmasına ön ayak olmuştur.

Osmanlı dökümcülüğünün tek büyük dökümhanesi o dönemde Tophanedir. Burada resimhane, numunehane, muayenehane, tüfekhane, kundakhane, tavhane, demirhane, çarkhane (işleme atölyesi), nakkaşhane, baskıhane gibi önemli bölümler bulunmaktaydı. 1862 yılında İstanbul'a gelen İngiliz elçisi eserinde, Tophane'de yılda 300 top döküldüğünü anlatmaktadır.

1835 yılında ölen hoca İshak Efendi'nin 127 sayfa metne ve 60 sayfa teknik resim çizimine sahip Teknik Kitabında, tamamı top dökümüne ait yakın çağın teknolojik çalışmaları bulunmaktadır. Sonradan İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) olarak eğitime devam edecek Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'da baş hocalık yapmış ve modern döküm ve sanayi konularında ders vermiştir. Bu gün bu kitabın bir nüshası Askeri Müze koleksiyonunda bulunmaktadır.

Ersoy Zengin'in "*TOPHANE-İ AMİRE'DEN İMALAT-I HARBİYE'YE OSMANLI DEVLETİ'NDE HARP SANAYİİ* (1861-1923)" başlıklı doktora tezinde yer alan bilgilere göre; Fatih Sultan Mehmet devrinde bu günkü Galata ile Salıpazarı arasında yer alan ve Tophane olarak bilinen yerde "Top Asitanesi" adı ile harp sanayinin ilk merkezi kurulmuştur. Bu yüzyılda Tophane-i Amire, Cebehane-i Amire, Baruthane-i Amire ve Tersane-i Amire Osmanlı Devleti'ne Avrupa'nın en geniş askerî sanayisini kazandırmıştır. Tophane-i Amire'de yapılan toplarda kullanılacak güller Hasköy'de Piri Paşada dökülmüş, İkinci Beyazıt devrinde ise İstanbul'da ilk Baruthane açılmıştır. 18'inci yüzyıl başlarında

bu baruthaneler ihtiyacı karşılamayınca Bakırköy’de “Baruthane-i Amire” adı ile büyük bir fabrika kurulmuştur. Ayrıca Gelibolu ve Selanik’te de baruthaneler açılarak bunlar “Baruthaneler Nazırlığı” adı ile kurulan nezarete bağlanmıştır. İlk tüfek fabrikası İstanbul Kuruçeşme’de kurulmuş ve bu fabrika 1873 yılında Tophane’ye taşınmıştır. Osmanlı devri harp sanayinin önemli fabrikalarından bir tanesi de 1829 yılında Zeytinburnu’nda kurulan demirhanedir. Bu fabrika silah imali için gerekli malzemeleri üretmektedir. Ayrıca İstanbul dışında da silah sanayinin kereste ihtiyacı için 1878 yılında Hendek’te ve 1893 yılında Bayramiç’te kereste fabrikaları, barutun hammaddesi olan güherçile imali için de Konva ve Kavseri’de güherçile kalhaneleri açılmıştır.

Tophane, 1865 (Kaynak: Ersoy Zengin, “TOPHANE-İ AMİRE’DEN İMALAT-I HARBİYE’YE OSMANLI DEVLETİ’NDE HARP SANAYİİ (1861-1923), 2015)

Osmanlı İmparatorluğunda demir madenleri, demir cevherinin bulunduğu bölgelerdeki yerel demirciler tarafından işlenmektedir ve o günkü teknolojiye bağlı olarak dövme demir ve sertleştirilmiş çelik malzemelerin üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Demir madenlerinde devlet tarafından ayrıca bir nazır bulundurup,

devletin ihtiyacı olan demir malzemelerinin, ücreti ödenerek satın alınması yolu izlenmektedir. Bilhassa demir madenlerinde Tophane'de dökülen büyük boyutlu toplarda kullanılacak demir güller, nazır nezaretinde demir madenlerinde dökülür ve gerekli yerlere gönderilirdi. Kıyı madenlerinden üretilen demir güllerin, buradan önce Trabzon'a, oradan da gemilere nakledildiği resmi yazışmalarda mevcuttur. Osmanlı döneminde demir cevherinin çıkarıldığı yerlerden biri de İstanbul'da Büyükkada olmuştur ve burada maden çıkarılan o bölge hala Maden Mahallesi olarak anılmaktadır.

Avrupadaki teknolojik gelişmeler karşısında Osmanlı İmparatorluğunda da baş gösteren ıslahat hareketleri sonunda, öncelikle askeri malzemeler üretiminde devrin modern teknolojisini kullanabilen demir-çelik üretim tesislerine ihtiyaç duyulmuştur. Bu kapsamda humbarahane İstanbul Hasköy bölgesinde, Baruthane yakınlarındaki demir madeni çıkarılan bölgelerde üretilen piklerin kullanılması suretiyle üretim yapacak demir fabrikası ise Zeytinburnu'nda kurulmuştur. 1839 Tanzimat fermanının okunmasından sonra Zeytinburnu'daki demir fabrikasının büyütülmesi söz konusu olmuştur. 1848'de bu fabrikalarda üretilen malzemelerle çelik gövdeli gemiler yapılabilmıştır. 1900'lü yıllarının başında, özellikle gemi yapımındaki gelişmeler için Camialtı Tersanesi'nde demir ve döküm tesisleri inşa edilmiştir. Tesiste 2 adet 5 tonluk Siemens-Martin fırını ile 1 adet döner fırın, demir çelik döküm üretimi için kullanılmıştır.

Ersoy Zengin'in anılan tez çalışmasındaki bilgilere göre; Osmanlı Devleti döneminde kurulan ve İstanbul'da toplanmış olan askerî fabrikalar Balkan Savaşları döneminde Anadolu'ya taşınmak istenmiş ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile bu düşünce gerçekleştirilememiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti, imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması gereği askerî fabrikaları kapatmak zorunda kalmıştır. Bu arada 1832 yılından itibaren faaliyetlerini sürdüren Seraskerlik Kurumu, 22 Haziran 1908 tarihinde "Harbiye Nezareti" adı altında yeniden teşkilatlandırılmış, bir yıl sonra da bu nezarete bağlı olarak "İmalât-ı Harbiye-i Umumiye Müdürlüğü" kurulmuş ve silah sanayinin tüm teşkilatı bu müdürlüğe bağlanmıştır. Ankara Silah Tamirhanesi, Ankara Top Mühimmathanesi, Marangozhane, Eskişehir Silah

Tamirhanesi, Keskin Fişek İmalathanesi, Kayseri ve Konya Tamirhaneleri, Erzurum İş Ocağı bu yıllarda İmalât-ı Harbiye-i Umumiye Müdürlüğüne bağlı çalışan fabrika ve tesislerdir.

Bu söylenenlerden anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 17'nci yüzyıla kadar her dönemde, harp sanayi faaliyetlerine önem verilmiş ve bu doğrultuda yapılanmaya gidilmiştir. Ancak 19'uncu yüzyıldan itibaren dünyada meydana gelen gelişmelerin gerisinde kalan Osmanlı Devleti son dönemlerinde bu etkinliğini sürdürememiştir. Devletin son yıllarında harp sanayi alanında yeni bir yapılanmaya gidilmiş ve "İmalât-ı Harbiye-i Umumiye Müdürlüğü" kurularak bu alanda çalışmalara önem verilmiştir.

Milli Mücadelede İmalat-ı Harbiye

Millî Mücadele döneminde Anadolu'daki ilk askerî fabrikaların kuruluşu, Mustafa Kemal Atatürk'ün Anadolu'ya geçmesi ve Millî Mücadele'ye başlaması ile silah tamiri ve cephaneye ve harp malzemesi imali işlerinin Anadolu'da yapılması amacıyla gerçekleşmiştir. İşgal altındaki İstanbul'da bulunan askerî fabrikalardan "Karakol Cemiyeti" ve "Mim Mim" grubu ve diğer gizli grupların çalışmaları ile kaçırılan makine ve ustalarla başlanan harp sanayi oluşturma gayretleri, kurtuluş mücadelesinde sonuç vermiş ve bundan sora millî harp sanayinin sağlam temelleri bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından atılmıştır.

Mühendislik Mimarlık Öyküleri serisinin 5. Kitabında yer alan ve Aydın Engin'in Türk Tarih Vakfı yayını olan Çarklardan Çiplere isimli kitaptan alınyla anlatılan Eskişehir Cer Atelyesi öyküsünde Garp Cephesi Komutanı Miralay İsmet şunları anlatıyor;

'Elimizde yedi adet 15'lik top vardı. Bunları muhtelif depolarda terk edilmiş olarak bulduk. Lakin işe yaramadan, sadece boru olarak duruyorlardı çünkü kamaları alınmıştı. Eskişehir Cer atelyesinde kamaları yapıldı. Sakarya Meydan Muharebesi ve Büyük Taaruzda kullanıldı...'

İsmet Paşa'nın eksik bıraktıkları detayları Eskişehir Cer Atelyesi ustalarından Ahmet Akar tamamlıyor;

“...İmalat-ı Harbiye'den iki genç subay geldi, torbalarından işçi tulumlarını çıkardılar ve şahmerdanın başına geçtiler...”

Ve vagon aksları bu şahmerdanla dövülür, sonra torna tezgahında oyulur, böylece kamalar üretilir, kamalar toplara takılır ve Eskişehir ovasında ilk denemeler yapılır.

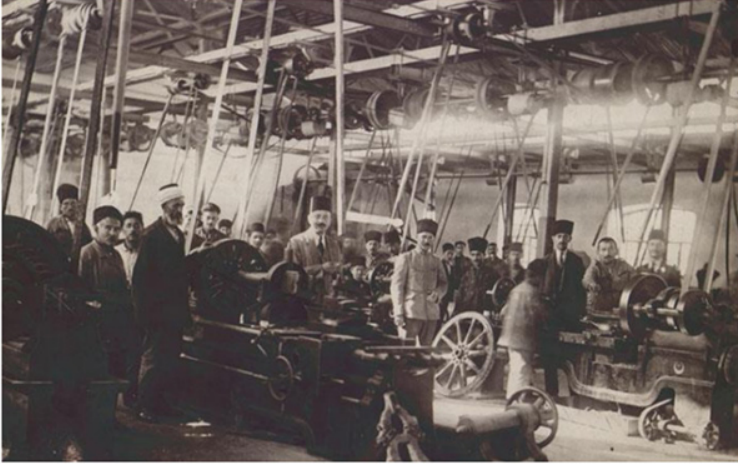
Ahmet Akar, denemenin sonucunu o günlerin heyecanıyla şöyle açıklar; ‘Eskişehir ovasında top salvoları yankılanırken gözyaşlarımız sel gibi aktı, mükafatımız sevinç gözyaşları oldu’.

İş yoluna girer, top kamaları için seri üretime geçilir. Ancak ilerleyen Yunan kuvvetleri 20 Temmuz 1921’de Eskişehir’e girer, Eskişehir Cer Atelyesi bir kez daha yabancı ellere geçer. Ama o şahmerdan, torna tezgahları, vagon aksları ve tabii ustalar çoktan Ankara’nın yolunu tutmuşlardır. Onlara atölye diye Ankara’da İmalat-ı Harbiye’ye bağlı Süvari kışlasında yer gösterilir.

İlk iş ahırlardaki at pisliklerinin temizlenip yerlerin düzeltilmesi olur. Ardından itinayla şahmerdan, torna tezgahları ve diğer alet edevat yerleştirilir.

Ve Kapiya elle yazılmış bir tabela asarlar: ‘Eskişehir Cer Atelyesi’.

Yukarıdaki öykü daha geniş şekilde Ersoy Zengin’in anılan doktora tezinde şöyle anlatılmaktadır; “Refet [Bele] Bey başarısını ispatlamış olan Latif Bey’i kamaları alınmış topları kullanılabilir kılmak için Konya’ya göndermiştir. Konya, Eskişehir ve Ankara imalathanelerini gezen Latif Bey en uygun tamirathanenin Eskişehir’de olduğunu görmüş ve burada Topçu Binbaşı Nedim [Bozatık] Bey’le birlikte çalışmaya başlamıştır. Eskişehir Fabrikası Anadolu Demiryolları Genel Müdürü Behiç (Erkin) Bey’in idaresindeydi. Fabrikadaki işçi ve ustalardan 11 kişi bu işe ayrılmıştır. İlk yapılan top kaması, lokomotif çelik dingilinden yapılmış ve kalitesi uygun bulunduğundan bütün kamalar bu numuneye göre yapılmıştır.

Kurtuluş Savaşında Üretim Yapan İmalat-ı Harbiyeliler (Kaynak: Ersoy Zengin, "TOPHANE-İ AMİRE'DEN İMALAT-I HARBİYE'YE OSMANLI DEVLETİ'NDE HARP SANAYİİ (1861-1923), 2015)

Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü

İmalât-ı Harbiye-i Umumiye Müdürlüğüne bağlı çalışan fabrika ve tesisler 1921 yılı Ocak ayından itibaren yeni bir teşkilat olarak kurulan "Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğüne" bağlanmış ve daha sistemli çalışmaya başlamışlardır. Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü, Kurtuluş savaşı devam ederken Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki düzenli ordunun askeri ihtiyaçlarını sistemli bir şekilde sağlamak amacıyla kurulmuştur. İşgal altındaki İstanbul'dan başta Ankara olmak üzere Anadolu'nun çeşitli kentlerine kaçırılan tezgâh ve tesisat ile buradan gönüllü olarak gelen subay, usta ve işçiler sayesinde silah, mühimmat ve diğer askeri ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır.

Kurulan Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne Miralay Asım ve muavinliğine Hasan Fehmi Bey tayin edilmiştir. Bu tarihten sonra silah ve mermi tamirat ve imalleri tek çatı altında yürütülmeye çalışılmıştır.

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra, Ankara'da temelleri atılan silah tamirhanelerinin yenilenmesi ve diğer fabrikaların da Anadolu'da kurulması için çalışmalar başlatılmış ve bu iş için en uygun yer olarak Kırıkkale belirlenmiştir.

Ankara'da 1921 yılında kurulan silah tamirhanesi ve marangoz atölyelerinden sonra, 1923 yılında yine Ankara'da Fişek Fabrikası, 1925 yılında Kırıkkale'de Topçu Mühimmat Fabrikası, 1926 yılında Kuvvet Merkezi ile pirinç döküm ve haddehanesi, 1930 yılında Ankara'da Kapsül ve İmla Fabrikası ve Kırıkkale'de çelik döküm haddehanesi, 1937 yılında Kırıkkale'de Nitroselüloz Barut Fabrikası ve top fabrikasının temelleri atılmıştır. İstanbul'da kurulmuş olan Av ve Revolver Fişekleri Fabrikası 1929 yılında yine Elmadağ'da kurulmuş olan barut fabrikası 1934 yılında ve 1934 yılında Kızılay tarafından yaptırılan gaz maskesi fabrikası da 1944 yılında askerî fabrikalara devredilmiştir. Bu fabrikalardan başka Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de askerî fabrika ve tesisler kurulmuş olup bunlardan bazıları; Çorlu ve Çanakkale'de Silah Tamirhanesi, İzmir Halkapınar Silah Fabrikası, Akyazı Kereste Fabrikası, Kırıkkale Nal Fabrikası, Konya ve Kayseri Güherçile Kalhaneleridir. 1930 yılında, kalifiye işçi yetiştirmek üzere kurumun ilk çırak okulu açılmıştır ve böylece yetişmiş insan kaynağı ile Türk özel sektörüne de ciddi personel transferi ve sanayinin gelişmesinde katkı sağlanmıştır.

Askerî Fabrikalar bünyesindeki önemli tesislerden biri olan Kırıkkale Çelik Fabrikası cumhuriyetin ilk modern çelik tesisidir aynı zamanda.

Bu tesisin hikayesini yazının başında MKEK Genel Müdürü olarak takdim edilen, 1926 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün Ankara Garı'ndan yolcu ettiği grupla Almanya'ya giden ve burada kuruluşu 1870 yılına dayanan ve dünyadaki ilk ve en önemli metalürji mekteplerinden sayılan Aachen Üniversitesi'nden mezun olarak yurda dönen, Kırıkkale Çelik'de iş başı yapan ve zamanla bu işletmenin Müdürlüğü'nü de yapmış olan - dostlarının deyimiyle ihtiyar çelikçi- Selahattin Şanbaçoğlu şöyle anlatmıştı kendisiyle yaptığımız bir söyleşide;

“1929 senesinde de, Kırıkkale'deki çelik fabrikasının temeli atılır. Bu fabrika 1932'nin başında bitti. Fabrikada iki tane 10'ar tonluk Siemens-Martin ocağı, bir tane 2 tonluk elektrikli ark ocağı ve iki tane de kupol ocağı ile beraber dökümhane, haddehane, demirhane, tamirhane vardı. 1932'de Almanlardan bir heyet geldi,

bunları çalıştırmaya başladık. O vakit demiryolları Türkiye için çok önemli. Bu fabrikaları askerlerin ihtiyaçları için kurarken, İsmet Paşa'nın emriyle '... Burada ray da yapılsın.' denmiştir. Türkiye'de ilk defa ray 1932 Senesi'nin Haziranı'nın 4'ünde burada yapılmıştır. Daha sonra Almanlar gittiler ve 1934'e kadar çelikhane çalışmadı; çünkü ne mühimmat, ne de ray için hiçbir sipariş yoktu..... 1934 senesinde Ali Çetinkaya Bayındırlık Bakanı olduktan sonra Devlet Demiryolları ona bağlandı. Devlet Demiryolları başlangıçta hiç istemiyordu; ama, Çetinkaya zorlayınca ray siparişini Kırıkkale'ye vermek zorunda kaldılar. Başlangıçta, tabiatıyla hiç tahsisat falan yok. Hepimiz acemiyiz ve doğru dürüst kütle halinde üretim yapamıyoruz. O esnada, 15'lik top imalatı için Almanya'ya tekâmül kursuna gidenler, Škoda firmasından Harlas isimli bir ustabaşı getirdiler. Bizim çelik imalatında Harlas'ın çok büyük yardımı ve tesiri oldu. Rayları ilk teslim ettiğimiz zaman DDY şüphe etmişti. İnşaat Fen Heyeti Başkanı olan İsmail Fuat Bey bizim raylardan ve Alman konsorsiyumundan gelmiş raylardan bir kaç örnek alıp test etmek üzere İsviçre'ye gönderdi. Onlar rayları Thomas çeliğinden yapıyordu. Bizim raylar onlarınkinden kat be kat mukavim çıkınca herkesin sesi kesildi. 1935-1940 tarihleri arasında DDY'ye 20.000 ton ray verdik. Kırıkkale'nin esas imal görevi vasıflı çeliktir. Bunda başarılı olmuştur. 1935-50 arasında 150 kadar değişik çelik çeşidi yapılmıştır. Türkiye'de bugün(söyleşinin yapıldığı 1992 senesinde) bunun yarısı üretilmiyor. Kırıkkale'de hep yeni şeyler yapılırdı. Sıcak iş, yüksek hız, kısaca her cins takım çeliği yapıldı. Hülasa, uçak çeliği, kalem çeliği, paslanmaz çelikler, atışa dayanıklı çelikler, bütün dişli çelikleri, semantasyon çelikleri, daha bir çokları yapıldı. Bizi en çok müşkülata uğratan, fişek için, platina dediğimiz çok düşük (% 0,08) karbonlu ve silisiz malzeme imal etmekte. Kırıkkale'de dolomit yoktu, ama manyezit vardı; manyezitin yakılması ve katılması ilk defa burada oldu. Sonra, Türkiye'de ilk defa çelik döküm, kuma çelik döküm de burada yapıldı. Çelik döküm kumu tanınmıyordu, bentonit hiç bilinmezdi. O vakit şamotu öğütüp döküm kumuyla karıştırma suretiyle çelik kumu imal edildi. İlk yapılan şeyler, topların tekerlek başları olmuştur. Ve ondan sonra da enteresan iki döküm yapıldı; bunlar eski Erkin denizaltı personel gemisinin bodoslamaları ve

mermi çeliklerinin çekme halkaları için, iç kısmı beyaz döküm, dış kısımları gri döküm halkalardı. Kapasite 2 tonluk bir elektrik ark ocağından ibaretti. Bütün bunları kitaplardan bakarak yaptık. Patent, lisans söz konusu olamazdı. Kendi ihtiyacımızı, DDY'nin ve Milli Savunma'nın ihtiyaçlarını karşıladık. Piyasaya vermedik, piyasanın ihtiyacı da yoktu...”

Belirtildiği gibi, Selahattin Bey'in uzun süre çalıştığı Askeri Fabrikalara bağlı Kırıkkale Çelik Fabrikası'nda sürekli yeni ve önemli işler yapılmaktadır. Bunlardan biri de oldukça iddialı bir üründür: TANK. Öyküsünü Selahattin Bey şöyle anlatır; '1946'da kendi girişimimizle tank yaptık. Bunun sadece Ford motoru dışardan geldi. Dizayni bizimdir, tipi kendimize mahsustur. Tasarımını Kamil Necati ve arkadaşları yaptı. Zırh levhası, topu, paleti aktarma organları, hepsi bizim üretimimizdir. Bu tank 1946'da Cumhuriyet bayramı törenlerinde geçti. Ancak sipariş gelmedi ve tek tank olarak kaldı. Amerikan yardımı başlayınca hazırcılık ve kolaya kaçma başladı.'

Askeri Fabrikaların o dönemlerde ağırlıkla Kırıkkale'de kurulmasıyla ilgili de şu hikaye anlatılır;

Mustafa Kemal Atatürk'ün Askeri Fabrikaların düzenli bir şekilde teşkilatlanmasını Fevzi Çakmak Paşadan talebi üzerine, Fevzi Çakmak zamanın Askeri Fabrikalar Umum Müdürü Mirliya Asım Berkman'a Kızılırmak civarında ihtiyacı karşılayacak tam teşkilatlı askeri fabrikaların kurulması için emir verir. Bunun üzerine bir askeri heyet Ankara civarından başlayıp Kayseri bölgesine kadar incelemeler yapmak üzere 1924 yılı ağustos ayında Keskin kazası üzerinden hareket eder.

Kırık köylü Hüseyin Kahya, Kaletep'nin kuzeyinde bugünkü ofis silolarının bulunduğu yerde buğday tarlasını biçerken bir askeri arabanın geçmekte olduğunu görür ve heyetin yolculuklarının sebebini öğrenince o yöredeki geniş arazilerini ücretsiz verebileceğini söyler.

Heyet, sonunda Kırık köyü arazisinde fabrikaların kurulması kararını verirler. İlk fabrikanın temeli Hüseyin Kahya'nın Kaletep'nin kuzeyindeki tarlasında atılarak bugünkü fabrikalar kurulur ve Kırık köyü önce Kırıkkale adıyla ilçe olur sonra da il olur.

Cumhuriyetin ilanından sonra kurulan “Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü” 1923 ile 1950 yılları arasında harp sanayinin etkinliğini ve sorumluluğunu yüklenmiştir. Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra Ankara'da temelleri atılan silah tamirhanelerinin yenilenmesi ve askerî fabrikaların kurulması için çalışmalar başlatılmış ve bu iş için en uygun yer olarak Kırıkkale belirlenmiştir. Ankara'da 1921 yılında kurulan silah tamirhanesi ve marangoz atölyelerinden sonra bu bölgede askerî fabrikaların kurulması çalışmaları hız kazanmıştır. Cumhuriyetin kuruluşunu takip eden on yıllık dönem sonunda başlayan savunma sanayi kuruluş faaliyetleri çerçevesinde, 1933-1939 yılları arasındaki dönemde, savunma sanayisine de temel teşkil edecek endüstrilere yönelik yatırımlar başarıyla sonuçlandırılmıştır. Bu süreçte savunma sanayi alanında, özellikle havacılık sektöründe önemli gelişmeler yaşanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmayı başaran Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu dönemde kendi kaynakları ile yetinmeyi bilmiştir.

Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu

1950'de Askerî Fabrikaların adı değişir. MKEK isminin hikayesini 1998 yılında çıkardığımız “Paydossuz Bir Yaşam” anı kitabında Prof. Bilsay Kuruç şöyle anlatıyor; “İlk yasa tasarısında yeni isim ‘Çelik Kimya’dır. O sırada Selahattin Şanbaşoğlu Kırıkkale Çelik Fabrikası’nın Müdürü’dür. Komisyon Sekreteri Hıfzı Oğuz Bekata ile sohbetinde şöyle der; ‘Çelik sanayinin içinde ufak kalır. Esası Makina ve Kimya’dır.’ Kuruluşun yeni adı ‘Makina ve Kimya Endüstrisi’ olur.”

Bu değişikliğin nedeni şöyle ifade edilir; “Askerî fabrikaların, modern bir ordunun isteklerini karşılayacak kapasiteye ulaştırılması ve yeniden teşkilatlandırılması zorunlu görülmüştür. Bu durumun bir sonucu olarak savunma sanayi alanında yeni bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. İşte bu ihtiyaçlar sonucunda 15 Mart 1950 tarih ve 5591 sayılı kanun ile Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu kurulmuş ve Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğünden devredilen fabrika ve tesisler ile yeni bir yapılanmaya gidilmiştir.”

MKEK'nin gelişimi konusunda hazırlanmış olan ve kurumun arşivinde bulunan bir raporda MKEK'nin kuruluş amacı da şöyle ifade edilmektedir: “Savunmamızı, icap eden en yüksek kudretle

teçhiz etmek, mümkün olduğu kadar büyük ölçüde yurt sanayi kalkınmasına hizmet etmek, bu iki geniş hizmeti ahenkli ve rasyonel bir şekilde başarmaktır”.

Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğünden, MKEK'ye devredilen fabrika ve işletmeler şunlardır:

Malzeme Fabrikaları olarak; Kırıkkale Çelik Fabrikası ve Kırıkkale Pirinç Fabrikası, Makine Fabrikaları olarak; Kırıkkale Top Fabrikası, Kırıkkale Tüfek Fabrikası, Ankara Silah Fabrikası, Ankara Marangoz Fabrikası ve Mamak Gaz Maske Fabrikası, Mühimmat Fabrikaları olarak; Kırıkkale Mühimmat Fabrikası, Ankara Fişek Fabrikası, Silahtarağa Av Fişek Fabrikası ve Kayaş Kapsül ve İmla Fabrikası, Kimya Fabrikaları olarak da; Kırıkkale Barut Fabrikası, Elmadağ Barut Fabrikası, Bakırköy Barut Fabrikası ve Konya Güherçile Kalhanesi. Bunlara ilaveten de Kırıkkale'de bir Elektrik Kuvvet Merkezi bulunmaktadır. Bu tesislerin her biri ülke ihtiyaçlarının giderilmesinde çok önemli roller oynamıştır.

1960'lı yıllarda talaşlı ve talaşsız imalat konusunda Türkiye sanayinin en güçlü atölyeleri MKE Kurumunda kurulmuştur. Kurum Türk Traktör, Tofaş, Nitromak, Roketsan gibi yine birçok fabrikanın kurulmasında da öncülük etmiş ve kurucu ortak olmuştur.

KİT statüsüne geçtiğinde kurum yeni bir yönetim anlayışı ile yönetilmiş, çağdaş bir yapı kurulmuş, öncü ve verimli işletmeler olmuşlardır. Kurum Türk sanayinde birçok konuda öncülük etmiştir.

1990'lı yıllarda Fabrikalar şirket statüsüne dönüştürülmüş, Asilçelik, TAKSAN, TÜMOSAN, ÇELBOR vb. şirketler de MKEK bünyesine alınmıştır.

Savaş zamanı tam kapasite çalışan savunma sanayii kuruluşları barış zamanı ne yazık ki yeterli siparişlerin gelmemesi ve ihracat imkanı bulunamaması ile düşük kapasiteler ile çalışmak zorunda kaldığından fabrikaların düşük kapasite ile çalıştığı zamanlarda sivil üretime onay verilmiş, atıl kapasite böylece değerlendirilmiştir. MKEK işletmeleri elektrik sayaçları, çay makinaları, iş makinaları gibi birçok ürün üreten entegre bir sanayi kolu olarak varlığını sürdürmüştür.

Bunlara rağmen kuruluş zaman zaman önemli sıkıntılar yaşamış ancak bunları aşabilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti için ilk ciddi sanayi mamulü ihracatları sayılabilecek girişim ve kararlarda da bu sayılan nitelikler belirleyici olmuştur. Bunlardan birkaçının kısa hikayelerini Selahattin Bey'den dinleyelim; 'Marshall Planı yılları ile birlikte MKE'nin aldığı siparişler çok azaldı. Fabrikalar neredeyse işsiz kaldı. Genel Müdür Celal İmre'nin şahsi gayreti ile Amerika'lılardan sipariş istendi. Bunda devletin hiçbir girişimi olmadı. Sonra Celal İmre görevden alındı. Yerine ben bakıyordum. 1952'de Amerika'lı Albay Grossman 250 bin mermi siparişi ile geldi. Teklif 43 dolardı. Bizimkilerin hesabı ise 51 dolar çıktı. Devlet yardım etse teklifi alacağız. Bakanlık müsteşarına gittim, 'biz karışmayız' dedi. Yönetim Kurulu Üyeleri de işim var, randevum var diyerek çekildiler. Akşam gara Albayı uğurlamaya gittim. 'Gidiyorum, teklifi imzalayacak mısınız?' dedi. Ankara İstasyon Lokantası'nda teklifi imzaladım ve sonra mermiyi 35 dolara malettik. Ciddi hamle oldu. Mermi fabrikasının ilk modernizasyonunu yaptık. Arkasından 750 milyon DM'lık Alman siparişi geldi. Onunla da, Mühimmat Fabrikası ve Fişek fabrikasını tamamen yeniledik."

MKE Kurumu, belirtildiği gibi yalnızca savunma sanayii alanında değil, sivil alanda da birçok ürünün ilk üretimini tesislerinde gerçekleştirmiştir. Örneğin, 1950'li yıllarda MKE Kurumu tarafından üretilen UĞUR 44, tek motorlu bir Türk uçığıdır. Kurum işletmeleri demiryolu ray haddelemesi, sac mamulleri ve pirinç malzeme üretimi, vasıflı çelik haddehanesi, pik ve sfero dökümhanesi, elektrik sayaçları üretimi, askeri pil imalatları gibi birçok alanda ilkleri gerçekleştirme başarısı göstermiştir.

Selahattin Şanbaçoğlu devlet bursuyla okuduğu yurtdışından döner dönmez Askeri Fabrikalara bağlı Kırıkkale Çelikde iş başı yapmış, MKEK Genel Müdür Muaviniği, Genel Müdürlüğü görevlerinde de bulunmuş ve kurumdan ayrıldıktan sonra da MKEK ile ilişkisini bir şekilde hep sürdürmüştür. Onunla ilgili bir anısını MKEK eski Genel Müdürlerinden Emin Gök şöyle anlatıyor; 'Kendisini 1992'de, Genel Müdür olduğum dönemde tanıdım. İsim babalığı yaptığı MKEK'na belirli aralıklarla gelirdi. Kurum'a kanat germiştii sanki. Çalışmalarla, gelişmelerle ilgili

bilgi alır, görüşlerini açıklardı. Olumlu gelişmelerde gözleri ışıldar, olumsuz gelişmelerde hüzünlenirdi. Ancak, her zaman, eleştiri yaparken bile suçlayıcı ve eksiklikleri öne çıkararak değil, geliştiren, heyecan ve umut veren bir tarzda görüşlerini açıklardı. Kurumdan ayrılalı 30 yıl olmasına karşın ilgisinin ve bilgisinin azalmadığını yaptığı gerçekçi önerilerle şaşkınlıkla izledim. 1992 yılı içinde MKEK'nin mali durumu çok bozulmuştu. Bir ABD dolarınının 750 TL. olduğu günlerde, banka, SSK ve vergi borçları bir trilyon TL'yi geçmişti. O günlerde bir çıkış yolu ararken MKEK Genel Müdürlüğü'nün de içinde olduğu Tandoğan'daki binası ve çevresindeki arsaların satışı gündeme geldi. Yaklaşık 70 dönümlük bu arazi içinde Cumhuriyetimizin ilk savunma sanayi fabrikası sayılabilecek 'Süvari Kışlası' da bulunuyordu. Selahattin Bey bu görüşümüzü öğrendiğinde hiç hoşlanmadı. Alınabilecek başka önlemler olduğunu, satışa gerek olmadığını, geçmiş başarıların ve mirasın MKEK'nin en büyük zenginliği olduğunu belirtti. Ancak ikna olmamıştık ve yapacak başka birşey yok gibi görünüyordu. Arsa ve binaların satışı için Halk Bankası, Milli Piyango ve başka kuruluşlarla görüşme ve pazarlıklar sürerken 1993 yılında bir gün satışını düşündüğümüz arsa içinde bulunan üç tarihi yapının kültür varlığı olarak koruma altına alındığını, Kültür Bakanlığı'ndan gelen bir yazı ile öğrendik. Bakanlığa koruma için başvuruyu yapan Selahattin Şanbaçoğlu idi. Bu koruma kararı sonrası arsanın bizim düşündüğümüz bedelle satış şansı kalmadı ve biz de kızarak bu girişimden vazgeçtik. Sonraki yıllarda başka önlemlerle tüm borçlarımızı ödedik, durumumuzu düzelttik. Bu başarımızın ardında tarihten ve geçmiş başarılarımızdan aldıkları güçle ve özveriyle çalışan kurum çalışanları vardı. Kurumların en büyük zenginliğinin geçmiş tarihine, birikimlerine sahip çıkarak, dersler çıkararak, geleceğini yaratacak beyin ve gönül gücü olduğunu bize öğreten Selahattin Şanbaçoğlu'na teşekkür ederim.”

Evet, insanların da, kurumların da emeklerini, tarihlerini heba etmemek gerekir. Çünkü geçmiş başarılar ve miraslar kurumların en önemli zenginlikleridir ve geleceğe ışık tutarlar. Gelecek ancak o geçmişin üstüne kurulursa sağlam olur.

MÜHENDİSHÂNE BAŞHOCASI İSHAK EFENDİ*
İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz

Mühendishâne Başhocası İshak Efendi*

Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası ve Türkiye’de Modern Bilimlerin öncülerinden İshak Efendi, onsekizinci asrın sonu, ondokuzuncu asrın ilk yarısında yaşamış, Osmanlı

modernleşme döneminde hazırlamış olduğu telif ve tercüme eserleriyle modern fen bilimlerinin Osmanlıya girişinde büyük katkılarda bulunmuş önde gelen Osmanlı alimlerindedir. Bilhassa mühendislik literatürünün oluşmasındaki katkıları, o güne kadar eğitimi yapılmayan bazı bilim dallarında ilk defa ders kitabı hazırlaması ve yeni bilimsel terimlerin türetilmesindeki öncülüğü İshak Efendi’nin, Türk bilim tarihindeki yerini belirleyen önemli özelliklerindedir.

İshak Efendi, bugün Yunanistan sınırları içinde kalan Yanya’nın Narda kasabasında doğmuştur. Aslen Musevi bir aileye mensup olup, küçük yaşta babasını kaybetmiş ve kardeşi Esad Efendi ile birlikte Müslüman olmuştur.

İlk tahsilinden sonra kardeşi Esad Efendi ile yolları ayrılmıştır. Esad Efendi, sonraları Rumeli Ordu-yı Hümâyûn Defterdarlığına kadar yükselirken İshak Efendi ise Osmanlı Devleti’nin yenileşme teşebbüsleri içerisinde kurulmuş olan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn’a öğrenci olarak girmiştir. İlk tahsili hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte, birçok dil bilen İshak Efendi’nin İbranice, Yunanca bilmesi onun muhiti ve ailesi hakkındaki bilgileri teyit eder, ayrıca Türkçe yanında Arapça ve Farsça bilmesi ve daha sonraları Mühendishâne’de İisagoci Kitabını okutması, onun küçük yaşta medrese tahsili veya benzer bir tahsil gördüğünü kanıtlar.

1806-1815 yılları arasında Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da talebe olan İshak Efendi'nin, 25 Aralık 1806 tarihli Mühendishâne silsilesinde (terfi listesi) bu müessesenin üçüncü sınıfında mülazım iken bir üst sınıf olan ikinci sınıfa şakird olarak geçtiği görülmektedir. 1812'de ise aynı sınıfta üçüncü mülazımlığa yükselmiş olduğu görülür. 1813'te ikinci mülazımlığa, 1814'te de mezuniyet sınıfı olan sınıf-ı evvele terfi eder.

Öğrenciliği sırasında zekâsı, bilgisi ve çalışkallığıyla Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn başhocası Hüseyin Rıfki Tamâni'nin (vefatı 1817) dikkatini çeker ve hocasının maiyetinde Medine'deki mübarek binaların tamirat ve inşaat işleri ile görevlendirilir. Hocası Hüseyin Rıfki Tamâni 1817'de Medine'de vefat edince Haremeyn Ağası, İshak Efendi'nin onun yerine görevlendirilmesini tavsiye eder. Ancak bu tavsiye dikkate alınmaz ve göreve Sultan II. Mahmud tarafından İstanbul'dan başka bir mühendis tayin edilir, İshak Efendi de onun yardımcılığına getirilir. İstanbul'a dönen İshak Efendi Mühendishâne'deki tahsiline kaldığı yerden devam eder.

Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn hocalarından ve Tercüme Kalemî'nde çevirmen olan Bulgarîzade Yahya Naci Efendi'nin vefatı üzerine, yerine Temmuz 1824'te Divan-ı Hümâyûn çevirmenliğine İshak Efendi getirilir. Mühendishâne'deki kariyerini sürdürerek 1829 yılına kadar bu görevini yürüten İshak Efendi, 1829 yılının sonlarına doğru Balkan sahillerindeki istihkamların kontrol ve tamirleriyle vazifelenir. Fakat bu tayinin asıl sebebi Sultan II. Mahmud'un hakkında göstermiş olduğu ihtiyatkârane tavır ve bir tedbir olarak İshak Efendi'nin Divan-ı Hümâyûn tercümanlık hizmetinden uzaklaştırılmasıdır. Zaten bu görevi sırasında her ne kadar bir kusuru görülmemiş ise de kendisine tam olarak güvenilmez ve devlet sırları açıklanmaz.

Ancak çok geçmeden İshak Efendi hakkında gösterilen tereddüt ve töhmetlerin yersiz olduğu anlaşılır. Bir yıl sonra İstanbul'a çağrılan İshak Efendi, 1830 yılının son ayında Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn başhocalığına getirilir. Bu görevi 1834 yılına kadar fiilen, 1836 senesine kadar resmen sürdürür.

İshak Efendi'nin çalışmaları ve eserlerinin bir değerlendirmesi yapılacak olursa, o özellikle Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn başhocalığına tayin olduktan sonra, bu müessesenin bozulan nizamını düzeltmek ve tedrisatının seviyesini yükseltmek için çalışır. Başhocalığa tayin olur olmaz burada birçok değişiklik yapar ve intizamı sağlamak amacıyla ehliyetsiz hocaların işine son verir.

İshak Efendi Mühendishâne'deki dersleri ve tedrisatı da düzene sokmaya gayret eder ve ilk iş olarak talebelerin oturarak ders yapması için sandalyelerin tedarik edilmesini sağlar. İshak Efendi'nin başhocalığı zamanında Mühendishâne son sınıfında yapılan bir günlük tedrisat aşağıda belirtildiği şekilde düzenlenirdi:

Bir sınıfta biri uygulama olmak üzere beş ders yapılır. Otuzaltı mühendis adayı her sabah erkenden kütüphaneye gelerek kendilerine ilişkin sandalyelere oturarak derse başlar. Talebeler üçlü takımlara ayrılır ve her takım nöbetleşe o günkü dersin hesap, yazı ve şekillerini sınıftaki büyük karatahtaya işler. Tüm derslerin işleniş şekli aynıdır. Önce İshak Efendi dersi anlatır, nöbetçi takım bunu tahtaya yazar, talebeler de ellerindeki küçük yazı tahtalarına bunları kopye eder. Daha sonra bunu hocanın değerlendirmesi, işlemlerin yapılması ve soru-cevap şeklindeki alıştırmalar takip eder ve talebeler ikinci derse kadar odalarında istirahate çekilirler. İshak Efendi, ilk derste Etienne Bézout'un matematik kitabından (Cours de Mathématiques) Fransızca kısa bir metnin tercümesi yapıldıktan sonra yine bu kitaptan "hidrolik" bahsi işlenir. İkinci derste ise İshak Efendi'nin kendi eseri olan dört ciltlik Mecmua-i Ulum-i Riyaziye adlı eserinden mekanik (ilm-i cerr-i eskal) okutulur. Camide öğle namazını müteakip üçüncü ders olarak İsağoci kitabını okutur. Dördüncü derste hocanın kendi telifi olan Usulü's-Siyagadan ders işlenir, beşinci derste ise tatbikat yapılır.

İshak Efendi, 1834 yılında kutsal yapıların tamiri için gönderildiği Medine'deki görevinden dönüşünde "İskenderiye'ye avdetinde" Şubat 1836'da vefat eder. Talebeleri, hatırasına Hasköy'deki mezarlıkta üzerinde "Divan-ı Hümâyûn sabık ser-halifesi ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası el-Hacc Hafız İshak Efendi" ibaresi bulunan bir taş diktirirler. Böylece 1816'da Medine'de başlayan resmi görevi 1836'da yine Medine'de son bulur.

Divan-ı Hümâyûn Tercümanlığı ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocalığı gibi devleti için çok önemli iki müessesesinin yeniden canlanmasında etkili olan İshak Efendi, kişilik olarak çok çalışkan ve vaktini hiç bir zaman boşa geçirmeyen bir kimse olduğunu, onun mesirelerde bile koynunda taşıdığı Kur'an-ı Kerim'i üç ay gibi kısa bir zamanda ezberlediğinden anlaşılır. Hicaza ilk gidişinde hac farızasını da yerine getirir ve el-Hacc Hafız İshak Efendi olarak anılır. Güçlü bir şahsiyete sahip olan İshak Efendi çevresindeki kimselerin takdir ve hayranlığını kazanmış olan bir bilim adamıdır. 1831-32 yıllarında İstanbul'da bulunan seyyah J. de Kay, onun için "İshak Türkler arasında çok takdir edilen bir adamdır" demiştir. Bu parlak şahsiyeti bir taraftan bazı çekemezlerin husumetine de yol açar. Devrin kaynaklarından ve bazı olayların tahlilinden onun hırslı olduğu, paraya ve şöhrete karşı da zaafı bulunduğu anlaşılır. Bu iki özelliği nedeniyle İshak Efendi devlet adamları tarafından çalışkanlığı, bilgi ve kabiliyeti dolayısıyla takdir edilip görevlerinde esteklenirken, zaafı nedeniyle de onlar nazarında tam bir itimada mazhar olmaz. Hakkında en çok tereddütlü Sultan II. Mahmud gösterir.

Dönemin kaynaklarına göre, Yavuz Selim Semtinde Çukurbostan mahallesinde kardeşi Esad Efendi ile birlikte bir evde oturan İshak Efendi'nin Baha ve Sami Efendi adlarında iki oğlu ve Tercüman Halil Esrar Efendi ile evli bir kız çocuğu vardır. Kendisine has bazı huyları ve merakı olan İshak Efendi, bilhassa nargile içmeyi sever ve dersi²⁷³ olmadığı zamanlarda namazını Sultan Selim camiinde kılar. Karakter olarak vazifesine düşkün, çok çalışkan, gece-gündüz ya okur ya da çeviri ve telif işleriyle meşgul olarak vaktini geçiren bu bilim adamı dokuz sene gibi kısa bir zamanda diğer görevleriyle birlikte çok sayıda eser de yazmıştır.

Yazdığı çok sayıda eserle, talebelerinin yetişmesine katkıda bulunduğu gibi Türk bilim ve eğitimine getirdiği yenilikler onu, devrinin diğer alimlerinden ayırır. Osmanlı bilim ve eğitimine fen bilimlerine ait temel ders kitaplarının çeviri ya da uygulama yoluyla kazandırılmasında büyük katkısı olan İshak Efendi'nin eserleri iki ayrı dönemde ele alınabilir. Eserlerinin büyük kısmını başhocalığı zamanında hazırlamış olan İshak Efendi, Rezk ve Nasbu'l-Hıyam

(Dersaadet 1242 (1826/27) ve Tuhfetü'l-Ümera fi Hıfz-ı Kılâ' (Dersaadet 1243 (1827) adlı harp sanatları konusundaki iki eseri Divan-ı Hümâyûn çevirmenliği sırasında hazırlayıp bastırmıştır.

İshak Efendi, Mühendishâne başhocalığına gelir gelmez hazırlanmış olduğu Medhal fi'l-Coğrafya adlı eseri, 1831 senesinde Matbaa-yı Amire'de basılmıştır. Bu eser, hocası Hüyin Rıfkı Tamânî'nin astronomi konulu kitabının coğrafyaya ilişkin kısmının özetidir. Yine 1831 yılında Fransızca kitaplardan aktarma yoluyla hazırladığı top dökümü konusundaki Usulü's-Siyaga adlı eseri, Osmanlı bilim literatürü arasında konusunda Osmanlıca hazırladığı bilinen ilk eserdir. Bu kitap Mühendishâne'de ayrıca ders kitabı olarak okutulmuştur.

İshak Efendi şöhretini, dönemin Avrupa fen kitaplarından faydalanarak hazırladığı Mecmua-i Ulum-i Riyaziye adlı dört ciltlik büyük eseriyle kazanır. Bu eser, 1831-1834 yılları arasında II. Mahmud'un emriyle Matbaa-yı Amire'de basılır. 1831'e kadar yayımlanmış Osmanlı bilim literatürü gözönüne alındığında, matematik, fizik, modern astronomi, biyoloji, botanik, müteakip üçüncü ders olarak İsgöci kitabını okutur. Dördüncü zooloji ve mineroloji gibi doğal ve matematiksel bilimlerin Türkçe metinlerini birarada sunan ilk eser olarak öne çıkar. Ayrıca modern kimya konusunda Türkiye'de basılan ilk Türkçe makaleyi de kapsar. İlmî açıdan Avrupa'da yayınlanmış olan benzer eserlere yakın seviyede olan Mecmua-i Ulum-ı Riyaziye, 1841-1845 yılları arasında Mısır'da da basılır ve orada da etkisini gösterir.

İshak Efendi'nin diğer eserleri arasında, 1832'de tamamlanan ancak 1834'te basılan ve Fransız matematikçi Gulliaume Leblond'un *Éléments des Fortifications* (Paris 1786), adlı eserinden tercüme ettiği *Usul-ı İstihkâmat*'ı sayabiliriz. Tek ciltlik bu eser, üç makale halinde düzenlenmiş olup 461 sayfa ve 21 tablodan oluşur. Bunlardan birinci makalede harp sanatı, muharebe, orduların kurulması, ikinci makalede hafif istihkâmlar ve üçüncü makalede ise ağır istihkâmlar ele alınır. Bu eser de Mühendishâne'de ders kitabı olarak okutulur. Yine 1832'de telif ettiği, 1835'te basılan *Aksü'l-Merâyâ fi Ahzi'z-Zevâyâ* adlı bir kitabı daha bulunmaktadır. 122 sayfa ve 4 tablodan oluşan üç bölümlük eser,

oktant, sekstant ve daire-i inikas (cercle archomatique) gibi irtifa ve uzaklık ölçmeye yarayan mühendislik haletlerinin kullanımı ile ilgili bilgileri ihtiva eder.

Yazma halindeki eserleri ise, arazi ölçme kaidelerinden ve tatbikatından bahseden Kava'id-i Ressamiye (İTÜ, Mustafa İnan Küt. Nadir Eserler, T353. İ84 1834) ile Risale-i Ceyb (İÜ, Merkez Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, nr. 714) adındaki zaman tespiti konusundaki eseri ve buharlı gemilerin mucidi, ilk uskurlu (arkadan pervaneli) denizaltıyı yapan Amerikalı gemi mühendisi Robert Fulton'un (1765-1815) "Torpedo war and Submarine Explosions" adlı eserinin Fransızcasından (le Torpode, ou moyen de faire sauter en mer les navires ennemis) tercüme ederek hazırladığı Er-Risalet-ul-Berkıyye fi Alat-il-Radiyye (Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi, nr. 168/2 yap. 21b-49b) adlı eserleridir.

Yirmi yıla yakın bir süre içerisinde değişik görevlerde ve farklı mevkilerde vazife alan İshak Efendi, 1830'da başhoca olunca kendisi için bir nişan talep eder, hatta madalyasının resmini bizzat kendisi tasarlayıp sunar. Ancak II. Mahmud, daha az gösterişli bir başka madalya hazırlatıp İshak Efendi'ye verilmesini emreder. Ömrünü Divan-ı Hümâyûn Tercümanlığı ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn gibi iki önemli müessesede devlet hizmetinde geçiren İshak Efendi, modern Avrupa biliminin Osmanlı Devleti'ne girişinde ve gelişmesinde önemli rol alan şahsiyetlerden biridir. Eğitime medresede başlamış, Mühendishâne'de devam etmiş bir Osmanlı mühendisi ve hocası olan İshak Efendi, özellikle Osmanlı ilim dünyasında yeni ilmi teriminolojinin yerleşmesinde büyük katkılarda bulunmuştur.

KARAEKMAS İNSANININ BİTMEYEN DRAMI:
MÜKELLEFİYET
NADİR AVŞAROĞLU
MADEN MÜHENDİSİ

Karaelmas İnsanın Bitmeyen Dramı: Mükellefiyet

*Nadir Avşaroğlu
Maden Mühendisi*

Mükellef kelimesi benim için vergi meselelerinde geçen bir kelimeden başka bir anlama sahip değildi, herkes gibi benim de ara ara duyduğum ve kullandığım “mükellef sofr” tabirini saymazsak. O yüzden pek kullanmadığım ve önemsemediğim bir kelimeydi. Ta ki, Zonguldak’ta yapılan madencilğin tarihsel sürecini anlayana kadar. Bu kelimenin kalıcı ve sevimsiz bir anlamı daha var artık; Mükellefiyet Dönemi.

İlk mükellefiyet Dilaver Paşa döneminde 1865 yılından sonra yaşanıyor. Mükellefiyet döneminde, insanlar zorla madene sokuluyor. Disiplini sağlamak için insan haklarına aykırı birçok önlem alınıyor ve madenlerden kaçmaları önlemek için Devrek’te bir tümen kuruluyor. Çürük raporu alabilmek için Amele Birliği Hastanesi’ndeki doktorlara, öküzlerini, tarlalarını satarak rüşvet veren insanlar var. Parası, tarlası olmayanlar da madenden kurtulabilmek için elini ayağını kesiyor. Patlamalar ve kazalarda toplu ölümler oluyor.

Katır insandan daha değerli. Bir belgede, kazada katırın ayağı parçalanmış ve katır itlaf edilmiş. Parası da sorumlulara ödetirilmiş. Raporda katırın tırnak numarası, boyu, doğum tarihi, vücudunun belirgin özellikleri anlatılıyor, ancak sorumlular sadece başçavuş, çavuş ve seyis diye geçiyor. Mükellefiyet 1948’de kalkıyor ama uygulamalar değişmiyor. 1965’te madenciler performans zamlarına isyan ediyor yürüyüş yapıyor. Jandarma Kozlu Dispanseri önünde durduruyor madencileri. Kurşun yağıyor üzerlerine. Zonguldak’ta “olağanüstü hal” ilan ediliyor. Yüzlerce işçi gözaltına alınıyor.

Kıscacası aradan 1865'ten 1965'e tam 100 yıl geçiyor Mükellefiyet hala bitmiyor.

Çalışma Mükellefiyeti'de, Varlık Vergisi gibi tarihimizin büyük tartışma yaratan konularından biri. Ama bu tartışmaları yaparken, içinde yer aldıkları büyük çerçeveyi, dönemin sosyal, ekonomik şartlarını anımsamadan olmaz. İş mükellefiyetini “zorla” ya da “zorunlu” çalıştırma” olarak algılamalıyız. Bir bireyin, bir yandan hiçbir hukuksal ceza almadan öte yandan bu kişinin rızası da olmadan mecbur bırakıldığı, adeta kölelik sayılabilecek bir durumdur da denebilir!

Hadisenin 1867'den daha eskiye giderek arka boyutuna bakıldığında; Zonguldak ve havzasındaki kömür çıkarım faaliyetlerinin 1848'li yıllarda başladığı bilinmektedir. Osmanlı döneminde, bazı iş kollarında kömür kullanılmaya başlanması ve buharlı savaş ile ticaret gemilerinin devreye girmesiyle birlikte, genel olarak ısıtma malzemesi olan kömür; stratejik öneme sahip bir ürün olmuştur.

Ogünün koşullarında feodalsisteme bağlı bir çerçeve içinde yapılan tarımın bölgeye fazla bir ekonomik getirisi bulunmuyordu. Diğer bölgelere nispeten bu havzalarda verimsiz olan tarım alanları bölgede ciddi bir işsizlik yaratıyordu. Bölgedeki işsizliğe rağmen o dönemde madenlerde çalışacak işgücü bulunamıyordu. Osmanlı Devleti bu sorunu madenlerde “İş Mükellefiyeti” uygulamaları ile çözmeye çalışılmıştır. İnsanların adeta silah zoruyla, can güvenliğinin bulunmadığı ve sağlık koşullarının elverişsiz olduğu madenlerde çalışma zorunluluğu uygulaması da böylece başladı.

Dönemin Maden Nazırı Dilaver Paşa'nın 1867 tarihli Nizamnamesi ile Ereğli Sancağı'nda yaşayan 14 ilçe halkından, 13-50 yaşları arasındaki hasta ve sakat olmayan erkekler için altışar ay zorunlu çalışma yükümlülüğü getirildi. Nizamname'nin 21. maddesi gereği günde 10 saat çalışmanın karşılığı ise komik bir yevmiyeydi ve bu komik yevmiyeli işi kabul etmemek gibi bir durum ise asla söz konusu değildi.

Dönem itibariyle Anadolu'nun çeşitli kesimlerinde zaten uygulanmakta olan, karşılığı alınamayan zorunlu (angarya) çalışma; Dilaver Paşa Nizamnamesi ile resmi bir mahiyet kazanmış oldu ve 1923 yılına kadar farklı şekillerde devam etti. Birinci İş Mükellefiyeti olarak tanımlanan bu durum, 1923'te seferberliğin kaldırılmasına kadar sürmüştür.

Zorla çalıştırmaya tepki veren köylüler maden ocaklarından firar etmeye başladılar. Bu kez de Bahriye Nezareti mükellef olan işçileri askere almak suretiyle ve asker statüsünde zorla çalıştırdı! Zaten mükellefiyet kaçaklarının yakalandıklarındaki akıbeti o kadar vahimdi ki askere alınarak çalışmaya devam edenler hayli şanslıydılar.

Mükellefin malay
Yağsız mısır unundan
Beş okka kömür çıkar
Mükellefin donundan

“Malay” mısır ununun tereyağı ile kavrulması ve lapa haline dönüşmesi sonrası üstüne keş serpilerek yenilen yöresel bir yemek. Mükellefin günlük menüsünde suyla karıştırılmış yavan mısır unudur. Evinden yüklenip getirdiği un torbası, başının altında yastık olarak her gün küçüldükçe avurtları çöken mükellef kömür adamdır bir ay süresince.

İrfan Yalçın'ın "Ölümün Ağzı" romanı da mükellefiyet dönemi yaşanan olaylardan kesitler sunar. Jandarma baskısı, muhtarın işbirliği, ocak çavuşlarının baskısı, zor çalışma şartları, iş kazası, devletin vurdum duymazlığı, cezalandırmalar, kadına baskı, çocuk çocuğun perişanlığı ve intiharlar.

1940'lardaki, mükellefiyet de ikinci uygulama olacaktı. "Milli Şef" İnönü, ülkeyi savaşa sokmamak için çabalarken erkek nüfusun önemli bir kısmı silah altına, hem de 4 yıllığına, alınıyor, ama bir yandan da ekonomik çarkın dönmesi gerekiyordu. Demiryolu yatırımlarının, askeri fabrikaların, şileplerin, vapurların, elektrik santrallerinin, fabrikaların kömür ihtiyacının aksamaması gerekiyordu. Kömürün merkezi Zonguldak, sonra Soma'ydı. Nüfusun dörtte üçünden fazlası köylerde yaşıyordu. Madenlerde, yol, liman inşaatlarında çalışacak işgücünü tedarik sorunu vardı. Önce sıkıyönetim ilan edildi 1940'ta ve 1947'ye kadar sürdürüldü. Ekonomik ve sosyal yaşamla ilgili sıkıyönetim içinse 26 Ocak 1940'ta Milli Koruma Kanunu çıkarıldı. Bu yasa, hükümete fiyatları saptama, ürünlere el koyma, devletleştirmelere gitme gibi geniş yetkiler tanıyor ve "çalışma mükellefiyeti"ne de yer veriyordu. Mahkumlar da çalışmaya mecbur bırakılıyordu.

1939'un Eylül ayında Almanya'nın Polonya'yı işgali ile başlayan süreçte; kısa bir sürede İngiltere ve Fransa'nın da olaya katılmasıyla 2. Dünya Savaşı başladı. Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün

Zonguldak Nozalı

ardından henüz bir sene geçmemiş iken yanı başımızda, Avrupa'yı saran bu savaş; Türkiye için başta ekonomik koşullar olmak üzere zor bir dönemin başlangıcıydı. Türkiye bu savaşa girmedi ama ekonomik olarak içinde bulunduğu durum açısından, kısmi olarak seferberlik uygulamasına geçildi ve böylece yokluklarla dolu, gıda malzemelerinin karne ile alınabildiği zor bir dönem başladı.

Bu dönemde yürürlüğe konulan Milli Korunma Kanunu'nun 1. maddesi kanunu şöyle tanımlamaktadır: "Fevkalade hallerde Devletin bünyesini İktisat ve Milli müdafaa bakımından takviye maksadıyla İcra Vekilleri Heyetince, bu kanunda gösterilen şekil ve şartlar dairesinde vazife ve salahiyetler verilmiştir."

Bu geniş kapsamlar çerçevesinde Hükümete başta sanayi ve madencilik olmak üzere ne kadar üretim yapılacağını belirleme hakkı da verilmişti ve tüm işletmeler bu hususta hükümetle işbirliği yapmak zorundaydılar. Hatta devlet gerektiğinde özel işletmelere el koyma hakkına da sahipti. Kanunun 9. maddesi ile özel ya da kamuya ait sanayi ve maden işletmelerine ücretli işçi bulma hakkı da Devlete verilmiştir. Bu bir anlamda Devletin kendi belirleyeceği yerde ve belirleyeceği ücretle kişileri "zorunlu çalıştırma" hakkını elde etmesidir. Kanunun 10. maddesine göre ise işçiler ve örneğin mühendisler gibi diğer tüm personel geçerli bir mazeret ve bu mazerete bağlı alınmış izin olmaksızın işyerini terk edemeyecekler ve işten ayrılamayacaklardı ki bu da özgürlüğün kısıtlanmasıydı.

Mükellefiyet döneminde Zonguldak kömür madenlerinde çalıştırılan Şaban Kalmaz, Şubat 2013'de Anadolu Ajansı muhabirine verdiği bir röportajda; mükellefiyet yıllarında sokakta başıboş gezmenin imkanı olmadığını, boşta gezdiği tespit edilen herkesin jandarma tarafından hemen yakalanarak zorla kömür madenlerinde çalıştırıldığını söylemiştir. Ata'nın naaşı başında nöbet tutan 12 askerden biri olmasının, zorla madende çalıştırılmasında hiçbir pozitif etkisinin olmadığını ve jandarma marifetiyle madenlerde nasıl çalıştırıldığını anlatan Şaban Kalmaz röportajında şunları da söylemiştir:

“İki üç ay ocakta durmadan çalıştığımız oluyordu. Kolu, bacağı yok demeden, işe yarasın yaramasın, herkesi zorla ocağa soktular. Askerlikten geldikten sonra direkt ocağa aldılar beni. Madenler o zaman çok kalabalıktı, insanlar karınca gibiydi. Jandarma, mükellef kaçaklarını yakaladığında dövüyordu. Annen baban ölsün köyüne gelmenin imkanı yok, yollamıyorlardı. İzin alman mümkün değil. Jandarmaya emir vermişler, sopa dersin çok bol, kımlatmıyorlar seni. Böyle günler geçirdik, şimdi hükümet pamuk gibi o zamanların hükümeti böyle miydi? Süvariler at üzerinde köylerde dolaşıyorlardı, savaş yıllarıydı. Asker topluyordu milleti. Kaçmanın imkanı yoktu. İl dışından bile insanlar geliyordu. Mükelleflik kalkınca insanlar rahat etti, yaşlı olanları emekli ettiler.

Pavyonlarda üzerimize tahta kurusu yağardı. Bit, pire ne ararsan vardı. Ayakkabılarımızı çıkartıp yere koymaya korkardık çünkü çalınırdı. Yemekler toplu çıkardı. Ekmek yoktu. Benim köyüm ocağa 5 saat mesafedeydi. Annelerimize ekmek yaptırır, onu yanımıza katık alırdık” diyen Kalmaz'ın anlattıkları işçiler için sosyal yaşamın pek de parlak olmadığını ortaya koyuyor:

“Köyden dönerken toplanma yerleri vardı, jandarmalar gelir oradan alır hemen işe sokarlardı. Yani o zaman da serbest değilsin, gidip kahvehanede çayını içemezdin.”

Şehrin diğer yakasında yaşayanlardan dinlediğimiz hikayelerin ardından Kalmaz'ın anlattıkları bizi oldukça şaşırtmıştı. Bunun üzerine Denizci, “Peki mühendisler, yöneticiler balolara katılır, tenis turnuvaları düzenlerlermiş. Sizin haberinizi olmaz mıydı”

şeklindeki sorumuza sanki böyle birşeyi ilk defa duymuş gibi bir tepki verdi; “İşçi adam, neyi ne kadar duyabilir? Biz mühendisler ne yapar, nasıl yaşar bilmezdik. Yine de halimize şükrediyorduk. Neden? Çünkü savaş nedeniyle her gün deniz kenarlarından ceset çıkıyordu. Biz yaşıyorduk.”

Bu süreçte; başka illerden devlete borcunu ödeyemeyen, vergisini veremeyenler de mükellefiyete tabi tutuldular. Madenlerde şartlar çok ağır, ücretler düşüktü ve çok kötü muamele vardı. Çalışmak istemeyenleri yakalamak için Jandarmalar evlere baskınlar düzenleyerek sanki esir kovalar gibi kaçak işçilerin peşine düşmekteydi. Yakalananlar ayaklarına prangalar takılmak suretiyle tekrar madenlere gönderiliyorlardı.

1940-1950 'li yıllar Tek Parti, Milli Şeflerin olduğu dönemde çıkarılan bu yasa ile günde 12 saat tabii ki düşük ücretle çalıştırılıyor mülksüzler. Sabunun gramla verildiği günler; elverişsiz koşullarda çalışmanın getirdiği güçsüzlükle hastalıklar artıyor. Yılda ortalama 100 emekçinin hayatına mal olduğu madenden kaçamazsın da; kaçarsan jandarma peşine düşer, tutar getirir seni sırtında görülmeyen kırbaçla çalışmaya...

Mükellefiyet döneminde madende çalışacakları köy muhtarları belirliyordu İlk kez madende çalışacak olan köylüler tedirgindi. Çünkü atalarından bu yana tarlada, harmanda, bostanda hayvanlarıyla iç içe yaşamışlardı. Bu bilinmezlik içinde aralarında babasıyla birlikte 13 yaşındaki Ahmet'in de olduğu köylüler bir gün tek sıra oldular ve yeniden sayım yapıldı. Elli beş kişiydiler. Muhtar öncülüğünde yolculuk başladı. Hava kararmadan Kozlu'ya varmak istiyorlardı. Çoğu köylerinden ilk kez ayrılan bu insanlar; sırtlarında yorgan ellerinde kumanya torbasıyla yuvasını kaybetmiş kuşlar gibi ürkektiler. Yükleri taşıyan on katır da madende çalışacaktı. O gün uzaydan fotoğraflanabilseydi; insanlık bugün dağların arasından yılankavi bir şekilde denize akan on üç ile elli yaşları arasındaki kuşku ve tedirgin insanları görecekti.

İnsanlar baba-oğul indirildikleri maden ocaklarında büyük çileler çektiler. Köle gibi çalıştırıldılar. Ayaklarına giyecek çarıkları olmadığından yalın ayak hem de. Hastalandılar, sıtmaya tutuldular, yıkanacak yerleri olmadığı için bitlendiler. Ayaklarına kazma geldi, ayak parmakları koptu. Çürüğe ayrılıp "Her kim ki çalışamaz duruma gele, eşeğine bindirilip köyüne gönderile" diye yazan nizamnamenin 30. maddesinde yer aldığı gibi köyüne gönderildi. Çalışamayacak durumdayken bile ocaktaki doktor tarafından işinin başına gönderildiler. Ölüm öylesine artmıştı

ki köye cenaze göndermek bir rutin halini almıştı. Madende çalışan çocuklar daha orada öğreniyorlardı babalarının öldüğünü.

Ölüm madenlerinden kaçanlar ise kırbaçlanıyordu. Bir gün iki kardeş madenden kaçmaya teşebbüs ettiği için çavuş tarafından kırbaçlandıktan sonra sıra o kardeşlerin kaçtığını engelleyemediği için Şakir'e gelmişti. Koğuş sorumlusu Şakir, oğlu Ahmet'in gözü önünde kırbaçlanacaktı. Bu durum öldürücü koşullar içinde çalışan insanları o duruma getirmişti ki "kaçmasalardı bu zulüm yaşanmayacaktı" diyorlardı artık.

Maden ocaklarında insanların kalacak yerleri yoktu. Bu sorunu işçiler kendi imkanlarıyla çözmeye çalışıyorlardı. Topladıkları çalı çırpılarıyla yaptıkları derme çatma yerlerde sabahlıyorlardı. Bazı işçiler ise bir höyüğün altını oyup onun içinde uyuyorlardı. Kimi zaman o höyükler çöküyor, işçiler toprak altında kalıyordu. "Bir gece bu höyüklerden biri çöktü. 16 işçi toprak altında kaldı. Bunlardan 13'ünü kurtardık. Öteki üç delikanlıyı kurtarmak mümkün olmadı. Ben ocaklardaki ilk ölümü yerin altında değil, yerin üstünde gördüm. Yanarım hala o sıırım gibi delikanlılara!" diyor Ethem Çavuş.

Madenlerde çocuklar da ölüyordu. Yıllar önce terk edilmiş olan bir ocağı su basıyor, bunun farkında olunamaması büyük facialara neden oluyordu, tıpkı Ermenek'teki gibi. Kaçabilen işçiler kurtuluyor, kaçamayanların ise cenazeleri çıkıyordu ocaktan. Aramaların sonucunda bulunamayan çocukların cansız bedenlerine ulaşıyordu.

İkinci Dünya Savaşı döneminde 1940'ta Milli Koruma Kanunu kapsamında çıkarılan ikinci mükellefiyet "insanlık dışı uygulamalarıyla bir silindir gibi ezip geçmişti insanları." ilkinde göre daha geniş kapsamlı olan iş mükellefiyeti 27 Şubat 1940 ile 1 Eylül 1947 arası maden bölgesi Zonguldak'ın yanı sıra Soma ve Tavşanlı Linyit işletmelerinde uygulandı. 60.000 kişiye madenlerde çalışma yükümlülüğü getiren mükellefiyet yasası insanların iradeleri dışında maden ocaklarında çalıştırılmalarını zorunlu hale getirmişti.

İlk mükellefiyette olduğu gibi yine olumsuz çalışma şartlarında çalışılıyor, insanların yeme-içme, barınma ihtiyaçları karşılanmıyordu.

Çok düşük ücrete çalıştırılan işçiler hastalıklarla, kazalarla uğraşmak zorunda kalmışlardı. “Göl Dağı” kitabında o dönemi anlatan Metin Köse, taşkömürünün önemi nedeniyle, devletin Zonguldak’taki üretimi artırmak için çok sert davrandığını, sağlığı çalışmaya elverişsiz olanlara bile çürük raporu verilmediğini söylüyor.

Maden işçileriyle jandarma sürekli yüz yüzeydi. Köse, “Madenciler için devlet, jandarma demekti. Mükellefiyet süresince jandarma kovaladı, işçi kaçtı. Bu iş için Devrek’ten 8. Tümen kurulmuştu” diyor. Jandarma, firar eden işçileri yakalıyordu. Yakalayamadığı zaman ise işçilerin yakınları hapis ediliyordu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ahmet Makal ise konuya şu sözlerle dikkat çekiyor: “Dönemi yaşayan insanlarla konuşanlar, mükellefiyet uygulamasına ilişkin anıların belleklere, zihinlere silinmez biçimde kazındığını görürler. Bu kazınmada, mükellefiyet uygulamasının kendisi yanında, işyerlerinden firar eden işçilerin yakınlarına yapılan muameleler belirleyici rol oynadı. Bu muameleler, mükellefiyetten firar edenlerin eşlerinin ya da çocuklarının karakollara alınarak, ancak firarının teslim olmasından sonra salıverilmesine, hatta ırza tecavüze kadar uzanıyor.”

Devletin çıkardığı yasa sonucu kömür üretimi artmıştı ama telafisi mümkün olmayan sorunlar da çıkmıştı ortaya. Zorunlu çalışma sonucu maden ocaklarında en az 700 işçi ölmüştü. İşçilerin sorunlarının çözümü noktasında devlet sendikal örgütlenmeye izin vermiyordu. Tek parti döneminin ilkel uygulamalarından biri olan ikinci mükellefiyet, bir muhalefet partisi olmadığı ve basın sansür edildiği için kamuoyunda da tartışılmıyordu. İşçi sorunları görmezden geliniyor, sorunları dile getiren yayın organları ise sansür ediliyordu. Köse, 1947’de Kozlu’da 49 madencinin ölümüne neden olan grizu patlamasıyla ilgili, Ereğli Kömür İşletmeleri yönetimini eleştiren yazısından dolayı tarihçi Cemal Kutay hakkında açılan davada, Kutay’ın 3 ay hapis ve iki bin lira para cezasına çarptırıldığını ifade ediyor.

Zonguldak’ta, 1945-1955 yılları arasında Fransızca öğretmeni olarak bulunan ünlü şair İlhan Berk’in aşağıdaki dizeleri o insanları anlatır:

Öyle insanlar gördüm ki,
Ölüm peşlerine düşmeye korkardı.
Kelepçeli, jandarmalıydılar.
Ya dağların arkasından geliyorlardı,
Ya dağların arkasına gidiyorlardı.
Baktım, sapsarıydılar;
Gözleri çikık, boyunları büküktü;
Bir acayip mahluktular...

II. Mükellefiyet döneminde Zonguldak maden ocaklarında yaklaşık altmış bin kişi zorla çalıştırılır. Çalışma şartları dayanılmazdır. İş mükellefiyeti; 1936 yılında çıkan İş Kanunu'nun işçileri koruyan hükümleri askıya alınarak yürürlüğe konulan ve 1940-1947 arasında uygulanan ülke tarihinin en acı sayfalarından biridir. Yasayla, Ereğli-Zonguldak bölgesindeki yöre köylülerine yılın yarısını maden ocaklarında çalışma zorunluluğu getirilmiştir.

Tarlada, çitte, çubukta çalışan yöre köylüleri, hiçbir deneyimleri olmadan maden ocaklarında, eşinden-çocuğundan ayrı; ilkel, zor, güvensiz koşullarda günde 16 saat çalıştırılmış, barakalarda pislik içinde barındırılmış, aldıkları çok az ücretlerin büyük kısmını da onları çalıştıranların kantininde satılan bozuk gıdalara sayılmış ve ailelerinin yanına beş parasız ve hasta ciğerlerle dönmüşlerdir.

Gerekli eğitim verilmeden ocaklara sokulan köylüler, meslek hastalığı, iş kazaları ve genel sağlık sorunlarıyla baş başa kalmışlardır. İş mükellefiyetinin uygulandığı 1940-1947 arasında yalnızca iş kazalarında ölenlerin sayısı 700'ü geçmiştir

Mükellefin organı
Terli olur yorganı
Mükelleften kurtulan
Çifte kessin kurbanı

Mükellefiyet uygulaması sadece Zonguldak'ta değil linyit kömürü rezervine sahip Soma ve Tavşanlı'da da yaşanır. 1940'ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu gereğince getirilen iş mükellefiyeti doğrultusunda köylü erkeklerle, cezaevlerindeki hükümlüler kömür ocaklarında zorla istihdam edilir. Askerlik çağına gelenler, muhtarların belirlediği kişiler ve vergi borcu olan köylüler, kömür ocaklarında çalıştırılır.

Bunların pek çoğu iş kazalarında yaşamını yitirir. Köylerinden, illerinden zorla getirilip madenlere sokulanların hayatı tamamen değişir, kimileri bir daha doğdukları yerlere dönemez.

1948'e gelindiğinde, Ereğli havzasında 25-30.000 çalışan işçiden sadece 5 bini rızayla işçilik yapmaktaydı. Geri kalanlar ise "Mükellefiyetle" zorla çalıştırılan işçilerdi. Çoğu Karadenizli olan ve nöbetleşe madene çağrılan "Mükellef" işçi sayısı 60.000 kadardı. Bir olumlu hareket ise çalışma sürelerinin askerlikten sayılmasıydı.

1946'da Türkiye'de çok partili seçim yapılıp, 1950'de DP iktidara gelince oluşan özgürlük havası ile birlikte aynı yıl II. Mükellefiyetlik kaldırıldı. Ardından yıllarca ezilen, köle muamelesi gören bu insanların hak arama arayışları, direnişler, yürüyüşler yapılmaya başlayınca Ankara tedirgin oldu ve mükellefiyeti kaldıran Demokrat Parti bu kez olağanüstü baskılar yapmaya başladı. 1970'in ortalarına kadar maden sahalarında fotoğraf çekmek dahi yasaktı. Madenlerle ilgili yazılar ise devlet sırrını açığa vurmak suçundan soruşturmaya uğruyordu.

Zorunlu çalışma uygulamasına karşılık üretimde anlamlı bir değişim meydana gelmemiştir. Satılabilir kömür üretimi 1941-48 yılları arasında yılda 2 milyon 125 bin ton ile 2 milyon 670 bin

ton arasında değişir. Sadece 1942 yılında 1 milyon 814 bin tona düşer. Tek parti döneminde, özellikle mükellefiyet uygulamasında gördükleri baskılar, yerel halkın o dönemdeki politik tercihlerinde de etkili olmuştur.

Uyguladığı ince politika ile ülkenin savaşa girmemesini sağlayan İsmet Paşa Hükümeti bu işi başarmış, ancak ülke kıtlıktan, açlıktan, yoksulluktan kırılmıştı. Bu durum, CHP hükümetine karşı bir muhalefet cephesinin oluşmasına neden olmuş ve 1946 yılında Demokrat Parti kurulmuştu. Bu partinin, aynı yıl yapılacak seçimlerde işçi haklarının tanınacağı ve onlara grev hakkının verileceğini bildirmesi, CHP'nin bazı önlemler almasını gerektirdi. Bunların başında, jandarma baskısıyla inleyen köylerde dayanılmaz boyutlara ulaşan mükellefiyet uygulamasının kaldırılması geliyordu. Olumsuz etkileri devam etse de, savaş 1945'de sona ermişti; CHP'nin artık halkla, köylüyle, işçiyle barışması gerekiyordu. Bir takım tartışmalardan sonra, mükellefiyet uygulaması nihayet 1948 yılında kaldırıldı; böylece Karaelmas insanının biraz rahat nefes alması mümkün oldu.

Devlet, gözünü istatistiklere dikmiş, sadece üretim rakamlarının büyümesini beklerken, o rakamları büyüten işçilerle ilgilenmiyordu. Kömür üretimini sağlayan unsurlar üç kalemdi; amele, direk, malzeme. Bunlar da, sadece rakamla ifade edilirdi. Böylece ötekileştirildiler. 1867 Mükellefiyeti'yle başlayan korku, 1940'ta pekiştirilerek kuşaktan kuşağa aktarıldı.

1940-48 dönemindeki İkinci Mükellefiyet zamanında, gazeteler sürekli olarak kömür üretiminin arttığından ve bunun ülkeye ne kadar faydalı olduğundan söz ederken, eleştirel konuları ve işçi sorunlarını görmezden geliyorlardı.

Nazım demiş ya :

Tarihsel, sosyal, ekonomik şartların

Zaruri neticesi bu!

Deme, bilirim!

O dediğin nesnenin önünde kafamla eğilirim.

Ama bu yürek o, bu dilden anlamaz pek.

O, “Hey gidi kambur felek,

Hey gidi kahpe devran hey,” der.

İkinci mükellefiyet dönemi bir nevi bu toprakların Çernobil’idir. Mükellef olanlar eğer iş kazası geçirmezlerse hastalıktan ölürlere. Gençecik bedenler katırların bile yaşayamadığı yerlerde hayatlarını ve onurlarını kaybederler.

Çernobil’dir, çünkü çalışma şartlarının etkisi uzun erimli olmuştur. Maden ocağının nefessiz bırakan ortamı nedeniyle insanlar genç yaşlarında vereme, namı diğer ince hastalığa yakalanırlar. Ve bu o kadar yaygındır ki, tedavi edecek hastanede insanlara belki aylarca sıra gelmez. Hastane de zaten çok uzaklarda, Heybeliada’dadır. Kim bilir kaç kuşak bu verem illetinden hayatlarını kaybetti. İnsanlara çalışmaları için verilen tek şey bir elbise ve bir madenci lambasıdır. Acaba onlara da hala daha yaygın bir uygulama olan yoğurt yedirilir miydi bilemiyoruz. Radyasyonlu çayları içirdikleri gibi...

Emile Zola’nın 1885’te yazdığı Germinal, kömür madencilerinin çalışma koşullarını ve yaşamlarını gerçekçi bir dille aktaran önemli romanlardan biridir. Adını “tohum, ürün, bereket” anlamına gelen Germinal sözcüğünden alan bu roman, yazıldığı dönemde öylesine büyük ün kazanmıştı ki; Zola’nın cenaze törenine katılan işçiler “Germinal, germinal” diye bağırıyorlardı. Kasabadaki işçiler atadan babadan madenciler ve bu madenci kasabasında doğup maden ocağında ölüyorlar. Madendeki tüm işçilerin kaderi, küçücük yaşlarda madene bir mahkum gibi inmek ve

ölüsü çıkana kadar orada çalışmaktır. Eşleri ve çocuklarıyla, artık açlıktan kırılmak yerine harekete geçmek gerektiğine inanan binlerce madenci, “ekmek, ekmek” çılgınlıklarıyla isyan başlatır.

O dönem devlet, gözünü istatistiklere dikmiş, sadece üretim rakamlarının büyümesini beklerken, o rakamları büyüten işçilerle ilgilenmiyordu. Kömür üretimini sağlayan unsurlar üç kalemdi; amele, direk, malzeme. Bunlar da, sadece rakamla ifade edilirdi. 1940-48 dönemindeki İkinci Mükellefiyet zamanında, gazeteler sürekli olarak kömür üretiminin arttığından ve bunun ülkeye ne kadar faydalı olduğundan söz ederken, eleştirel konuları ve işçi sorunlarını görmezden geliyorlardı

Türkiye'nin madencilik tarihi kara sayfalarla doludur. Tıpkı kömürün karası gibi. Biri Osmanlı döneminde diğeri de Cumhuriyet döneminde olmak üzere iki kez mükellefiyet yasası çıkarıldı. Her iki yasa da maden ocaklarında zorunlu çalışmayı gerektiriyordu. Özellikle kırsal kesimdeki vatandaşların kömür madeninde çalışması emrini içeren mükellefiyet, yalnız çalışma yaşamında değil, toplumsal tarih adına da hazin bir hatıranın, ölümün, gözyaşının ve büyük bir dramın fotoğrafı. Ancak yalnız “hazin bir hatıra” denilemeyeceğini, yıllar sonra meydana gelen maden faciaları kanıtıyor.

Zonguldak treni hem ileri, hem geri,
Kör olasın mükellef dul ettin gelinleri”

Zonguldak'a gidip Zonguldaklılarla konuştuğunuzda çoğunda güçlü bir nostaljinin var olduğunu gözlemleyebilirsiniz. 1970'lerin sonundan beri gerileyen madenciliğin, Özal'lı yıllarda yaşanan saldırıların, süren özelleştirmelerin, işsizliğin, artan iş kazalarının, sermayenin kente vurmaya başladığı damganın yarattığı belirsizlik ve umutsuzluk ortamının ürünü olan bu nostalji, Zonguldak'ın geçmişinden iyi sahneleri hatırlatıyor. Devletin üstlendiği sosyal hizmetler, Cumhuriyet'in ilk vilayeti, işçi yatakhaneleri (pavyonlar), Ankara ve İstanbul'la eş zamanlı yapılan tenis kortları, kulüpler, sinemalar, balolar, EkonoMa marketleri, meslek okulları...

Türkiye emek tarihi ve kömür üretimi tarihinin trajik bir dönemi olarak kabul edilen Mükellefiyet Dönemi, 1940-1947 yılları

arasında yöre halkından binlerce kişinin kömür madenlerinde zorunlu çalışmaya tabi tutulması olayıdır. 1940'lı yıllarda devlet eliyle KÖLE olanlar, bu gün EKONOMİK açıdan köledirler. 2014'de Soma'daki facianın ardından kurtulan bir madencinin söylediği şu sözler aslında bir çığlıktır/feryattır.

“Borcum var, kredi çektim. Yine madene inmeye mecburum...”

Bugün Somada ve Zonguldak'ta yaşayanlar “Gönüllü Mükellefiyet”tir. Bir zamanlar zorla madenlere sokulan bu insanlar şimdi yaşam şartlarının zorluğu ve işsizlik yüzünden ocaklara girmektedirler. Sonuçta 1867'de başlayan Mükellefiyet de halen sürmektedir.

Ne enteresandır ki Mükellefiyet yıllarında maden ocaklarına girmek istemeyen yöre insanı, günümüzde ekonomik koşulların kötülüğünden ve iş imkanlarının azlığından ötürü bu madenlerde çok kötü koşullarda, canını hiçe sayarak çalışabilmek için her şeyi göze alıyor. 1940'lı yıllarda zorla çalıştırılan madenciler, bugün madenlerde iş bulabilmek için sırada bekliyor.

Yılmaz Erdoğan'ın yönettiği Kelebeğin Rüyası filmi o dönemi anlatır. Kelebeğin rüyası için bir sinema eleştirmeni; “aşkın, şiirin ve madencinin” filmi ifadelerini kullanmış. Başka bir örnek ise Behçet Necatigil'i oynayan Yılmaz Erdoğan'ın ağzından gelir. Genç şairlerle yediği bir yemek sonrası “yaşamak, yemek parasını peşin ödeyebilenler için güzel” der.

Dünya bugün de aynı dünya: Yemeğin parasını peşin ödeyebilen ve her daim mükellef sofralara oturabilenler ve hayatta kalmak, karnını doyurmak için bile ağır mükellefiyeti olanlar.

Artık eski aşklar kalmadı

Artık şiir de yazılmıyor

Ama madencinin çilesi yıllardır devam ediyor

Kaynaklar :

- BARKIN Dr. Rebii, “Mükellefiyet Mevzuunda Bir Açıklama”, “Günün Sesi” gazetesi, Zonguldak, 27 Nisan 1956; “Uzun Mehmet’ten Günümüze Kadar Türkiye’de Kömür”, Karaelmas Basımevi, Zonguldak, 1959.
- ÇİPOF Bojidar, “Osmanlı’da ve Cumhuriyet’te Köle Bir Sektör: Kömür Madencileri ve Zorla Mükellefiyet”, Milliyet, 05.07.2014.
- Dilaver Paşa Nizamnamesi (Ana Yayıncılık bas.). AnaBritannica - 7. Cilt. s. 273.
- ENGEREK Sercan, “Cehennem Deliğine Girin Dediler”, bianet.com
- GÜRSOY İdris, “Somadaki Facia Üzerine: Demek Ki 1940’dan Buyana Değişen Bir Şey Yok”, 22 Mayıs 2014
- <http://www.2023.gen.tr/haziran2014/11.htm>
- <http://soyledik.com/tr/makale/7461/osmanlida-ve-cumhuriyette-kole-bir-sektor-komur-madencileri-ve-zorla-mukellefiyet--bojidar-cipof.html>
- KARAOĞUZ Doğu, “Bir Zamanlar Zonguldak”, Çaycuma Belediyesi Kültür Yayınları, No: 1, Çaycuma, Ağustos 2017.
- KARAOĞUZ Tahir, “Mükellefiyet Hikayesi”, “Günün Sesi” gazetesi, Zonguldak, 13 Nisan 1955; “Uzun Mehmet’ten Günümüze Kadar Türkiye’de Kömür”, Karaelmas Basımevi, Zonguldak, 1959.
- KARAOĞUZ Tahir, “Günün Sesi” gazetesi, Zonguldak, 13 Nisan 1955.
- ÜNAL Burcu, Kelebeğin Rüyası mı Gerçek mi? Zonguldak’ın “kara” yüzü”, <http://www.milliyet.com.tr/kelebegin-ruyasi-mi-gercek-mi--zonguldak-in--kara--yuzu-gundem-1679205/>, 12.03.2013
- SÖNMEZ Mustafa, “Kelebeğin Rüyası ve Mükellefiyet...”, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/405984/Kelebegin_Ruyasi_ve_Mukellefiyet....html, 25 Şubat 2013
- YERSEL Kadri, Ücretli İş Mükellefiyeti Müdürü, Yüksek Maden Mühendisi, Kadri Yersel (1907-1993)

SIRADIŞI ÖNCÜ BİR MÜHENDİS:
SUAT FERİT YASA
MAHMUT KİPER
METALURJİ MÜHENDİSİ

Sıradışı Öncü Bir Mühendis: Suat Ferit Yasa

Mahmut Kiper
Metalurji Mühendisi

Cumhuriyet Gazetesi Köşe Yazarı Mine G. Kırıkkanat 22 Aralık 2019 tarihli köşesinde şunları yazmıştı;

“Cumhuriyet’in unutulmaz baş yazarı **İlhan Selçuk**, 14 Temmuz 1966 tarihli “Pencere”sinden, Türkiye’nin 17 yıldır yaşadığı yozlaşmanın yolunu döşeyen aymazları uyarıyor, ihaneti sorguluyordu: “Gazete sayfalarında bir liste dolaşiyor. İnsan avına çıkmış Türkiye’de... Ya sömürmeye katılacaksınız, ya icabınıza bakılacak. Bir devlet makamında oturuyorsanız görünmez bir el altınızdaki koltuğu çekiverecek, özel yerde çalışıyorsanız işinize son verilmesi çeşitli yollardan gerçekleştirilecek, siyasi hayatta iseniz hiç beklemediğiniz bir anda bir iftiraya uğramanız mümkündür. Ya satın alacaklar, ya avlayacaklar, ya çürütecekler. Bu konu üstünde bu kadar ısrarla durmamızın sebebi yakın geleceğimizde daha iyi anlaşılacaktır. Geçen yıl bir Amerikalı petrolcunun merkeze yazdığı gizli rapor ele geçirilip gazetelerde açıklanmıştı. O rapordaki tavsiyelerin başında Türkiye’deki milli petrol satışı kampanyası yürüten yöneticilerin değiştirilmesi gerekiyordu. Ve gene o raporda: “...Türkiye’deki petrolü millileştirme havasının sona erdirilmesini sağlayacak bir hükümet değişikliğinin sağlanması...” arzu ediliyordu. Bu arzular gerçekleşmiştir. Demirel iktidarı başa geçince Petrol Ofisi Genel Müdür Muavini **Özer Derbil**’i, T.P.A.O. Genel Müdürü **İhsan Topaloğlu**’nu yerlerinden uzaklaştırmıştır. İPRAŞ rafinerisindeki Türk Genel Müdür **Suat Yasa**, Hukuk Müşaviri **Haydar Arseven**, Ankara Temsilcisi **Muhtar Uluer**, Yönetim Kurulu Başkanı **İhsan Topaloğlu** tasfiye edilmişlerdir...”

Mine Kırıkkanat anılan yazısında daha sonra şunları yazmıştı; “İlhan Selçuk’un “Neden susuyorsunuz?” başlıklı yazısında adı geçen ve ABD’nin isteği üzerine vatan haini muktedirler tarafından tasfiye edilen Suat Yasa, İstanbul Saint Joseph Lisesi mezunuydu. O yıllarda sadece ulusal tekstil sanayiini yaratmakla yetinmeyip; devlete hizmet edecek kalifiye eleman yetiştiren Sümerbank’ın sınavını kazanarak Avrupa’da yükseköğrenim görmeye gönderilen üstün nitelikli öğrencilerden biri oldu. Kimya mühendisliği okumak istiyordu.

1938 yılında, Sümerbank burslu diğer öğrencilerle birlikte İstanbul’dan gemiyle yola çıktı. Romanya üzerinden trenle Belçika’ya ulaştı. Liege Üniversitesi’nin Kimya bölümüne kaydını yaptırdı. Bir yıl okuyabildi.

İkinci Dünya Savaşı patlayınca Türkiye’ye dönmek zorunda kalan tüm burslu öğrenciler, devlet kurumlarına stajyer olarak yerleştirildi. Suat Yasa, İzmit’teki SEKA fabrikasında çalışıyordu. Bursluların ABD’ye gönderilmesine karar verince, uzun bir gemi yolculuğundan sonra Chicago’ya vardı. 1943’te Northwestern Üniversitesi’nden BS diplomasını, 1945’te Michigan Üniversitesi’nden kimya yüksek mühendisi diplomasını aldı. ABD’de kalıp çalışması önerildi. Ama Suat Bey, kendisini okutan vatana ve kuruma borcunu ödemek gerektiğine inanıyordu. 15 yıllık zorunlu devlet hizmetini yapmak üzere Türkiye’ye döndü.

Sümerbank’ın Karabük Demir Çelik Fabrikası’nda, hiç ölçülmemiş baca gazlarının ısısını ölçme uygulamasını başlattı. Bu işlem için şahsen 70 metrelik bacaya tırmandı. Murgul Bakır Fabrikası’nda, saflaştırmak için yıllardır Almanya’ya gönderilen bakır cevherinin içinde altın bulunduğunu ve Almanların bu altını sessizce iç ettiğini ortaya çıkardı. Aldığı önlemlerle, fabrikayı tarihinde ilk kez kâra geçirdi. 1960’tan sonra İPRAŞ (bugünkü TÜPRAŞ) rafinerisinin kurucu genel müdürü oldu. ABD’ye satılmış vatan haini muktedirler tarafından tasfiye edilmeden önce, sivilaştırılmış petrol gazı dağıtan İpragaz, Aygaz gibi şirketlerin kurulmasına öncülük etmişti. Tasfiye edildiğinde özel sektöre geçip, hükümet isteyince tekrar devlete dönerek daha yıllarca hizmet etti, ülkesine. Fransızların çok doğru bir deyişi vardır: Köpekler, kedi doğurmaz! Dürüst, yurtsever Suat Yasa’nın oğlu, Kimya Yüksek Mühendisi

Murat Yasa, günümüzde Türkiye'nin çalışan haklarına en saygılı iş insanlarından biri. Kurucusu olduğu Aromsa şirketi, bu yıl KALDER'in "Mükemmellik" ödülünü aldı. Liyakat sahipleri, liyakat sahibi çocuklar yetiştirir. Liyakatsiz olanlar ise ne yaparlarsa yapsınlar, kendi benzerlerini...Kadim Cumhuriyet gazetesi okuru ve dostu Murat Yasa'yı kutlarım."

19 Mayıs 1918'de doğan Suat Ferit Yasa beş çocuklu bir ailenin üçüncü çocuğudur. Oğlu Murat Yasa'nın anlattıklarına göre baba tarafı Dağıstan kökenli ve hepsi hukukçudur. Suat Bey'in büyükbabası Rumeli Beylerbeyi, babası ise Adalet Bakanlığı Müsteşarlığı, Yargıtay Üyeliği, Hakimlik, Noterlik ve Avukatlık yapmış ve aile geleneğini devam ettirmiştir. Bu gelenek Suat Yasa ile bozulmuş görünmektedir.

Osman Öndeş'in K-İletişim yayınlarından çıkan "Moda: Kadıköy'ün Güngörmüş Sayfiyesi" kitabında Moda ve ünlü Modalı aileler anlatılır. Kitabın "Efsane bir isim-Suat Yasa" başlıklı bölümünde aynı zamanda Moda'lı bir aileden gelen Suat Yasa şöyle tanıtılmaktadır;

"İlk, orta ve lise öğrenimini yatılı olarak Saint Joseph Lisesi'nde tamamladı. Üniversite öğrenimi için önce Japonya'ya gitmeyi düşündü; ancak daha sonra, gazete ilanından Sümerbank'ın Avrupa'ya sınavla öğrenci göndereceğini öğrenince, Sümerbank sınavına girdi ve kazandı. Kimya Mühendisliği okumak istemekteydi. 1938'de İstanbul'dan Köstence'ye ulaşmak üzere yola çıktı. Romanya'dan trene binerek Belçika'ya ulaştı. Liege Üniversitesi'nin Kimya Mühendisliği Bölümü'ne kaydını yaptırdı."

Liege'den Türkiye'ye 23 Günlük Bisiklet Yolculuğu

Anılan kitapta Suat Yasa'nın özellikle o dönem için her bakımdan sıra dışı maceralarla dolu 23 günlük bisiklet yolculuğu da anlatılmıştır. 18 Temmuz 1939'da Liege, Belçika'dan yola çıkarak 23 gün sonra Edirne'ye vardığı bu bisiklet yolculuğu süresince Suat Bey birkaç saatliğine uğradığı şehirlerden alıp günlük olarak ailesine attığı kartpostallarla bir bakıma günce sayılabilecek yolculuğunun bir çok detayını paylaşmıştır. Yazılanlara bakıldığında bu yolculuğun aynı zamanda hemen hiçbir imkânın olmadığı o dönem için büyük bir planlama başarısı olduğu anlaşılmaktadır. Kartpostallardan bazı satırlar şöyledir;

“2. gün- Salı günü bisikletle Liege’den hareket ettim. Bugün seyahatimin 2. günü, 220. Kilometredeyim. Daha 2500 Km. yolum kaldı. Yani 25 gün sonra Türkiye’deyim... 5. gün-Yollar müsait olduğundan bugün 140 km. yol yapmak istiyorum. Nürnberg’de bir Alman genci ile yemeğe gittik. Ben şnitzel ısmarladım. 2 adet getirdiler. Birisini yedim. Birisini geri götürün dedim garsona. Alman genci bir kâğıt istedi, şnitzeli sardı ve cebine koydu, sabah yerim dedi. O sıralarda Almanya’da Almanlara et, tereyağı ve çikolata yemek yasaktı... 8. gün-Yarın Viyanadayım. Yarından sonra Macaristan’da. Dört gün Macaristan’da seyahat edeceğim, 4 gün Yugoslavya’da, 4 gün Bulgaristan’da. Edirne’den İstanbul’a kadar da 2 gün. Yani hesaplarım doğru çıkarsa 23 günde İstanbul’a varmış olacağım. Almanya için yanıma aldığım para galiba artacak... 16. gün- Çok Sevgili anne ve babacığım, size iki gündür kart yazamadım. Vaziyet hülaseten şöyle: Balkan dağlarına girdiğimden beri Belgrad’da yanıma almış olduğum iki ceketimi çaldılar. Yolların berbatlığından lastik patladı, tekerlerin tellerinin ayarı bozuldu, kilometrelerce yaya yürüdüm. On altıncı gün gene lastik patladı. Geceyi bir kasabada geçirdim. Cuprica’da o akşam düğün vardı. Köylüler allı, morlu, yeşilli elbiseler giymişler, boyunlarında beşi bir yerde altınlar, koltuklarının altında siyah şemsiyeler... 17. gün-lastik yolların berbatlığından gene patladı. Geceyi Sırp ve Makedonya’lı işçilerle açık havada geçirdim... 22. gün- Bulgaristan’da hududa yaklaşırken birden çalılıkların arasından iki Bulgar askeri çıktı ve bisikletimle pasaportumu aldılar. Ayçiçeği tarlalarından bir saatlik yürüyüşten sonra tekrar yola çıktık. Bisikletimi ve pasaportumu iade ettiler. Meğer Türk ordusu manevra yapıyormuş, onlar da hududa asker yığılmışlar. 23. gün- Çok sevgili anne ve babacığım, 9 Ağustos 1939. Nihayet 23. günü akşamı Edirne’ye vardım. İki gün sonra İstanbul’dayım. Hepinizin yanaklarından öperim...”

Suat Yasa, yaz sonunda öğrenimine devam etmek için yeniden Belçika’ya gider. Almanlar 1 Eylül 1939’da Polonya’yı, 10 Mayıs 1940’da Belçika’yı işgal edince o ve arkadaşları 13 Mayıs 1940’da Brüksel’e kaçarlar, buradan Paris’e geçip, İtalya üzerinden gemiyle yurda dönerler. 2. Dünya Harbi’nin başlamasıyla Türkiye’ye dönmek zorunda kalan burslu öğrenciler, çeşitli kurumlara stajyer

Liege- İstanbul seyahatindeki yol arkadaşı bisikleti

olarak yerleştirilir. Suat Yasa'da İzmit Seka Kâğıt Fabrikası'nda çalışmaya başlar. Bu dönemde SEKA forması ile katıldığı kürek yarışlarında iki birincilik kazanır.

Bir müddet sonra öğrencilere, Amerika'da öğrenim görecekları bildirilir. Harp koşullarında ancak Basra üzerinden gidebilecekleri söylenir. Bir grup öğrenci ile Aralık 1940'ta trenle İstanbul'dan hareket edilir, Ankara, Musul, Bağdat üzerinden Aralık sonunda Basra'ya ulaşırlar. Buradan Hollanda bandıralı bir şileple Amerika yolculuğu başlar. Gemi, Hindistan, Filipinler ve Pasifik Okyanusu üzerinden Mart 1941 sonunda Amerika'nın batı sahilindeki San Pedro limanına varır. Ve buradan da otobüsle Kuzey Amerika'yı boydan boya geçerek Şikago'ya varırlar. Northwestern Üniversitesi'nde Kimya Mühendisliği eğitimi alır, 1943'de bu üniversiteden lisans, 1945'de Michigan Üniversitesi'nden yüksek lisans diploması almaya hak kazanır. ABD'de bir çok firmadan iş teklifi gelir ancak mecburi hizmeti nedeniyle 1945 yılında savaş malzemesi taşıyan bir gemi ile Türkiye'ye döner.

Ardından 15 yıl süreyle Sümerbank'ın Karabük Demir Çelik, Gemlik Suni İpek, Malatya Pamuklu Dokuma fabrikalarında görev alır. Karayolları Asfalt Daire Başkanlığı, Etibank Murgul Bakır Fabrikası müdürlüğü görevlerinde bulunur.

Karabük Demir Çelik'te çalışırken o güne kadar ölçülmemiş olan baca gazlarının ısısını ölçme uygulamasını başlatır ve bu işlem için 70 metrelik bacaya tırmanır.

Bakır Üretimi Artıyor, Cevherdeki Altın Yurda Dönüyor

Murgul Bakır Fabrikası'ndaki görevi esnasında da o güne kadar saflaştırmak için Almanya'ya gönderilen bakır cevheriyle birlikte bu cevherin içinde bulunan altının da burada alındığını fark eder, aldığı önlemlerle üretimi artırır, fabrikayı tarihinde ilk kez kara geçirir.

1936 yılında kimya mühendisliği okumak için Almanya'ya gidip, 1939'da İkinci Dünya Savaşının başlaması ile birlikte bir süre yurda dönen, ardından lisans öğrenimini ve doktorasını İsviçre'de ki Zürih Teknik Üniversitesi'nde 1944 yılında tamamlamasının ardından Karabük Demir-Çelikten, MTA Direktörlüğüne, Sümerbank'tan Ankara Çimento Fabrikasının kuruluşuna, TPAO ile ulusal petrol endüstrisinin inşasından Petkim'in kuruluşuna kadar sanayimizin kurucularından ve öncülerinden olan, ulusal sanayi çabalarını baltalamak isteyen yerli ve yabancı tekellere ve emperyalist güç odaklarına karşı sadece petrol alanında değil, madencilik ve özellikle de bor madenlerinin yabancılara peşkeş

Remzet-Suat Yasa-1945

çekilmesine karşı amansız bir mücadele veren -İsmet Paşa'nın tabiriyle ülkemizin " Petrol Mücahidi"- İhsan Topaloğlu, Kamu İşletmeciliği Geliştirme Merkezi-KİGEM'in onun anısına çıkardığı "Petrolcünün Bağımsızlık Ateşi" başlıklı kitabında, bu mücadelelerin bir çoğunda yer almış meslektaşı Suat Yasa'nın Murgul Bakır'daki başarısını şöyle anlatır; "Murgul Bakır işletmesi, 8 bin ton bakır üretmek üzere kurulmuştu. Ancak üretim 4 bin tona düşmüştü. O zamanki parayla Etibank 32 milyon lira zarar ediyordu. Bunu düzeltmek için ta Karabük'ten tanıdığım, Karayolları'nda asfaltlama işlerini başlatan kimya mühendisi Suat Yasa'ya öneri götürdüm. Tam bir işletmeciydi. Karabük'te 60 metrelik bacaya çıkıp ısıyı ölçen, fizik olarak çalışabilen iyi yetişmiş bir mühendis arkadaşı. Kurumun başına geçti, bir sene içinde üretimi 8 bin tona çıkardı."

Suat bey, 1960-1966 yılları arasında İpraş (bugünkü Tüpraş) Rafinerisi'nin Kurucu Genel Müdürlüğü görevinde bulunur. Bu görevi sırasında sıvılaştırılmış petrol gazlarının dağıtımı için Türkiye'deki ilk şirketler sayılabilecek İpragaz, Aygaz gibi şirketlerin kurulmasına ön ayak olur. Türkiye'de yapılan petrol araştırmalarını tanıtan konferanslar verir.

Oğulları ile birlikte-1961

Süleyman Demirel hükümetinin iktidara gelmesi ve Amerikan hükümetinin Türkiye'de milli petrol ve maden kampanyasını yürüten yöneticilerin değiştirilmesini zorlaması neticesinde İhsan Topaloğlu ve diğerleri ile birlikte Suat Yasa'da tasfiye edilen yöneticiler arasındadır. İpraş'tan ayrıldıktan sonra bazı özel sektör gaz işletmelerinin yöneticiliklerini yapar. Aynı zamanda İstanbul Devlet Mimarlık ve Mühendislik Akademisi, Galatasaray Mühendislik Yüksek Okulu'nda Stokiyometri ve Petrol Kimyası dersleri vererek ve teknik kitaplar yazarak bu alanda yeni gençlerin yetişmesini sağlar. Kitapları arasında Bitümlü Kaplamalar El Kitabı, Mozaik Tipi Tek Tabaka Sathi Kaplamalar, Bitümlü Kaplamalarda Alt Temel, Temel ve Kaplama Kalınlıklarının Tesbiti sayılabilir.

1974 yılında, dönemin Başbakanı Prof. Dr. Sadi Irmak'ın isteği üzerine zarar etmekte olan Bursa Etibank Volfram tesislerini verimli kılma görevini kabul eder. Sadi Irmak'ın görevden ayrılmasından sonra yeni Başbakan Süleyman Demirel tarafından Etibank Araştırma-Geliştirme Müdürlüğü'ne atanır.

Daha sonra özel sektördeki üst düzey yöneticiliklerinin ardından, 1986'dan itibaren de kendisi gibi Kimya Yüksek Mühendisi olan oğlu Murat Yasa ile kurucuları arasında yer aldığı ve yurtdışından

büyük bedellerle getirilen çok çeşitli aromaların Ar-Ge'den başlayarak üretimini yapan ve alanında dünyanın en büyük firmalarından birisi haline gelen işletmede aynı heyecanla çalışır.

27 Haziran 2009'da yaşamının büyük bölümünü geçirdiği Modâda hayata gözlerini yumar.

O gün 21 yaşında genç bir delikanlı iken yaptığı sıra dışı Liege-İstanbul yolculuğundaki çilekeş ve sadık partneri olan bisikleti ve bazı eşyaları bugün oğlu aynı zamanda meslektaşı ile birlikte kurucusu olduğu işletmenin hemen girişinde yer alan camekanlı özel bir bölmede seyahatin hikayesiyle birlikte sergilenmektedir.

İşletmede özenle kurulmuş müzede, çok değerli eserlerin bulunduğu kütüphanede ya da fabrikanın herhangi bir yerinde Suat Yasa'nın anılarıyla karşılaşmak ve yurtseverliğinin ve sağlam ilkelerinin izlerini görmek hala mümkün olmaktadır.

**OSMANLIDA MESLEKİ TEKNİK EĞİTİM KURUMLARI:
KONDÜKTÖR MEKTEBİ**

Yrd. Doç. Dr. KEMAL SAYLAN

Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim Kurumları: Kondüktör Mektebi

Yrd. Doç. Dr. Kemal SAYLAN

XVIII. yüzyılda sanayi inkılabını gerçekleştiren Avrupa devletleri, teknik üstünlüğü sayesinde ilerlemiş ve XIX. yüzyıla sanayi ve endüstri alanında bir hayli mesafe kat etmiş olarak girmişlerdir. Osmanlı Devleti de Avrupadaki gelişmelere paralel olarak yeni bilimi öğretecek eğitim müesseseleri kurmaya başlamıştır. İlk örnekleri askeri teknik eğitim alanında görülen bu müesseseler devletin içinde yeni bir bilim ve eğitim anlayışını beraberinde getirmiştir. Eğitim sistemindeki bu yenileşmeler Osmanlı Devleti'nin çağı yakalaması adına olumlu gelişmeleri beraberinde getirmiş, çağdaş bilimlere olan ilgiyi artırmıştır. Bu kapsamda açılan ilk mesleki teknik eğitim kurumu Hendesehanedir. 1734 yılında açılan bu okul aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde ileride açılacak askeri ve sivil mühendislik okullarının temelini oluşturacaktır. Bunu daha sonra 1775'de açılan Mühendishane-i Bahri Hümayun (Deniz Mühendishanesi) ve 1795 yılında açılan Mühendishane-i Berri Hümayun (Kara Mühendishanesi) takip edecektir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde geniş bir uygulama sahası bulan modern teknolojiler, buhar ve daha sonraları elektrik gücüne dayalı olarak çalışan endüstri kuruluşları, küçük sanayi işletmeleri, telgraf ve demiryolları, karayolları ve sivil inşaatlar devletin mühendis ihtiyacını artırmıştır. Devlet başlangıçta bu ihtiyacını kısmen askeri mühendis kısmen de yabancı uzman veya Avrupada eğitim görmüş olan gayrimüslimler vasıtasıyla karşılamaya çalışmıştır. Ancak bu tedbirlerin ihtiyacı karşılamaya yeterli olmaması küçük çapta sivil alanlarda teknik eleman yetiştirmek üzere bazı mekteplerin açılmasını zorunlu kılmıştır.

Osmanlı'da mesleki teknik eğitimin yaygınlaştırılması gerekliliği Tanzimat'ın ilanından sonra sıkça dile getirilmeye başlanmıştır. Bu nedenle Tanzimat'la birlikte teknik alanda yenileşmek için kurumsallaşmaya gidilmiş ve teknik okullar kurulması yolunda ciddi adımlar atılmıştır. Bu dönemden itibaren açılan meslek okullarından bazıları şunlardır: Askeri Baytar Mektebi, Ziraat Talimnamesi, Ebe Mektebi, Darülmualimin, Orman ve Maden Mektebi, Telgraf Mektebi, Sanayi Mektebi, Lisan Mektebi, Eczacı Mektebi, Kaptan ve Çarkçı Mektebi, Kız Sanayi Mektebi ve Müze Mektebi, Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Ticaret Mektebi, Darülameliyat, Hendese-i Mülkiye Mektebi, Numunebağı ve Aşı Ameliyat Mektebi, Dilsizler ve Körlük Mektebi, Polis Dershanesi, Aşı Memurları Mektebi'dir.

Tanzimat'ın ilanından sonra açılmaya başlanan mesleki teknik eğitim kurumları, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde artan ihtiyaç nedeniyle daha da çeşitlilik arz etmiştir. Bu dönemlerde mesleki teknik eğitim veren kurumlara yenileri eklenmiştir. Bu dönemde açılan bazı mesleki teknik eğitim kurumları ise şunlardır: Dişçi Mektebi, Müzik Mektebi, Kondüktör Mektebi, Darülbedayi (Tiyatro Mektebi), Çırak Mektepleri, Darüleytamlar, Tabip Muavinleri Mektebi, Şimendifer Memurları Mektebi, Darülelhan'dır (Konservatuvar).

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la birlikte açılmaya başlayan mesleki teknik eğitim kurumlarından biri olan Kondüktör Mektebi incelenecektir. Daha önce Tanzimat'la birlikte açılan mesleki teknik kurumlarından bazılarıyla ilgili farklı çalışmalar yapılmıştır.² Ancak Kondüktör Mektebi'yle ilgili yapılmış müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte konuyla ilgili *Türkiye Maarif Tarihi, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* ile *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz* adlı eserlerde Kondüktör Mektebi'ne dair bölümler ayrılmıştır. Ayrıca XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinde Mesleki ve Teknik Eğitim ile II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mesleki ve Teknik Eğitim Okulları (1908-1918) adlı yüksek lisans tezlerinde Kondüktör Mektebi hakkında kısa bölümler yer almaktadır. Bunlar haricinde *Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II), Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultanî* adlı makalede Kondüktör Mektebi'yle ilgili birkaç paragraflık bilgi bulunmaktadır.

Türkiye Maarif Tarihi adlı eserde okulun açılışı, okul binasının fiziki durumunda yaşanan değişiklikler ve eğitim programıyla ilgili 2,5 sayfalık bilgi bulunmaktadır. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nde yer alan bilgiler *Türkiye Maarif Tarihi* adlı eserin tekrarı mahiyetindedir. *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz* adlı eserde ayrılan bölüm ise ikinci el kaynakların bir derlemesi şeklindedir.

Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II), Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultanî adlı makalede Kondüktör Mektebi'nin 1876'da açılan Turuk u Maâbir Mektebi'ne bağlı iki yıllık eğitim veren bir okul olduğu, bu okuldan mezun olanların kondüktör unvanına nail olacakları belirtilmektedir. Makalede bu mekteple ilgili "Turuk u Maâbir Mektebi'ne bağlı ve iki yıllık eğitim veren Kondüktör Mektebi'nin de açılmış olduğunu zannetmekteyiz. Bu mektep hakkında Reglement'da ekli programından başka bir malumat bulunmamaktadır. Muhtemelen Mühendislik Mektebi'nden daha alt seviyede eğitim görmek isteyen talebelerin devam ettikleri bir mektep olmalıdır" şeklinde kanaat bildirilmektedir.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinde Mesleki ve Teknik Eğitim ile II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mesleki ve Teknik Eğitim Okulları (1908-1918) adlı yüksek lisans tezlerinde yine Kondüktör Mektebi'ne ayrılan bölüm ikinci el kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Giriş ve sonuç bölümleriyle birlikte 4 bölümden oluşan çalışmamızın Kondüktör Mektebi'yle ilgili yapılmış ilk müstakil çalışma olacağı kanaatindeyiz. Bu çalışmada yukarıdakilerden farklı olarak Milli Kütüphane'nin Nadir Eserler Bölümü'nde bulunan Kondüktör Mektebi Talimatnamesi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Sadaret Mektubi Kalemî, Bab-1 Ali Evrak Odası, Dahiliye Nezareti, Şura-yı Devlet, Maarif Nezareti fonlarında yer alan arşiv belgeleri kullanılmıştır.

Çalışmada okulun eğitim seviyesi, müfredat programı, mezun olan öğrencilerin iş sahaları ve işe başladıklarında alacakları maaşlar, okulda görev yapan müdür, öğretmen ve diğer çalışanların görev ve sorumlulukları hakkında bilgiler yer alacaktır. Çalışmanın giriş bölümünde; Osmanlı Devleti'nde mesleki teknik eğitime duyulan ihtiyaç nedeniyle açılmaya başlayan kurumlar hakkında kısa bir

bilgi verilecektir, ikinci bölümünde; Kondüktör Mektebi'nin açılışı ve eğitim süresince yaşanan gelişmelere değinilecektir. Üçüncü bölümünde; mektebin talimatnamesinin içeriği anlatılacaktır. Sonuç bölümünde ise mekteple ilgili genel bir değerlendirme yapılacaktır.

I. Kondüktör Mektebinin Açılışı ve Gelişimi

Kondüktör Mektebi'nin varlığına dair bilgilere ilk kez 1876'da yürürlüğe giren Hukuk Mektebi'nin nizamnamesinde rastlamaktayız. Bu nizamnamede Hukuk Mektebi'nin nizamlarına uygun olarak idare edilecek olan ve buradan mezun olanların Nafia Nezareti'nde istihdam edileceği, Turuk u Maâbir Mektebi'nden mezun olan mühendislerin “doktor” unvanını alacakları, bu unvanı alamayanların ise doktorlardan daha hafif bir sınava tabi tutularak bu okula bağlı ve iki yıllık eğitim veren Kondüktör Mektebi'ne devam ederek kondüktör unvanını alacakları ifade edilmektedir (*Düstur*, 1293: 442). Sava Paşa tarafından yayınlanan *Universite Imperiale Ottomane, Reglement et Programme (Constantinople 1876)* adlı eserde Kondüktör Mektebi'nin ders programı ise şu şekilde verilmektedir: Birinci sene: Cebir (ikinci dereceden denklemlerin çözümüne kadar), trigonometri (üçgenlerin çözümü, logaritmanın kullanımı), geometri (düzlem geometri, uzay geometrisi ve uygulamaları), Türkçe kompozisyon (mühendislik çalışmalarıyla ilgili resmi yazıların hazırlanması), Fransızca kompozisyon, muhasebe (inşaat, yol ve mimarlık çalışmalarına uygulanması), çizim (her cins çizim aletinin kullanılması, çeşitli şekillerin çizilmesi), ikinci sene: topografya (ilk kısım, lanimetri, çeşitli topografya aletlerinin kullanılması, basit tesviye), yolların inşaatı, köprülerin inşaatı, mimarlık, Türkçe kompozisyon, Fransızca kompozisyon (terminoloji), çizim (çeşitli büyüklükte ve profilde haritalar).

Mektebin varlığı ile ilgili başka bir bilgiye Mühendis Mektebi hakkında Tophane Müşirliği'nden Babalı'ye yapılan 24 Ağustos 1884 tarihli teklifte rastlanmaktadır. Bu teklifte ise Kondüktör Mektebi'yle ilgili şu mütalaalara yer verilmektedir:

“Mektebin birinci senesine kaydolunacak şâkirdânının sinleri 15 den dún ve 20 den efzún olmaması ve idadî sınıfından madûd olan ilk üç senede iki defa imtihan veremiyenlerin kondüktörlük şahâdetnamesi itâsıyla Nâfia Nezâret-i Celilesi'ne i'zâmı ve merâtibce harbiye sınıfı derecesine tecâvüz olmamak için bundan böyle ikmâli tahsil ile mektebden çıkacak mühendis efendilere rütbe-i sâlise yerine rütbe-i râbia tevcihi kararlaştırılmış ve ta'dilât-ı mârûze sâye-i intizâm vâye-i hazret-i pâd-şâhîde mektebin ihtiyacı asır ve zamana göre islâhiyle emr-i tahsilin terakkisini t'emine kâfi görülmüş idüğünden mevki-i icrâya vaz'î lüzûmu meclis-i mezkûrdan kaleme alınan mazbata ile olbabda Mekâtib-i Umûmiyye-i Harbiye Nezâret-i Celilesi'nden mevrûd tezkerede beyan kılınmış ve fi'l-hakika ta'dilât-ı mezkûre mekteb-i mezbûrun t'emîn-i terakkiyâtı maksadına müstenid olduğuna göre kabulü umur-ı zarûriyyeden olduğu gibi müceddeden alınacak hocaların maaşlarına karşılık olarak ta'dilâtı vakiadan tahassul eden şehri 3.000 kuruş üzerine zammı muktezî görünen 5.100 kuruş dahi ta'dilâtdan muntazar olan fevâide nisbetle istiksâr olunur derecede olmadığından ta'dilâtı mukarrere-i mezkûrenin ber-vech-i ma'rûz icrâsı”.

Bu teklif Babialı tarafından kabul edilerek arz edilmiş ve çıkan irade ile Mühendis mektebi bu şekilde aşağı yukarı meşrutiyetin yeniden ilanına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Ayrıca 1890 yılında yayımlanan padişah emri ile süresi yedi yıla çıkarılan Hendese-i Mülkiye Mektebi'ne devam eden dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci sınıf öğrencilerinden iki defa imtihanı veremeyenlerin kondüktörlük diploması ile Nafia Nezâret-i Celilesi'ne gönderileceği ifade edilmektedir. Ancak bu vesilelerle adını duyduğumuz kondüktör mektebinin faaliyetleri hakkında bu tarihten sonra 1911 senesine kadar başkaca bir bilgiye ulaşamıyoruz.

Kondüktör Mektebi'nin asıl faaliyetlerine 1911 senesinde başlamıştır. Bu tarihten sonra mektebin varlığı ve faaliyetleriyle ilgili bilgiler daha da netleşmektedir. Örneğin, bu tarihte Osmanlı Devlet Salnamesi'nde Kondüktör Mektebi Müdürü, hesap ve cebir muallimi Hazım Bey görünmektedir. Bu tarihten sonraki tarihlerde de salnamelerde Kondüktör Mektebi'yle ilgili kayıtların devam etmektedir. 1912'de mektebin müdürü yine Hazım Bey, muhasebe memuru ve başkâtip İbrahim Sadem Bey, 1918'de müdür İbrahim Bey, başkâtip Galip Bey'dir.

Bu dönemde Nafia Nezareti'ne bağlı olarak açılan mektep, Divanyolu'nda bulunan İstanbul Sağlık Müzesi binasında eğitim öğretim hayatına başlamıştır. Mektebin kuruluş amacı “mühendislere yardımcı olmak, inşaat ve tamirat işlerinin fenni kurallara uygun olarak tekrar eden proje ve keşfiyatı mucibince tatbik ve icrasına nezaret eylemek üzere donanımlı kondüktörler yetiştirmek” olarak ifade edilmişti. Gündüz eğitim veren mektebin eğitim süresi iki sene olarak belirlenmişti. Eğitim, her senenin Eylül ayı başında başlayacak, 9 aylık bir eğitimin ardından dönem bitirilecekti. Mektep her sınıfta 40 öğrenci olacak şekilde iki şubeye ayrılmaktaydı. Toplamda ise her sene 80 öğrenci kaydı alınacaktı. Mektebe 7 senelik idadi mektebinden ya da buna denk olduğu nezaret tarafından tasdik edilen mekteplerden mezun olanların veya bu derece eğitim gördükleri sınavla anlaşılınlar kaydedilecekti. Diploması olmayanlar ise sınava tabi tutulacaktı. Kondüktör Mektebi'ne kayıt ve kabul şartları ile bu konudaki farklı derslerin sınavlarından bazıları Nafia Nezareti tarafından vilayetlerde bulunan maarif müdürlüklerine de gönderilmişti. Mektep, yüksekokul seviyesindeydi. Mektebin eğitim komisyonu, Nafia Nezareti Fen Heyeti arasından seçilmekteydi. Mektep, kuruluşu sırasında “Amelebaşı yetiştiriliyor” gibi sözlerle eleştirilere maruz kalmıştı. Ancak ara elemana ihtiyacın şiddetle artması bu okulun gerekliliğini ortaya koyduğundan karşı çıkanlar çok fazla direnç gösteremedi.

Mektepte, Fransa'nın başkenti Paris'te “Ecole de Conducteur” ismiyle faaliyette bulunan kurumun ders programını biraz değiştirerek uygulanmaktaydı. İlk zamanlarda öğrencilere Nafia işleri hakkında genel bilgiler verilir ve asıl tatbiki malumat mektepten çıktıktan sonraya bırakılırdı. Mektepte eğitim süresince öğrencilere verilen dersler ve haftalık saatleri şöyleydi: (Talimatname, 1327: 9)

Tablo I: Verilen Dersler ve Haftalık Saatleri

Sınıf	Derslerin İsimleri	Haftalık Saati
Birinci Sınıf	<i>Levazım-ı İnşaiye</i>	2
	<i>Hesab</i>	4
	<i>Hendese tatbikatı ve usul-i mesaha</i>	6
	<i>Hendese-i resmiye</i>	2
	<i>Mihanik tatbiki ve makineler</i>	4
	<i>Resm-i hatt ve fenn-i mimarî</i>	8
	<i>Kitabet</i>	2
İkinci Sınıf	<i>İnşaatın Kavaid-i Umumiyesi</i>	6
	<i>Turuk-ı Adiye ve Demir Yolları</i>	4
	<i>Topografya</i>	3
	<i>Köprücülük</i>	5
	<i>İnşaat-ı Miyahiye</i>	5

Tabloda da görüldüğü gibi öğrenciler birinci sınıfta 7, ikinci sınıfta 5 saat olmak üzere toplam 12 ders almaktaydılar. Birinci sınıfta öğrencilerin haftalık ders saati toplamı 28, ikinci sınıfta ise 23 idi.

Mektepten mezun olanların en az 600 kuruş maaşla kondüktör olarak görevlerine başlamalarına karar verilmişti. Konuyla ilgili 16 Mart 1919 tarihli İzmit mutasarrıflığının yazısı, uygulamanın nasıl olduğu hakkında bizlere bilgi vermektedir. Yazıda Kondüktör Mektebi vlarından Halit Efendi'nin İzmit livasında 600 kuruş maaşlı kondüktörlük kadrosunun boş bulunduğu, beğenirse burada beğenmezse 800 kuruş maaşla Eskişehir sancağı kondüktörlüğüne tayin edilebileceği ifade edilmektedir. Başka bir arşiv vesikasında da Mösyö İmbak'ın Yanya vilayetinde yapılmakta olan bazı inşaat ile yolların tamiri için 1.400 kuruş maaş ve 1.000 kuruş harcırahla buradaki kondüktörlük kadrosuna tayin edildiği belirtilmektedir.

Kondüktör Mektebi ilk açıldığı dönemden itibaren dönemin yükseköğretim kurumları arasında yer almaktaydı. Ancak yine de bu konuda belirsizliklerin olduğu ve buradan mezun olan öğrencilerin bazı sıkıntılarla karşı karşıya kaldıkları

görülmektedir. Bu sorunlardan biri mektepten mezun olan öğrencilerin askerliklerinin tecil edilmemesi meselesiydi. Konuyla ilgili şikayetler arşiv belgelerine de yansımıştır. Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e havale edilen 1 Ekim 1911 tarihli yazıda bu durum şöyle ifade edilmektedir:

“Diğer mekteb-i âliyeye devam edenlerin gerek tahsilleri esnasında gerekse mektepten mezun olduktan sonra askeriye tarafından sahip oldukları tecil vb. haklara Kondüktör Mektebi'nden mezun olanların da sahip olduğu, Kondüktör Mektebi'ne kayıt olanların bu durumu anlamadıkça diğer mekteb-i âliye mekteplerini tercih edeceklerini ve Kondüktör Mektebi'ne rağbet etmeyecekleri, Kondüktör Mektebi'nin gelişmesinin temini ve öğrencilerin bu okula teşvik edilmesi için ali derecede sayılmasıyla birlikte diğer mekteb-i âliye öğrencileri hakkında askeriye tarafından uygulanan işlemlerin Kondüktör Mektebi'nde de uygulanması gerekmektedir.”

Bu yazı üzerine Sadaret tahrirat kaleminden yazılan yazıda kondüktör mektebinin ali derecede olduğu diğer ali derecedeki öğrenciler hakkında askerlikle ilgili uygulanan işlemlerin bu mektepte okuyanlar için de uygulanması gerektiği vurgulanarak kondüktör mektebinden mezun olan öğrencilerin tecil işlemleriyle ilgili sorunlar ortadan kaldırılmıştır.

Kondüktör Mektebi'nden mezun olanların neredeyse yarısının görev yerlerine gitmemeleri de ayrı bir sorun teşkil etmekteydi. Bu durum yol ve köprü inşaatlarının yapımında gecikmelere ve aksamalara neden olmaktaydı. Bunlarla ilgili mevcut bir kanun olmaması nedeniyle de bu kişiler hakkında gerekli cezai uygulamalar yapılamamaktaydı. Mezun olanların görev yerlerinde biran önce görevlerine başlamaları için Nafia Nezareti tarafından bütçe ayrılmıştı. Hatta bu tür kişilerin zorunlu askerlik hizmetleri dahi ertelenmişti. Buna rağmen mektepten mezun olanların yarıya yakını tayin edildikleri yerlere gitme konusunda çekimserlik göstermekteydiler. Konuyla ilgili Nafia Nezareti tarafından yapılan teklifte bu hususlar belirtildikten sonra nafia işlerinin 1913 senesi Şubat ayı boyunca bilhassa yol ve köprü inşaatında görülen ihtiyaca yetmeyeceğinden bunların biran önce istihdam edilmeleri istenmekteydi. Nafia Nezareti'nin bu

gerekçesi ve teklifi üzerine 26 Nisan 1913 tarihinde Kondüktör Mektebi mezunlarının zorunlu hizmetlerine dair 5 maddelik bir kanun yayınlanarak bu sorun halledilmeye çalışılmıştır. “Kondüktör Mektebi Mezunlarının Hizmet-i Mecburiyelerine Dair Kanun” adını taşıyan kanunun maddeleri şöyledir:

Madde 1- Kondüktör Mektebi’nden diploma ile mezun olanlar mektepten ayrılmalarından itibaren Nafia Nezareti’nin uygun gördüğü mahallerde kondüktörlük memuriyetiyle en az 600 kuruş maaşla ve 5 sene süreyle hizmet etmeye mecburdurlar. Bu mecburi hizmete belirlenen zaman içinde başlamayanlar 50 Osmanlı lirası, mecburi hizmet süresini tamamlamadan görevinden ayrılanlar çalışmadıkları süre için 50 liranın geri kalanını Maliye hazinesine vermekle yükümlüdürler. Zorunlu hizmeti yerine getirmediği halde bu parayı mahkemeye müracaat etmeden ödeyeceklerine dair zamanında mektebe başvurmaları halinde kendilerinden taahhüt senedi alınır.

Madde 2- Gerek okuldan mezun olduklarında gerek belirli süre zarfında Nafia Nezareti tarafından istihdam olmaması sebebiyle memuriyetsiz geçen zaman müddet-i muayyene sayılır. Tayin olunduktan sonra bir suçtan dolayı işten ayrılanlar, eğer mahkeme tarafından beraat ederlerse açıkta geçirdikleri zaman müddet-i muayeneden kabul edilir. Eğer tekrar istihdamına engel olmayacak bir mahkumiyete çarptırılırlarsa açıkta geçirdikleri zaman müddet-i muayeneden addolunur.

Madde 3- İşbu kanun yayınlandıktan sonra mektebe dahil olacaklar hakkında geçerlidir.

Madde 4- İşbu kanun yayınlandığı günün ertesi gününden itibaren yürürlükte olacaktır.

Madde 5- İşbu kanunun icrasına Nafia Nezareti memurdur.

Mektep, Divanyolu’ndaki İstanbul Sağlık Müzesi binasında eğitim-öğretime devam ederken Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı dönemlerinde İstanbul’a gelen yaralıları için hastanelerde yer bulunamadığından mektep 100 yataklı olarak tefrişe hazır hale getirilmiştir. Mektep, 1914 senesi Ağustosuna kadar bu binada eğitim-öğretime devam ettikten sonra I. Dünya Savaşı’nın

başlaması üzerine bu binadan da ayrıldı. Kondöktör Mektebi de Sultanahmet'te bulunan bir ara İran Hastanesi olarak da kullanılan binaya nakledildi. Daha sonra Çembertaş Karababa sokağında tahta yapılı bir konağa taşındı. Savaşın sonunda Donanma Cemiyeti'nin dağılması üzerine Divanyolu'ndaki binaya geçti. Ateşkes döneminde bu binanın itilaf devletleri askerleri için kulüp yapılması üzerine mektep, Kadırga'da Dişçi Mektebi binasına nakledildi. Fakat bu bina müsait olmadığı için eşyasının ve ders gereçlerinin bir kısmı Kadırga meydanında açıkta kaldı, bir kısmı da Nafia Nezareti binasına taşındı. Eğitim-öğretime ise Gedikler kâtibi Salih Efendi Konağı denilen nezarete ait bu binanın iki odasında devam edildi.

Kondöktör Mektebi, 1923 senesi Eylül'ünde Nafia Vekaleti'nin emriyle Gümüşsuyu Kışlası'nın bir bölümüne yerleştirilmiştir. 1924 Eylülünden itibaren yatılı bir mektep haline getirilerek adı Nafia Fen Mektebi olarak değiştirilmiştir. 1926'da eğitim-öğretim süresi iki buçuk seneye çıkarılarak, biri Mart'ta, diğeri Temmuz'da olmak üzere senede iki defa talebe mezun etme usulü kabul edilmiştir. 1930'da Yüksek Mühendis Mektebi ve Nafia Fen Mektebi heyetleri birleştirilerek bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon, Nafia Fen Mektebi programını yeniden düzenleyerek müfredata Yüksek Mühendis Mektebi'nin şubeleri arasında yer alan Topografya ve ressam şubelerinin bu mektebe verilmesine, eğitim-öğretim süresinin 3 seneye çıkarılmasına ve senede iki defa diploma verilmesine karar vermiştir. Yapılan düzenlemeler Fen Mektebi mezunlarıyla mühendisler arasında bir sınıf yani ara eleman ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. İhtiyaç duyulan ara eleman boşluğunu gidermek amacıyla da Nafia Fen Mektebi kapatılmış, yerine Teknik Okul kurulmuştur. Teknik Okul ilk defa fen mezunlarını 1938 ve ilk mühendis mezunlarını da 1939 Ağustosunda vermiştir. Artık kesin olarak Yıldız'da yerleşen mektep için Nafia Vekaleti tarafından burada yeni ve muntazam binalar yaptırılmıştır.

II. Kondüktör Mektebi Talimatnamesi

1912-1913 (1328) tarihinde İstanbul'da basılan Kondüktör Mektebi Talimatnamesi toplam 32 sayfadan ibarettir. 47 maddeden oluşan talimatnamede talebenin kabul şartları, mektep müdürünün görevleri, başkâtip ve muhasebe memuru, kâtipler, ambar memuru, bekçiler ve talim heyetinin vazifeleri, imtihanların nasıl yapılacağı, değişik hususlar ve mektep mezunlarına dair olmak üzere 11 bölüm bulunmaktadır. Ayrıca talimatnamenin sonunda eğitim-öğretim süresince verilecek derslerin içeriği ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır. Talimatnamede yer alan maddeler şu şekildedir:

İlk üç madde mektebin kuruluş amacı, eğitim-öğretim süresi ve derecesiyle ilgilidir.

1. *Madde:* Kondüktör Mektebi mühendislere yardımcı olmak, inşaat ve tamiratın fenni kurallara uygun olarak proje ve keşif çalışmalarında yer almak üzere donanımlı kondüktörler yetiştirilmek için kurulmuştur.

2. *Madde:* Şimdilik olmak kaydıyla yatılı olmayan bu okulun süresi 2 yıl olarak belirlenmiştir. Eğitime her senin Eylül ayı başında başlanıp, 9 aylık bir eğitim dönemi devam edecektir.

3. *Madde:* Mektebin derecesi âlâdır (Talimatname, 1327: 1). Talebenin kabul şartları adlı bölüm 4-8. maddeler arasında yer almaktadır.

4. *Madde:* Mektebe kabul edilecek talebelerin yaşları 18'den küçük 25'ten büyük olmayacaktır.

5. *Madde:* Mektebe 7 senelik idadi mezunlarıyla o derecede bulunan ve Maarif Nezareti'ne bağlı olan her türlü özel mektep mezunları sınavsız alınacak, diploması olmayanlar ise sınava tabi tutulacaktır.

6. *Madde:* Sınava giren öğrenciler, hesap, hendese-i musattaha ve mücesseme, müsellesat, hikmet, kimya, cebir, Osmanlı coğrafyası, genel tarih, Osmanlı tarihi, iktisat, kitabet ve Fransızca derslerinden sınava tabi tutulacaktır.

7. *Madde:* Mektebe müracaat edenler resmi dairelerden alacaklarını iyi hal kâğıdını, hasta olmadıklarına dair doktor raporlarını,

nüfuz tezkirelerini, aşı belgelerini ve iki adet fotoğraflarını mektep idaresine vereceklerdir.

8. *Madde:* Giriş sınavı mektep müdürünün başkanlığında öğretmenlerden oluşan bir heyet tarafından yapılacaktır. Bu heyet ayrıca, sınavı kazananlar arasında eğitim-öğretim süresi içinde bazı sebeplerden dolayı okuldan uzaklaştırılmaları gerekenler olursa bu öğrencilerin kayıtlarının silinmesi için mazbatayla birlikte Turuk u Maâbir İdare-i Umumiyyesi'ne sunacaktır. Heyet daha sonra oranın verdiği karara göre hareket edecektir (Talimatname, 1327: 2).

9-11 maddeler mektep müdürünün atanması ve vazifeleriyle ilgilidir.

9. *Madde:* Mektep müdürü, Turuk u Maâbir İdare-i Umumiyyesi'nin tebliği ile Nafia nazırı tarafından atanmaktadır.

10. *Madde:* Mektep müdürünün tertip edilen program gereğince düzenli bir şekilde eğitim öğretime devam etme, mektebin iyi bir şekilde idare edilmesine, hizmette bulunanların iyi bir şekilde istihdamına ve mektebe ait her türlü eşyanın korunmasına özen göstermesi gerekmektedir.

11. *Madde:* Müdür, her sene mektebin geliştirilmesi ve eğitimin geliştirilmesi hakkında Turuk u Maâbir Müdüriyet-i Umumiyyesi'ne bir rapor vermeye mecburdur (Talimatname, 1327: 3). Başkâtibin atanması ve görevleriyle ilgili hükümler 12-13. maddelerde yer almaktadır.

12. *Madde:* Başkâtip de müdür gibi Turuk u Maâbir İdare-i Umumiyyesi'nin tebliği üzerine Nafia Nazırı tarafından atanmaktadır.

13. *Madde:* Başkâtip mektebin yazışmaları ve muhasebesinden sorumludur. Müdür tarafından havale edelin her türlü resmi yazıyı yazmak, tescil etmek ve saklamak, mektebin eğitimle ilgili alet ve edevatının demirbaş kaydıyla ilgili bir defter tutmak, işlerini günü güne yürütmek, satın alınan eşyanın cinsini, miktarını, fiyatını özel defterine kaydetmekle mükelleftir (Talimatname, 1327: 4). 14. maddede mübeyyizinin atanma şekli ve görevleri belirtilmektedir.

14. *Madde:* Mübeyyiz, Turuk u Maâbir Müdüriyeti'nin tebliği ile Nafia Nazırı tarafından atanır. Mübeyyiz, müdür ve başkâtip tarafından verilen müsvedde yazışmaları temize geçirmekle yükümlüdür. Talebenin durumu ile yakından ilgilenen biri bulunmadığı veya tayin edilmediği zaman bunlara ait görevleri yerine getirmek. Mekteple ilgili verilen diğer görevleri yerine getirmekle yükümlüdür.

15. madde kütüphaneci ve ambar memurunun görevleri, atanma şekli ile ilgilidir.

15. *Madde:* Kütüphaneci ve ambar memurunun görevi, mektebe teslim edilen eğitim-öğretim araçlarını, kitapları ve bu türden her türlü eşyayı iyi bir şekilde muhafaza etmektir. Ayrıca mubassırların bulunmadığı ve tayin edilmediği zamanlarda bu görevlere ait müdürün emirlerini yerine getirmekle sorumludurlar. Kütüphaneci ve ambar memurları Turuk u Maâbir Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından atanmaktadır.

Mubassırların⁸ atanma şekli ve görevleri ise 16-19 maddeler arasında yer almıştır.

16. *Madde:* Müdürün gözetimi altında bulunmak üzere mektebin zabt ve idaresi mubassıra aittir. Mubassır öğrencinin durumunu dikkate alarak onların birbirleriyle iyi geçinmelerini ve birbirleriyle tartışma yapmamalarını temin etmeye gayret edecektir. Mubassır, mektep müdürü tarafından atandıktan sonra bu atama nezarete bildirilecektir.

17. *Madde:* Her sabah öğrenciden önce mektebe gelecektir. Öğrencilerin dersliklere girip çıkarken başlarında duracak ve düzenli bir şekilde dersliklere girmelerini sağlayacaktır.

18. *Madde:* Öğrencilerin okula devam edip etmediklerinin kaydını tutarak her akşam müdüre haber verecektir.

19. *Madde:* Öğrenci velilerinin getirecekleri özür ve izin kağıtlarını müdüre göstererek bu kağıt üzerine müdürün "izin verilmiştir" ifadesini ve imzasını alacaktır. Yevmiye defterine de öğrencinin iznini kaydedecektir. Mubassır bu işlemleri yapmadan öğrenciye izin veremeyeceği gibi kapıcı

da bu belgeyi görmeden öğrencinin okuldan çıkmasına izin vermeyecektir (Talimatname, 1327: 5).

20-21. maddelerde talim heyetinin atanması ve görevi anlatılmaktadır.

20. Madde: Öğretmenler, Turuk u Maâbir Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından oluşturulur ve atanır.

21. Madde: Öğretmenler hiçbir sebep ve bahane ile görevlerini terk edemezler. Terk ettikleri takdirde maaşlarından o derse denk gelen miktarda kesinti yapılır mektebe gelemeyecek bir mazeretleri olması durumunda o dersi verebilecek bir vekil tayin ederek öğretime hiçbir surette ara verilmeyecektir. Vekil tayin edilmediği ya da bulunamadığı takdirde maaşının yarısı kesilecektir. Bir senede iki ay derse gelmeyen öğretmen görevinden alınacaktır. Bu kural mektebin diğer memurları ve müstahdemi içinde geçerlidir (Talimatname, 1327: 5).

22 ile 35. maddeler arasındaki maddeler sınavların nasıl yapılacağı ile ilgilidir.

22. Madde: Her derse ait yazılı sınavların Kasım ve Şubat ayları sonunda, sözlü sınavın ise Haziran ayı içinde yapılacağı belirtilmektedir. Bu iki sınavdan alınan puanların ortalamaları toplanacak. Bu toplamın üçte biri genel sınav puanı kabul edilecektir. Yani özel sınav puanları, genel sınav puanına 1/3 oranında tesir edecektir. Notların ortalaması mektep yönetimi tarafından tayin ve hesap edilecektir. Ortalama hesap olunduğu zaman meydana gelecek kusurat, yarısından düşük olursa dikkate alınmayacak, yarısından fazla olursa yukarıdaki sayıya tamamlanacaktır.

23. Madde: Sınavlarda en düşük not 0 (sıfır), en yüksek not ise 20 (yirmi)'dir. 0-10 arası (10 dâhil) zayıf, 11'den 13'e kadar (13 de dâhil) orta, 14-16 arası (16 dâhil) iyice (iyiye yakın), 17 ve 18 iyi, 19 ve 20 ise en yüksek not olarak kabul edilmektedir.

24. *Madde:* Her ders için katsayı konulmuştur. Her sınıf derslerine o dersin önemine binaen

yükseltmek üzere konulan katsayının toplamı 100'ü geçmeyecektir. Buna göre her dersten alınan puanların toplamının ders sayısına bölünmesinden sonuç elde edilir.

25. *Madde:* Bir dersten 9 puandan düşük alanlar o dersten kalmış kabul edilir.

26. *Madde:* İki dersten kalanlar veya toplam 1.100 puandan düşük puan alanlar kalmış sayılır.

27. *Madde:* Hangi sebeple olursa olsun öğretim süresinin 1/3'ünden fazla okula gelmeyen veya hangi sebepler olursa olsun öğretim süresinin 1/3'ü boyunca o derste bir defa derse katılmayan öğrenci sınava alınmayarak sınıfta kalmış sayılır.

28. *Madde:* Sınav sırasında veya sınavdan önce hastalandığını belgeleyen öğrenciler daha sonra bitirme sınavına kalırlar.

29. *Madde:* Sınav günlerinde sınavlara gelmek mecburidir. Ancak sınav günü mektebe gelemeyecek derecede hastalık gibi bir engeli olanlar özürülü sayılır. Fakat özürünün kabul olabilmesi için mektep idaresine daha sonra bilgi vermesi gerekir. Eğer mektep idaresince yürütülen inceleme sonucunda bu durumun aksi bir durum söz konusu olursa o öğrenci özürülü sayıldığı sınavdan kalmış kabul edilir.

30. *Madde:* Her dersin sınavı için bir veya iki gözlemci görevlendirilecektir. Görevlendirilen gözlemci gelemeyeceği takdirde mektep müdürü tarafından başka biri gözlemci olarak görevlendirilecek veya öğretmen sınavı bizzat müdürün huzurunda yapacaktır.

31. *Madde:* Gözlemciler, öğretmenle istişare edilerek mektep müdürü tarafından seçilecektir.

32. *Madde:* Sorular gerek teorik ve gerekse uygulamaya yönelik olabilecektir. Bunların adedi 3'ten fazla olmayacaktır. Konularla ilgili teorik ve pratik her türlü soru sorma konusunda öğretmen tamamıyla serbest olacaktır.

33. *Madde:* Mektep idaresine teslim edilecek sınav cetvellerinde hak iddia etmek ve söylenti çıkarmak caiz değildir. Hatalar, okunacak derecede çizilir ve doğrusu yazıldıktan sonra altına imza atılır. Bu cetveller mektep idaresine teslim olunduktan sonra bir daha üzerinde düzenleme yapılmaz.

34. *Madde:* Diplomalara Nafia Nazırı tarafından verilir.

35. *Madde:* Aynı sınıfta iki kez üst üste kalan öğrencinin kaydı silinir (Talimatname, 1327: 6-7).

35 ile 47. maddeler arasında yer alan maddeler değişik hususları içermektedir.

36. *Madde:* Öğrenciler ders vakitlerinde dersanelerde, teneffüs zamanlarında bahçe ve teneffüşhanede bulunacaktır. Mektep dâhilinde siyaset ile uğraşan öğrenci derhal mektepten uzaklaştırılacaktır (Talimatname, 1327: 7).

37. *Madde:* Mektep dâhilinde idarenin emirlerine, düzenin sağlanması için verilen kararlara uymamak, memurlar ve öğretmenlere karşı itaatsizlik, saygısızlık ve arkadaşlarına karşı kötü muamelelerde bulunanlara azarlama ve uzaklaştırma cezaları verilecektir.

38. *Madde:* Mektep idaresi tarafından alınan kararlara aykırı harekette bulunduğu diğer arkadaşlarını teşvik ve tahrik eden öğrencinin kaydı silinecektir. Kayıt silme işlemi müdür ile iki öğretmenden oluşan bir heyet tarafından kararlaştırılır. Olağanüstü bir durum söz konusu olduğunda bu heyet tarafından verilecek kararın yerine getirilmesi için genel müdürlükten izin istenecektir.

39. *Madde:* Mektep idaresine mazeretini bildirmeden iki ay üst üste devam etmeyen öğrencinin kaydı silinecektir.

40. *Madde:* Öğrenciye verilecek tasdiknamelere, sınıfı, numarası, okula kayıt ve mezuniyet tarihleri, babasının ismi ve doğum tarihi, sınavlarda aldığı notların derecesi yazılır.

41. *Madde:* Okuldan atılan öğrenciye okuldan atılmasının sebebini yazan bir tasdikname verilir.

42. *Madde:* Diploma veya tasdiknamesini kaybeden öğrenciye

müracaat etmesi üzerine “ikinci nüsha olarak verilmiştir” ifadesi yazılarak bir sureti verilir. Bunu da kaybeden öğrenciye resmi dairelerden gelen yazılara derkenar yazılmak üzere bir belge verilir.

43. *Madde:* Mektebe devam edenler eğitimin devam ettiği veya tatil günlerinde Turuk u Maâbir Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından belirlenen inşaat yerlerine gönderilecektir.

44. *Madde:* Öğrencinin verilen derslere çalışıp çalışmadıklarını anlamak için öğretmen tarafından eğitim süresinde mutlaka sorular sorulacak, örneklerle cevaplarını vermeleri istenecektir.

45. *Madde:* Öğretime her sene Eylül başında başlanacak, Haziran sonunda son verilecektir. Ağustos ayı içinde öğrenci kayıt ve kabul işlemleri gerçekleştirilecektir.

46. *Madde:* Bir sınıf her şubesi 40 öğrenciden ibaret olmak üzere 80 öğrenci mevcutlu iki şubeden oluşacaktır. İki şube oluşturulması için bir sınıftaki öğrenci sayısının 6'yı geçmemesi gerekmektedir (Talimatname, 1327: 8).

47. madde ise mektep mezunlarıyla ilgilidir.

47. *Madde:* Mektepten mezun olanlar 600 kuruş maaşla kondüktörlüğe tayin edilecektir. Şef olunca Turuk u Maâbir Nezareti tarafından maaşı artırılabilecektir. Yararlılığı görülenler ise tecrübeli mühendislik mesleğine dâhil edilecek veya sınavsız olarak mühendisliğe dâhil ettirilerek gelecekleri güvence altına alınacaktır (Talimatname, 1327: 9).

Sonuç ve Değerlendirme

Kondüktör Mektebi, talimatnamede de belirtildiği üzere mühendislere yardımcı olmak, inşaat ve tamiratın fenni kurallara uygun olarak proje ve keşif çalışmalarında yer almak üzere donanımlı kondüktörler yetiştirilmek amacıyla kurulmuş yükseköğretim seviyesindeki eğitim kurumları arasında yer almıştır. Ancak devletin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi sorunların da etkisiyle eğitim hayatında bazı zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Eğitim verdiği bina Balkan Harbi döneminde İstanbul'a getirilen yaralıların tedavisinde kullanıldı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte birkaç bina birden değiştirmek

zorunda kaldı. Ancak bütün sıkıntılara rağmen devletin yıkılışına kadar eğitime devam etti.

Başlangıçta Nafia Nezareti'ne bağlı olarak açılan bu mektep, devletin içinde bulunduğu sıkıntılar nedeniyle arzu edilen seviyede eğitim veremese de çok sayıda öğrenci mezun verdi ve teknik eleman yetiştirdi. Bu mektepte yetişen kişiler, Cumhuriyet'in ilanından sonra ülkede demiryollarının gelişmesine önemli katkı sağladılar.

Türkiye Cumhuriyeti'ne mirasını taşıyan nadir yükseköğretim kurumları arasında yer alan Kondüktör Mektebi, Cumhuriyet'in ilanından sonra da bazı değişikliklerle eğitim hayatını sürdürdü. Günümüzde, Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli yükseköğretim kurumlarından biri olan Yıldız Teknik Üniversitesi'nin çekirdeğini oluşturmaktadır.

UĞURLU DEV TESİSLERDEN DOĞAN ŞEHİRLER
MAHMUT KİPER
METALURJİ MÜHENDİSİ

Uğurlu Dev Tesislerden Doğan Şehirler

*Mahmut Kiper
Metalurji Mühendisi*

Dünya sanayi gelişimine baktığımız zaman, İngiltere'nin demir-çelik üretiminde sağladığı gelişmelerle öncülük ettiği sanayi devrimi ardından, ileri milletler diye adlandırılan ülkelerin ulusal politikalarında, ağır sanayi odaklı ve ulaşımdan hizmete diğer pek çok alanı etkileyen lokomotif sektörlerin ağırlık kazandığını ve büyük üretim ölçekleriyle bu üstünlüklerini sağladıklarını görürüz. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu gerçek görülür ve savaşlarda insanını yitirmiş, iyice yorgun düşmüş, yoksul kalmış ancak bağımsızlığını kazanmış bir ülke, kimseye baş eğmeden ayakta kalabilmek, bağımsızlığını koruyabilmek ve medeniyeti yakalamak için aynı gelişmiş ülkelerin politikalarını büyük bir başarıyla uygular. Hem de neredeyse sıfırdan başlayarak ve endüstriyel atılma paralel olarak halkını ileri yaşam olanaklarıyla da tanıştırmak gibi iki koldan atılımı gerçekleştirmek üzere bir hedef peşinde koşarak. Bu dönemlerdeki öykülerde, inanmış bir halk ve olağanüstü mücadele örnekleri görürüz. Politikalar hem sanayi ve hem de tarımda verimli üretim koşullarını oluşturmaya ve bununla aynı zaman diliminde halkın en ileri medeniyet imkanlarıyla tanışmasına odaklanmıştır. Bu amaç için yeni kurulan Cumhuriyet tüm gücünü seferber eder. Gelişmeler görüldükçe ulusal sevinç, mutluluk, kıvanç ve inanç artar, yenilerini yapmak gücü böylece tazelenir.

Nitekim, Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Sümerbank Merinos fabrikasının açılışında şeref defterine şunları yazmıştı: 'Bu çok kıymetli fabrika milli sevinci artıracaktır.'

Bir yerlerden başlamak ve başarmak için genç Cumhuriyetin belki de tek 'sermayesini' Mustafa Kemal işte bu sözlerle özetlemektedir.

İstiklal harbi sonrası hem de ne pahasına yoktan var edilen bağımsızlık ardından bu bağımsızlığı kalıcı kılmak için bir yandan üretmek öbür yandan çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak gerekiyordu. Üretmek ve kalkınmak. İyi de bu da gene yoktan var edilmeliydi. Var olan, savaşlardan azalmış, usanmış, yorgun, yoksul, 45 dolar milli gelirli çoğu köylü 12 milyon kadar Anadolu insanı, Osmanlıdan kalan borç, kırık dökük birkaç fabrika ve imar edilmeyi bekleyen bağımsız bir cumhuriyet.

Cumhuriyetin kuruluşunun hemen ardından onlarca yıl süren savaşlar sonrasında insanların çocuklarının yetişip büyüyecekleri savaşa gitmeyecekleri bir yaşam arzusunu özetle Anadolu'daki durumu Falih Rıfki Atay şöyle tanımlıyordu;

'Anadolu'nun tenhalığı bu halkın canlılık noksanlığından değildir. Devlete karşı üç kıta üstünde harp için tüm gençlerini kurban vermiştir. İsyancıları bu hesaba katmıyoruz. Yıllarca tarlalar boş kalmıştır, ocaklar tütmemiştir, cumhuriyet kurulana kadar savaş edilmeyen tek şey sıtma ve diğer salgınlar olmuştur. Doğanların büyümesine, büyümüş olanların yaşamasına imkân veren şartlar ancak Cumhuriyet idaresi ile varlaşabilmiştir.'

Peki elimizde ne kalmıştı, Selahattin Şanbaşoğlu anlatıyor;

'Birinci cihan harbinde eldeki az sayıdaki tesisler tüm güçleriyle çalıştı. Mütareke geldiği vakitte hepsi harap oldu. Ve Türkiye Cumhuriyeti teşekkül ettiği vakit 1923'de elinde ufak pik dökümhanelerinden ve az sayıda dokuma tezgahından başka hiçbir şey kalmamıştı.'

Buna belki İstanbul'da harap haldeki bir askeri fabrika da ilave edilebilir, hepsi bu.

Ama atılan her adım, yoktan var edilen her baca ilerisi için umut demektir. İşte bu umutlardan yoklar var edildi, bir ülke yeni baştan yaratıldı.

Mühendislik Mimarlık Öyküleri serisinin 10. ve son kitabı için kaleme alınan bu yazı 2002 yılında çalışmalarına başladığımız ve ilkinin 2004 yılında çıkardığımız Mühendislik Mimarlık Öyküleri kitaplarından alıntılarla hazırlanmıştır. Yaklaşık 20 yıl süren 10 sayılık serinin bu son kitabında bu derleme ile hem öncakilere bir selam olsun istenmiş, hem de ne zorluklarla kurulan, yoktan bir ülkeyi var eden, koca koca tesislerin ne kolay harcadığının tekrar bir hatırlatılması amaçlanmıştır.

Türkiye'nin ilk dönem gelişme tarihi başka ülkelerde bile hayranlıklar uyandıracak kadar olağanüstülükler taşır. Hatta bu dönemlerde yapılanlar, ilk dinleyenler için masalı çağrışıdır.

Öyle ya, KARDEMİR 1937'de temeli atıldıktan 2,5 yıl sonra üretime başlamıştır. Hem de kazma-kürekle kazılan topraklar, merkep katarlarıyla taşınarak.

Bir entegre demir-çelik tesisinin konstrüksiyonunda kas gücü kullanıldığının resimli vesikasıdır... (28 Şubat 1928)

İlk Cumhuriyet idareleri için temel hedeflerden biri, yoksul ve yoksun Anadolu insanının çok uzun yıllardır mahrum kaldığı öncelikli ihtiyaçlarını bir an önce ucuz ve kaliteli şekilde sağlamaktır. Bu amaçla, ülkenin yerüstü kaynaklarını değerlendirerek halkın öncelikli ihtiyaçlarının ve temel gereksinim maddelerinin yurtiçinde üretilmesi için kollar sıvanır. Üretilenlerin yurdun diğer bölgelerine en ucuz şekilde dağıtılması, köyüne hapsolmuş insanların ülkenin diğer yerlerine ulaşması için de demiryolu seferberliği başlatılır.

Bir ülkenin yöneticilerinin hedeflerini halkına anlatabilmelerinin, yapacaklarını benimsetebilmelerinin en iyi yollarından biri de bunları anlaşılabilir, kolay sloganlar haline getirip halkıyla paylaşımlarıdır. Bugün dahi pek çok gelişmiş ülke tarafından uygulanan bu 'hedeflerin paylaşımı' yöntemi, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de başarıyla uygulanmıştır. 'Bir karış daha demiryolu' bunlardan biridir. Bu nedenle üzerinden kaç on yıl geçmiş olmasına rağmen onuncu yıl marşını küçükten büyüğe hepimiz, aynen o günlerin heyecanı ve inancıyla söyleriz.

İşte ilk yılların diğer bir sloganı da 'üç beyazlar-üç karalar'dır. Bu slogan, genç Cumhuriyet'in yokluğunu çektiği üç beyaz (un, şeker, pamuklu) ve üç kara (kömür, demir, petrol) ile halkını buluşturma konusundaki inancı ortaya koymaktadır.

Kuruluşun Amiral Gemisi, Kalkınmanın Sanayi Mektebi Sümerbank

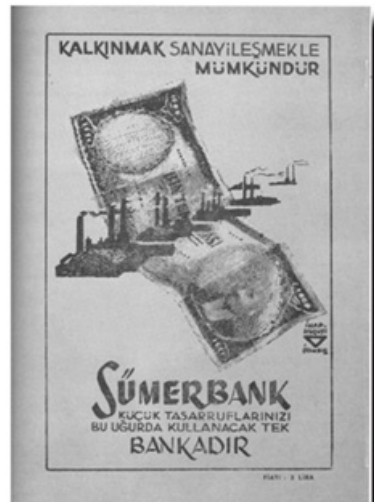
Hem de dünyanın 1929'da başlayan büyük buhranı yaşadığı bir dönemde büyük atılımlar başlar. Bu atılımların somut sonucu ise yerel, tarımsal üretime ve doğal kaynaklara dayalı sınıai üretim tesisleri kurmak stratejisini uygulamaya geçirmek üzere hazırlanan ve 1934'te uygulamaya alınan 1. Beş Yıllık Plan'dır ve başaktörü de Sümerbank'tır. O, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde kalkınmanın amiral gemisidir, aynı zamanda bu ülkenin 'sanayi mektebi'dir. Çünkü, ülkenin sanayi gelişiminde en etkili kurumların ya kurmuş ya da gelişimlerinde önemli roller üstlenmiştir. KARDEMİR, kâğıt-selüloz, çimento gibi bu işletmeler serpilip ayakları üstünde durabilecek duruma gelince de onları zaman içinde oluşturulan Türkiye Demir Çelik İşletmeleri, SEKA, ÇİTOSAN gibi yapılara devretmiştir. Ama iplik, kumaş, dokuma gibi işletmeleri hep bünyesinde tutmuş ve Cumhuriyetin ilk yıllarından bu tesisler teker teker kapatılana kadar her kesimden vatandaşını hedeflediği gibi kaliteli ve ucuza giydirmiştir. Türk ailelerinin giydiği elbiseden, pencerelerine örttüğü perde, yere serdikleri halılarına kadar hem üretmiş ve hem de mağazalarında satmıştır. 1980'lere gelindiğinde Sümerbank'ın kurduğu ya da işlettiği 41 fabrika, 468 Mağaza ve 48 Banka şubesi mevcuttur.

Sümerbank, halkla o kadar iç içe, sınımsız, vazgeçilmez ilişkiler kurmuş, yaşamlarını kolaylaştırmış, ailelerin çocuklarını sevindirmelerini sağlamış özetle yaşamın bir parçası olmuştur ki öykülere, şiirlere konu edilmiştir. Bunlardan birinde muhabir İnci Döndaş bir haberinde bir öyküden şu alıntıyı aktarmıştı;

“...Ben çirkinlikleri sokmam evime. Çekerim Sümer’in çiçekli perdesini her bir fakirliğin üzerine. Karım makinesi olmadığı için ince ince dikmiştir tüm büzgülerimizi perdede, minder kenarlarında, kızların entarilerinde... Kızlarımın gecelikleri Sümer’dir. Bol renkli, bol büzgülü. Yıkanıp geceliklerini giydiler mi, melek gibi olurlar... Kimseye bir zararımız yok. Ben şen adamım. Çekerim Sümer’in çiçekli perdesini dünyanın üzerine, oturur, namusumla kazandığım ekmeğimi yerim çocuklarımla.”

“Nezihe Meriç’in “Ekmek Kavgası” kitabındaki “Marangozdur Adı Ahmet Ustadır” adlı hikâyede Ahmet Usta, Sümerbank’ın hayatındaki yerini böyle anlatır. Sümerbank kaç Ahmet Usta’nın evinde yaşamını kolaylaştıran, hayatına damgasını vuran, adeta bir aile bireyi olmuştur kim bilir?”

Cumhuriyeti Afişleyen Büyük Sanatçı İhup Hulusi’nin Müselles (Üçgen) İmzalı Sümerbank Afişleri

Sümerbank elbiselerini giymiş, ayakkabılarını eskitemiş insanlardan biri de bu satırların yazarıdır. Daha doğrusu eskitememiş. Çünkü Beykoz kunduranın o iskarpinleri ile eskisinde yenisi alınsın diye ne toplar oynadık, sulara girdik ama nafile...

Eskimeyen Ayakkabılar Yapan Fabrika: Beykoz Deri ve Kundura
1810 yılında Osmanlı döneminde kurulmuş, o dönemlerin en modern tesislerinden olan, Balkan Harbi'nde, Çanakkale ve Kurtuluş savaşlarında çarpışan askerlerin ayakları çıplak kalmasın diye gece gündüz çalışan Beykoz kundura Cumhuriyet döneminin de en hatırı sayılır ve bilinir kurumlarından biri olmuştur ve Paşabahçe Cam, Tekel gibi diğer kuruluşlarla beraber Beykoz ve çevresinde apayrı ve canlı bir yaşam alanı yaratmıştır. Bu bölgeye Sümerbank Kundura'nın katkısını 'Ayakkabının "A"sı Beykoz Kundurası' başlıklı yazısında Nazım Alpman şöyle anlatıyor;

'Türkiye'nin sanayileşme dönemine kalın bir damga vuran Beykoz kundura tesisinin Boğaziçi'nin uzak ilçesi Beykoz'da çok farklı bir anlamı vardı. Beykozlular için onun adı sadece "fabrika" idi. Her "Fabrika" kelimesinden Beykoz'daki bu uğurlu dev tesis anlaşılıyordu. Fabrikanın düdüklüğü Beykoz'un hayat cingilydı. Sabah 06.30'daki ilk düdük işçileri yataktan kaldırıyordu. İkinci düdük 07.00'de "hadi artık evlerden çıkın" anlamına geliyordu. 07.15'de çalan üçüncü düdük işbaşı buyruğuydu. Akşam 17.00'deki "paydos" düdüğü, Fabrikada hayatı durdururken Beykoz'da hareket başlatıyordu. Manavlar elmaları parlatıyor, kasaplar kıyma çekmeye başlıyor, fırınlarda el yakan ekmekler tezgahlara yerleştiriliyor, ev kadınları yemeklerini ateşe koyuyorlardı. Beykoz'un eğlence hayatının nabızı da Fabrikada atıyordu. Ahırdan bozma "Ali Bey'in Sineması" dışında ikinci kışık sinema Fabrikadaydı. Spor salonu büyüklüğündeki yemekhanenin dev duvarından Hollywood'un parlak yıldızları geçerci. Fabrika devamlı olarak yabancı film oynatırdı. Ali Bey'de hep yerli filmler vardı. Beykozlular sahnelerimizin en büyük yıldızlarını Fabrika sayesinde görebilme ayrıcalığına sahiptiler. Her yıl temmuz veya ağustos ayında Beykoz Çayırında yapılan devasa ölçülerdeki sünnet düğünlerinde Beykozlular karnaval niyetine eğlenirlerdi. Henüz "Sanat Güneşi" olmamış Zeki Müren, "Şahane Kadın" Sevim Çağlayan, "Radyoların Bülbülü"

Muzaffer Akgün, “Taş Bebek” Gönül Yazar, “Bay Samanyolu” Berkant, “Güldürü Ustası” Celal Şahin gibi dönemin yıldızları sabaha kadar şarkıları, türküleri ve esprileriyle Beykozluları mest ederlerdi. Sünnet Düğünü tesisini hazırlamak için Fabrika'nın marangozları yaklaşık bir ay çalışırlardı. Bir futbol sahası büyüklüğündeki alanın sökümü de 15 gün alırdı. Bu şenliğin aktüalitesi de bir yıl konuşulurdu.”

Bu işletme ile ilgili bir yazıda, çalışanlar için fabrika tarihçesiyle ailelerinin geçmişinin bile özdeş olduğu belirtiliyor. Buranın ustaları, Balkanlar'ın en büyük deri ve kundura fabrikasında çalışmış olmaktan çok mutlu oldular. Yaşlılar, bir okul, aile yuvası olarak tanımladıkları fabrikanın eski günlerini özlemle andılar. Emekli bir kundura işçisi eski günlere özlemini şöyle anlatıyor: “Dedem, babam ve annem gibi bende kundura fabrikasından emekliyim. Eskiden her şey daha zordu ama huzurluyduk. Sabahları evimizde büyük telaş yaşanırdı. Annem, babam ve ben birlikte hazırlanıp giderdik işe. O zamanlar Beykoz'da hayat fabrika düdükleleriyle başlar, fabrika düdükleleriyle bitirdi. İlk düdükle uyanır, son düdükle işimizi bitirirdik.”

Bu ustanın Beykoz'da hayatı belirlediğini söylediği fabrika düdükleleriyle ilgili bir de anısı var: “Vefa Poyraz'ın İstanbul Valisi olduğu dönemde Danimarka Kralı gelmişti İstanbul'a. Tarabya Otelinde kalıyordu. Sabah fabrika düdüğünü duyan Kral hava saldırısı olduğunu sanıp pijamalarıyla sokağa fırlamış. Vefa Bey bizden rica etti, o günden sonra düdükleleri dağa çevirdik.”

Cumhuriyetin ilk dönemlerdeki sanayileşme rüzgarına büyük bir coşkuyla katılan Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın batı tarzı üretim için eğitim veren bir okulu da vardır. Özellikle Fabrikada babaları çalışan işçi çocukları ortaokuldan sonra bu okula alınırlar, iki yıl kundura işçiliği eğitimi verilir. Sonra Fabrika içinde çeşitli birimlere dağıtılırlar. Bu şekilde bütün işçilik kalitesi aynı düzeyde tutulur. Toplam kalite gibi kavramlar da daha ortada yoktur.

Cumhuriyetin Maden İşleme Mektebi, Hami İşveren Etibank Sümerbank'ın kuruluşunun hemen ardından da 1935 yılında, 14.06.1935 tarih ve 2804 sayılı Kanunla kurulan Maden Tetkik ve Arama (MTA) Enstitüsü'nce bulunan işletmeye elverişli

madenlerin işlenmesini sağlamak üzere aynı gün çıkan 2805 sayılı yasayla da Etibank kurulmuştur. Her iki kuruluşun isim babası da Atatürk'tür. Eski iki Türk uygarlığının öne çıkmış özellikleriyle bu isimlerde yaşamasını istemiştir. Hemen ardından da kurulacak işletmelerin enerji projelerini hayata geçirecek Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİEİ) kurulur.

Sonradan Genel Müdürlük yapıldığına bakmayın, MTA'nın enstitü olarak kurulmuş olması kurucuların ne denli bilgili ve işinin ehli olduğunu gösterir. Maden arama işi bilimsel çalışmalar gerektirir ve ülkenin madenlerini arayacak kuruluşun enstitü kimliğiyle kurulması doğru olmuştur.

Sümerbank ve Etibank temel sanayi, maden ve enerji işletmelerinin kurulmasında, modern işletmecilik tekniklerinin uygulanmasında, sınai insan gücünün yetiştirilmesinde, iştirakler kurarak şirketleşmenin geliştirilmesi yanında kurulduğu bölgelerin modern şehirler haline gelmesinde de çok önemli görevler üstlenmişlerdir.

Uğurlu Dev Tesislerden Doğan Modern Şehirler

İşletmelerinin gittiği her yerde yeni bir yaşam filizlenir, her kurulan yeni tesisten kurulduğu bölgede modern koca bir şehir doğar.

Fabrikalar daha işletmeye alınmadan bulunduğu yörede okullar kurmuş ya da kurulmasına destek olmuş, halkın ihtiyacı olan gazyağı, şeker, yağ gibi zorunlu ihtiyaç maddelerini de uygun fiyatlarla temin etmiş, halk ilk tiyatro ya da konserle bu fabrikalar sayesinde tanışmıştır. Bölgenin tarım yapısını bile değiştirmiş, ilkel ziraat araçlarıyla yapılan üretim getirilen, tohum ekme, traktör gibi makinalarla ve verilen eğitimlerle modernleştirilmiştir. Hatta, birçok yerde fabrika enerji sisteminden halka elektrik verilmeye başlanmıştır. İlk kütüphaneler, hastaneler bu işletmelerinin desteği ve önderliğinde kurulmuştur. Düzgün yollara gene bu işletmelerin katkısı ile kavuşulmuş, fabrikanın adıyla spor kulüpleri kurulmuştur.

Örneğin Nazilli'deki Sümerspor'un futbol, atletizm, voleybol, basketbol ve bisiklet takımları ve sahaları mevcuttu. Ayrıca tenis kortları, güreş minderleri, boks ringleri de vardı. Bunların hepsi nizami ölçülerde hatta futbol sahası Türkiye'nin ilk alttan ızgaralı

sahasıydı. Liseli gençlerin kaleme aldığı bir öyküye göre, Nazilli Sümerspor, spor aktiviteleriyle uzun yıllar atıl bir halde bulunan Nazilli ve yöresi gençliğini tembellikten, kahvehane köşelerinden kurtararak spor alanlarına çekme başarısını göstermiştir.

25 Ağustos 1935’de coşkulu bir halk katılımıyla temeli atılan Sümerbank’ın işte bu uğurlu dev tesisi, Nazilli Basma Sanayi inşaatında 4000 işçi çalışmış ve 9 Ekim 1937’de Mustafa Kemal’in katılımıyla işletmeye açılmıştır. Bu açılış; Türk Tarihi Vakfı yayını olan ‘Çarklardan Çiplere’ isimli kitapta yer alan liseli gençlerin çalışmasından derlenen bir öyküde o günün tanığı Kemal Zeki Gençosman’ın ağzından şöyle aktarılmıştır;

‘Fabrikanın yöneticileri Atatürk’ü daha sitenin giriş yerinde karşıladılar. Gördüğü herşey O’nu sarıyordu, yüz çizgilerinde mutluluk ve kıvanç okunuyordu. Temiz yer, temiz ve güzel insanlar, Menderes bataklığını berekete çeviren, onun kara tilsimini yenen insan iradesinin yeni, yeni, sıra, sıra eserleri... Ellerinde bayraklar, çiçek demetleriyle dizi dizi okul çocukları alkışlarla, şen şarkılarla haykırıyorlardı.

Derken fabrika alanına girildi. Alkışlar, şarkılar, havuzlara dökülen şakrak suların şıprırtıları ve ta kasabadan beri yayılıp gelen davul-zurna sesleri, zeybek naraları... Gel gör ki fabrikada tıs yok... Bugün hizmete girmesi gereken bu koca fabrika, derin bir sessizliğe gömülmüş, sanki uyanılmaz bir uykuya dalmıştı. Fabrikanın müdürü, nazik bir ev sahipliğiyle öne düştü. Bir yoldan, bir holden geçildi. Fabrikanın tam 480 büyük tezgahının, yere diz çökmüş birer dev gibi sıra sıra dizildikleri düz, geniş tepeden aldığı ışıkla aydınlık, temiz atölyeler uzayıp gidiyordu. Herkes yerli yerinde, makinesinin başındaydı. Ev sahipleri Atatürk’ü, bütün tezgâhları ve başlarındakileri, her yeri gören, yüksekçe bir tepeye buyur ettiler. Buradan bakılınca fabrika; takımların, bölüklerin, taburların geçiş töreni için sıralanıp yerlerini aldıkları bir geniş alana benziyordu ve bir karargâh alanındaymışçasına burada bir komut bekleniyordu. Beklenen komut duyulmadı, ama Atatürk’ün arkasında duran müdürün bir ilgiliye sessiz bir işaret verdiği görüldü.

İşte o zaman, o anda bin başlı dev, korkunç bir kükreyiş, bir kuduruşla, birden harekete geldi. Müdürün verdiği o işaretle

tüm motorlar, tezgahlar birden coşmuş, kudurmuşlardı. Şimdi Menderes göklerine yükselen, Menteşe dağlarına kadar vuran, bu toprakların tarih boyunca kaç kez duyduğu yer depremi gürültülerini, yıldırım uğultularını andıran bir devler titreyişi havayı hem sarmış hem sarsmıştı.

Atatürk böylesini beklemiyor olmalıydı. O'nu oraya çıkardıkları zaman belki, etrafı görmesini, belki fabrika halkına bir şeyler söylemesini istediklerini düşünmüş olabilir. Ama öyle olmayıp da ayağının altındaki dünya ve etrafını saran hava birden harekete geçince, önce hatta biraz şaşırır gibi oldu; ne yapacağını bilemedi de denilebilir. Önce biraz durakladı, yanındakilere bir şeyler soracakmış gibi davrandı. Ama işte o anda, belki kendi bile farkında olmadan, ağzından şu sözler dökülürdü;

‘İşte, bu bir musikidir’

Atatürk Sümerbank Nazilli Fabrikası açılışında

Özel treniyle bu açılış için Nazilli'ye gelen Atatürk'ü, Anadolu'nun renkleriyle bezenmiş basmalar üretecek bu fabrika alanına, açılış töreni ardından da gene özel trenine taşıyan ‘Gıdı Gıdı’ treni de seferden kalktığı 2005 yılına kadar Nazilli'nin alametifarikalarından biridir, çünkü o yörenin tarihinde çok önemli bir yer tutar.

Çalışırken çıkardığı seslerden dolayı fabrika çalışanlarınca konmuş ‘Gıdı Gıdı’ ismiyle tüm Nazilli'nin bildiği ve sevdiği bu trenle ilgili Mühendislik Mimarlık Öyküleri'nin 4. Kitabında bu öyküyü kaleme alan Nadir Avşar şöyle diyor; ‘Gıdı Gıdı TCDD'ye ait olmayan ülkemizin tek tarifeli trenidir. Bu sevimli minyatür tren ülkemizin ilk toplu taşıma araçlarından aynı zamanda. Çünkü sadece Sümer mahallesinde yaşayanlara değil, tüm Nazilli halkına hizmet etmiştir. Fabrika ile sinemaların, çarşıların, bayram yerlerinin olduğu kent merkezi ile bağlantıyı sağlayan Gıdı Gıdı ücretsiz ve o dönem Nazillili çocukların şehirde harcayabilecekleri ceplerinde kalacak 25-50 kuruş harçlıklar nedeniyle anılarının başköşesinde yer almıştır. Gıdı Gıdı öyle

dakikti ki şehir halkının saat kullanmasına bile gerek olmazdı.”

Ve Nadir Avşaroğlu Gıdı Gıdı'nın öyküsüne son noktayı şu sözlerle koyuyor; “...Seferden kaldırılalı çok seneler geçmiş olmasına rağmen şimdilik yılda bir kez de olsa Atatürk'ün Nazilli'ye gelişi anısına, şerefli seferini sadakatle yapmaya çalışıyor. Atatürk ve onu götürceği fabrika artık yok ama o inatla yılda tek seferini sürdürmeye çabalıyor...”

Gerçekten, Mustafa Kemal'in Sümerbank Merinos Fabrikası açılışında söylediği gibi her fabrika milli sevinci artırmaktadır. Çünkü bu tesisler sadece üretmekle, milli ekonomiyi kalkındırmakla kalmamakta, yöreyi de baştan başa değiştirmekte, yeni bir kimlik kazandırmakta ve koca koca şehirlerin kuruluşunun baş aktörleri olmaktadır.

Yapılan park ve bahçelerle bölgeler bambaşka bir görüntüye kavuşmuşlar, Sümer mahalleleri, Sümerbank lokalleri, misafirhaneleri aileleri bir araya getirmiş, düğün törenlerinin yapıldığı mekanlar olmuş ve bambaşka bir sosyal yaşam başlamıştır. Bazı Sümerbank Fabrikalarının soğutma havuzları yazın halka açılarak yüzme havuzu olarak kullanılmıştır.

Fabrikalarda güzel kreşlerde işçi çocuklarına gayet iyi bakılırdı. İşletme duvarlarında çok güzel modern sanat eserleri vardı.

Sümerbank lojmanları gelişigüzel yapılmış inşaatlar değildi. Bölge kültürüyle modern yapı tekniklerini birleştiren bilinçli mimari dokular üretilmişti. Bununla ilgili olarak Mühendislik Mimarlık öyküleri serisinin beşinci kitabında yer alan bir öyküde Burak Aslıskender Sümerbank Kayseri yerleşkesi için şu yorumlarda bulunuyor;

“Türkiye'nin ilk toplu konut uygulaması olan lojmanlar, aralarında açık toplanma mekanları oluşturacak şekilde konumlandırılmış; tüm binalarda “çağdaşlık” ve işlev ön planda olmasına rağmen, kullanıcısının yerel kimliği ve ihtiyaçları ihmal edilmemiştir. Bu sayede bireysel deneyim, yeni bir yaşamla tanıştırılmış ve zaman içinde bireyin, yeni kimliğine uyumu sağlanmıştır. Anadolu kültürü ile batı medeniyetlerinden alınan uluslararası değerlerin bir araya getirildiği yeni “Türk Kimliği”, akılcı, bireyi kişisel ve zaman deneyimine bağlı olarak ortaya çıkararak,

üretimi amaçlayan, Batılı dünyanın sırt çevirdiği yerel değerler ile daha da batılı olmayı hedeflemiştir. Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası örneğinde ‘yer’, modernizmin işlev önceliğine bağlı olarak şekillendirilmiş, ancak kullanıcıları ile olan ilişkisi koparılmamıştır. Sümerbank Kayseri Yerleşkesi, zaman içinde kullanıcılarının çevreyi şekillendirme hareketine yol açmıştır. Tesis, 1950 yılında emeklilerine kooperatif kurma hakkı tanımış ve lojmanlarının çevresindeki arazilerini konut yapımı için tahsis etmiştir. 1970 yılı sonlarına kadar, Kayseri’de Sümerbank merkezli konut üretimi devam etmiştir. Günümüzde, Yeni Mahalle, Bebek Evler, Memur Evleri ve İki Yüz Evler olarak bilinen semtleri kurmuştur. Tesis, Kayseri’de yeni yerleşmeler ortaya çıkarmasının yanı sıra, kentin ekonomisine de katkıda bulunmuştur. Fabrika, işçisini çalıştırmaya başlamadan önce eğitmiş, onlara “zanaat” kazandırmış ve işlerinde uzman bireyler yetiştirmiştir. Bu bireyler, fabrikadaki çalışma sürelerinin ardından, özel girişimleri ile yeni tesisler kurmuş ve kentin ekonomik gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Bu sayede ekonomisinin gelişmesiyle Kayseri hem sosyal hem de ticari ölçekte hızla büyümüştür. Sümerbank Bez Fabrikası’nın mimari ve kentsel özellikleri, Kayseri kentinin gelişimine yön vermiştir. Tesisin sahip olduğu modern özellikler, kentin planlanmasının ana fikirlerinden biri olmuştur.

Özetle yerleşme, dönemin halkevlerinin toplumun eğitimine yaptığı etki benzeri, sanayileşme öncelikli çağdaşlaşmayı anlatan bir örnektir. Devlet, Sümerbank Kayseri örneğinde, bir sanayi tesisi kurmanın ötesinde, hedeflediği modern kentlerin modelini inşa etmiştir. Modern düşüncenin, sanayi tesisinde çalışanlar için ürettiği konutlar, eğitim yapıları ve sosyal tesisler, Cumhuriyeti kuranların çağdaşlaşma hedefleriyle birleştirilmiş ve Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası özelinde, 1935’lerin Kayseri kentiyle yarışan bir yerleşke inşa edilmiştir. Türk Modernleşmesinin abidevi bir örneği olan Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası, 1930’lardan günümüze çok şeyin değişmesine rağmen, bugün bile yapıldığı ilk günkü ‘modern’liğini koruyarak ayakta durmaktadır. 1999 yılında Erciyes Üniversitesi’ne devredilen yerleşke, 1930’lar Türkiye’sinden, bugünü ve hatta daha ilerisini görebilen bir düşüncenin ürünü olarak varlığını sürdürmeye çalışmaktadır.

‘Modern’ dünyanın yaşam kılavuzu, ürettiği yeni çağdaşlık tanımlaması ve yeniden yarattığı Kayseri ile evrensel hedeflerini çevresiyle paylaşırken, zamana ve kendisini yaratan düşünceyi tüketen her türlü oluşuma inat yaşamını devam ettirmektedir.’

Sümerbank Kayseri Fabrikası'nda çalışan kadın işçiler

Cumhuriyet Çelikle Tanışıyor

Cumhuriyetin kurduğu ilk tesislerden biri de 1932 yılında faaliyete geçen Kırıkkale Çelik Fabrikasıdır ve Türkiye’de çeliğin modern üretim tarihi de bu işletmeyle başlamıştır. Fatih’in İstanbul’u fethi dönemindeki meşhur topların döküldüğü Tophane’ye yani 1453’e kadar dayanan geçmişinde sonradan İmalat-ı Harbiye ve cumhuriyetle birlikte Askeri Fabrikalar ismini alan kurum 1950 yılında MKE ismini almıştır. Ve Kırıkkale Çelik Fabrikası da Askeri Fabrikalardan MKE’ye devredilmiştir. İşte bu ilk modern çelik tesisinin kurulduğu Kırıkkale’nin o zamanki halini Atatürk’ün 1926’da Ankara garından yolcu ettiği kafilayla Almanya Aachen Teknik Üniversitesi’nde metalurji eğitimi alan, yurda döndükten sonrada pek çok ilki başarmış olan ülkemizin ilk metalürji mühendislerinden Selahattin Şanbaşoğlu şöyle anlatıyordu;

“1932’de Kırıkkale’de askeri fabrika sahası dışında sadece 13 ev vardı. Meyhane, kahvehane ve kasap dükkânı aynı yerdi. Yol yoktu. Haftada yalnız iki tren geçirdi. Gazete gelmezdi. Fabrikaya ya trenle ya da çamur tarladan geçerek gidilirdi. İşçi tamamen oraların köylüsüydü. İki üç saatte köyünden eşekle veya yaya gelirdi. Fabrikada eşeklere ayrı yer vardı. Çelik fabrikasında 500-600 işçi çalışırdı. İşçilere (yani çalışan köylüye) kendi getirdiği pekmez veya ayrına bandığı yufka ekmeğinden ibaret yemeğinin ve kendi elbisesinin dışında, ilk fabrika yemeği ve kıyafeti Kırıkkale Çelik Fabrikası’nda verilmiştir. Bunu yapan da devlet değildi. Kendi aramızda para toplayıp başlattık ve usul haline getirdik...”

Kırıkkale Çelik örneğinde görüldüğü gibi Türkiye’de işletmelerde çalışmaya başlayan köylülerden ‘işçi sınıfı’ oluşumunda da Cumhuriyetin ilk tesislerinin çok öncü ve önemli rolü vardır. Ülke kalkınmasının coşkusuyla, bu kalkınmanın anahtarı olan üretim tesislerinde görev yapmanın hevesi, kıvancı ve sorumluluğu o dönemlerdeki kalkınma atılımında çok etkili olmuştur. En üst yöneticiden, düz işçiye kadar üstün görev bilinci, çalışma azmi ve inançlarla olmazlar olmuş, cumhuriyetimizin tuğlaları birbiri üstüne konmuştur.

İlk dönemlerde, köylülerden işçi oluşturma çabalarını ve onların da bu üretim ve kalkınma seferberliğine nasıl bir heves ve çabayla katıldıklarını gene bir öyküyle aktaralım.

Memleket İşçileri...

Genç Cumhuriyetin o ilk dönemlerinde hangi niyet ve heveslerle nelerin başarıldığını, üretmeyi sevmeye memleket sevmenin nasıl eş anlamlı olduğunu, aynı ışığın kimilerine aydınlık verirken kimilerini nasıl kör edebileceğini bilmem Karabük Demir Çelik Fabrikaları (KARDEMİR) eski Ustabaşlarından Hakkı Yardıbi’nden daha güzel kim anlatabilir.

Türk Tarih Vakfı’nın Cumhuriyetimizin 75. Yılında çıkardığı “Çarklardan Çiplere” isimli kitabındaki Aydın Engin’in KARDEMİR öyküsünde yer verdiği bu söyleşide, KARDEMİR’in temel atma töreni için (3 Nisan 1937) kurulan derme çatma şantiye binasının inşaatında işbaşı yapıp aralıksız 45 yıl çalıştıktan sonra Kuvvet Santral Ustabaşılığından Emekli Hakkı Usta şöyle diyor;

“...Şu Keltepe’den aşağıya, buraya yürüyerek geldim. Baktım bu civarın köylüleri toplanmış bir yere doğru gidiyorlar. Biz de fabrika kurulacak diye duymuşuz ya, onların ardına takıldım. Soğanlı Suyunun oraya vardık, Uşaklı Eyüp Bey diye bir adam kırın ortasına bir masa, bir iskemle kondurmuş, oturuyor. ‘Çocuk gel buraya’ diye çağırdı. Sordu: ‘Çalışır mısın?’. Dedim: ‘Çalışırım efendim’. Başladık işe. Geleni alıyorlar biliyor musun? İşçi yok. Sinek, sivrisinek kırıyor milleti. Isıcak kavuruyor. Gelen bir bakıyor şöyle. Bir on beş gün çalışıyor. Bırakıyor gidiyor. Dayanması zor senin anlayacağıın. Ben dayanadım.

...Daha fabrika filan kurulmadan, şimdi bu Yenişehir dediğimiz yere bir ilk mektep açıldı. Duttum kaydoldum...”

Hakkı Usta kendi deyimiyle Divriği madeniyle Zonguldak kömürünün buluşup düğün derneğın kurulduğu Kardemir’den ilk sıvı metal alındığı güne de tanıklık etmiş ve emekli olana kadar da o işletmede çalışmış. Bunun gururunu şöyle paylaşıyor o şöyleşide;

“...Bak Efendi ben bu fabrikaya 45 yıl hizmet vermişim. 45 yıl ne demek biliyon mu sen? 45 yıl yetişkin adamda ömür demek. 45 yıl. Bir yevmiye cezam yoktur benim 45 yılda. Bir yevmiye ceza alacak bir kusur, bir ihmal yoktur efendi. Neden öyle peki? Bu fabrika bizim gözümüz. Bizim gözümüzün ışığı. O cevherin ışığını bilir misin sen? 1200 derecede erimiş demir cevheri bir ışık saçar efendi. O ışıktır memleketin ışığı. İyi bakmazsan kör eder adamı. Erimiş cevhere bakmasını bileceksin. Yoksa kör olursun. Ne demek istediğimi anlıyon mu sen?”

Evet Hakkı Usta böyle diyor. Işığa, memleketin ışıklarına doğru bakmak gerekli. Ama o gün o koşullarda kurulan, ülke kalkınmasında büyük pay sahibi olan ve hâlâ da olabilecek memleket ışıkları birer birer söndürüldü.

Göremedik mi? Yoksa kör mü olduk?

Bu tesis, Cumhuriyet tesislerinin en önemlilerinden biridir. Çünkü, kendi fabrikaları ve üretimleri dışında, gelecek yıllarda pek çok şeker fabrikaları, çimento fabrikaları, çay fabrikaları, diğer demir-çelik fabrikaları, köprüler, kuleler vb.onlarca fabrika ve tesis kurduğu için KARDEMİR ‘Fabrikalar Kuran Fabrika’ ünvanını taşımaktadır.

Aydın Engin'in bahsedilen KARDEMİR hikayesinin sonlarında KARDEMİR'in genç cumhuriyette çağdaş insanlar yetiştirmek için yaptıklarından bir kaç örnek de şöyle anlatılmaktadır; "KARDEMİR bünyesinde çıkarılan Fabrika dergisinin İkinci Dünya Savaşı'nın en zorlu günlerinde (1943) çıkarılan bir sayısında ocak ayı etkinlikleri şöyle verilmiştir:

"... Halkevlerinde ocak ayı içerisinde altı konferans icra edilmiş olup, bir tanesinde üstat Nurullah Ataç lisan meselelerine temas etmiştir. Maarif Vekilimiz Hasan Ali Yücel ise konferansında Karabük civarında Köy Enstitüsü değil sanayi meslek mektepleri ihdasına karar verdiklerini samimi şekilde izah buyurmuş, milli şairimiz Mehmet Emin Yurdakul hece vezni şiir ile aruz vezni şiirin mukayesesine tahsis edilmiş bir konferans vermiştir.

...Gene ocak ayı müddetince Demir Çelik tiyatro salonunda, Halkevi müsamere kolu, Fransız edip Moliere'in, Ahmet Vefik Paşa adaptasyonu Mürâi (Cimri) eserini temsil etmiş; bu temsilin akabinde, Karabük'e teşrif eden Ankara Devlet Konservatuvarı talebelerinden müteşekkil heyet, aynı eseri bu defa da Fransızca aslından tercüme edilmiş şekliyle sahneye vazetmişlerdir. Temsilden sonra, her iki versiyonu da seyir eylemiş olanlar tarafından, lise edebiyat muallimesi Fitnat Arzıkal idaresinde münakaşa ve mukayesesı yapılmıştır. Hareketli cereyan eden münakaşalarda garp ve şark zaviyesinden tiyatro sanatı da bahis mevzuu edilmiştir.

Ocak ayı hitamına doğru Ankara Musiki Muallim Mektebi korosu tarafından halk şarkılarının çok sesli icrası yapılmış, ayrıca Ankaradan davet edilen Gazi Orta Öğretmen Mektebi ve Terbiye Enstitüsü spor muallimleri tarafından ameli ve nazari olarak eskrim dersleri verilmiştir. Demir Çelik Tenis ve Velosipet (bisiklet) takımlarına ilave olarak pek yakında bir eskrim takımı ihdas edileceği memnuniyetle haber alınmıştır..."

Ülke Şekerle Tanışıyor

Ülkemiz şekerle Cumhuriyet ile birlikte tanışır.

Bahsedilen Türk Tarih Vakfı'nın çıkardığı '75. Yılda Çarklardan Chipler'e' isimli kitapta Aydın Engin tarafından kaleme alınan

bir diğer çalışmada, ‘Bir Şeker Hikayesi-Alpullu Şeker Fabrikası’ öyküsünde halk arasında ülkeye az miktarda Rusya’dan gelen kelle şekerinin mayasının insan kemiği olduğuna inanıldığı belirtilir.

Bu öyküde, ülkemizin ilk şeker fabrikasına ev sahipliği yapma onurunu yaşayan Alpullu’da, o meşhur soğuğa, kağını işlemez balçığa inat Macar uzmanların gözetiminde yapılan şeker pancarı ekimi, pancar hasatı ve ilk şeker üretimi anlatılır. Pek çok sanayi öyküsünde gördüğümüz gibi, Trakya’nın bu yöresi ve yaşam fabrikayla baştan sona değişmiştir. Bu tesisin de Anadolu insanını nasıl heyecanlandırdığını sözü edilen öyküde yer alan bir söyleşiden, eski fabrika çalışanlarından Emrullah Beydeli’nin Trakyalı ağzından aktaralım;

‘...Gazi demiş kalkınacak memleket. Kuruldu ya fabrika, mektepse mektep geldi, ziraatsa ziraatın hasını ürgendik. Paraysa girdi köylünün cebine. Miskin otururduk kahvede sekiz ay. Olduk burda işçi. Değil öyle ırgat, rençber...Sanayi işçisi olduk be yav! A be elektrik gördük biz Alpullu’nun şeker fabrikasında. Elektrik ne, ışıktır. Işık,ışık. Sen olsan çalışmazmısın ışık için? Bak dinle, ne anlatacam sana. Fabrika yapardı daha deneme çalışması. Akşam oldu, gördüm elektriki. Hafta sonu gittim köye, dedim babama, ‘Baba’ dedim, ‘Görmüşüm cenneti. Koca ova kesmiştir ışığa.’ Sonra bir gün götürmüşüm anamı. Olmuş akşam vakti. Anam dönmeydi. Rum kızımış. Sevmiş babamı, varmış ona. Olmuş müslüman. Gördü anam elektrigi. Şaşırdı zavallı, istavroz çıkardı. Yani medeniyettir Alpullu Fabrikası. Mekteptir be mektep...’

Alpullu’nun temeli 26 Kasım 1925’de atılır ve ilk Türk şekerini tam bir yıl sonra 26 Kasım 1926’da üretilir.

İlk yıl Alpullu Şeker Fabrikası’nın rekoltesi 520 tondur. Daha ikinci yılında tadilat ve vardiya düzeni ile üretim 960 tona ulaşır.

Alpullu Şeker Fabrikası da tıpkı diğer Cumhuriyet ilk dönem tesisleri gibi çevresinde geniş bir bölgeyi geliştirir. Hayrabolu, Kırklareli bölgesine etkisi büyüktür

‘Pancar Parasına...’

Bu fabrikalarla birlikte halk pancar tarımıyla ve bunun için gerekli tarım aletleri, gübre ve diğer malzemelerle tanışmış, bilgilendirilmiş,

kurslarda eğitilmiş. TŞFAŞ tarafından 1951 ile 1989 yılları arasında 'Pancar Dergisi' yayınlanmış ve tam 6.000 köye bu dergi ulaştırılmış. Ayrıca 3 ayda bir de bilimsel ağırlıklı 'Şeker Dergisi' yayınlanmış. Şekerle ilgili 220 kitap çıkarılmış, milyonlarca broşür basılmış. Yurtiçi ve dışına burslu öğrenciler gönderilmiş.

Çiftçilere, buzdolabı, çamaşır makinası gibi hayatlarını kolaylaştıran ev aletleri pancar zamanı pancar bedellerinden kesilmek üzere temin edilip dağıtılmış.

Yakın zamanlara kadar, O günlerden kalan bir alışkanlıkla, Anadolu çiftçisi hala daha, oğlunu evlendirir, kızını gelin ederken yöre esnafından aldığı eşyalar için verdiği senetlere 'pancar parasına' diye not düşermiş. Evde kullanılacak ya da sünnet düğünlerinde helvalara katılacak şekerler, işletmelerce pancar bedeline mahsuben aynı olarak sağlanmış. Türk çiftçisinin münavebeli yani polikültür tarımı, haşere ve yabancı otlarla savaşı pancar sayesinde öğrendiği, tarımda mekanizasyona bu yolla geçtiği belirtilmektedir.

Bir Alpullu, bir de Kepirtepe Trakya'nın Işığdır

Bu fabrikalar, Cumhuriyet'in eğitim seferberliğine de önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ancak eğitilmiş insan kaynaklarıyla daha yüksek katma değerli üretimler için çabalara girişilebileceğini bilen idarecilerin yüzünü kara çıkarmamıştır Şeker İşletmeleri.

Yukarıda fabrikanın ilk yıllarında bulunmuş Ustabaşı Emrullah Beydeli'den nasıl ışığa kavuştuklarını aktarmıştık. Sözü gene Emrullah Usta'ya bırakalım;

'Bir Alpullu, bir de Kepirtepe Trakya'nın ışığıdır. Kepirtepe Köy Enstitüsü'nde bebeler öğrendi, Alpullu Şeker'de babalar...'

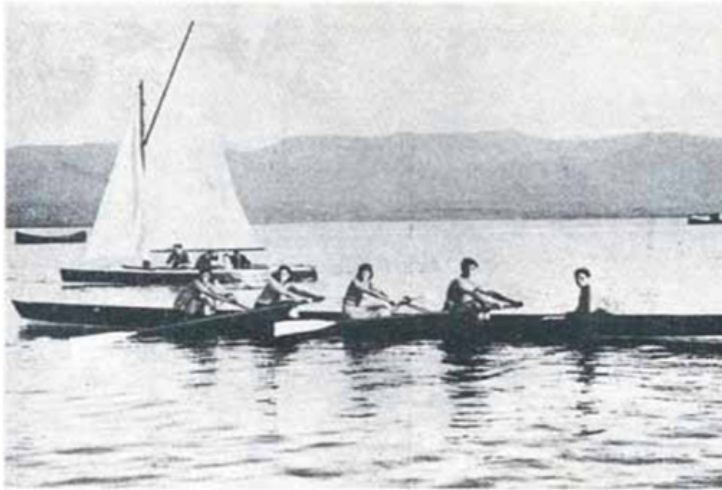
İzmit'le Bütünleşmiş Kuruluş: SEKA

Türkiye'de kâğıt sanayini kurmak ve geliştirmek görevi de Sümerbank'a verilir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde kurulan her tesis o yöreyi baştan başa değiştirmekte ve ihya etmektedir. Bu nedenle, tesislerin yer seçimlerinde her düzeyde büyük mücadeleler görülmektedir. Kâğıt işletmesinin kurulacağı yer açıklandığında İzmit bayram yerine döner. Sıtmadan kırılan

İzmit için kâğıt fabrikası büyük bir talih ve tarihinde belki de en önemli dönüm noktalarından olacaktır. 14.000 nüfuslu, mütevazı, evlere suların merkeplerin sırtlarındaki fıçılarla taşındığı, mangal kömürü ile işleyen gazojen motoruyla şehre cereyan verilmeye çalışıldığı, pek çok akşamı karanlıkta geçiren İzmit, bu yeni fabrika ile müthiş bir gelişme yakalayacaktır.

SEKA İzmit'le özdeşleşmiştir. İzmit'li olup da SEKA ile şu ya da bu şekilde ilişkisi olmayan aile yok gibidir. Tesis, kâğıtta dışa bağımlı genç Cumhuriyet'in ilk kâğıt fabrikası olmuş, kısa sürede ülkeyi dışa bağımlılıktan kurtarmıştır. Tesislerin İzmit'in sosyal yaşamına da önemli katkıları olmuştur. Örneğin, kentin tarihinde önemli bir yer tutan İzmit Kağıtspor'un kuruluş tarihi 1937'dir yani hemen kuruluş sonrası. Henüz birinci ligin olmadığı zamanlarda mavi-beyaz renklerdeki 'kâğıtçıların takımı' maçlara çıkmaktadır. Jimnastik salonunda, tenis kortunda, tesislerin sahalarda gençler farklı spor dallarını öğrenirler. 1937'de kürek ve yelken takımları vardır. Atletizm, güreş, boks gibi spor dallarında Kâğıtspor, uluslararası başarılar kazanır. Kadınlardan kurulu kürek takımı 1937'de İzmit Körfezi'nde kürek çekmektedir.

İzmitliler sinema ve tiyatroyla fabrikanın içindeki tesislerde tanışır.

SEKA Kadın Kürek Takımı, 1938

**Parlak günlerde, SEKA Meslek Okulu Talebeleri,
Cumhuriyet Bayramı Törenlerinde**

1940'larda SEKA'nın sinema salonuna en yeni giysileriyle gelen İzmitliler, haftada iki film izleyebilmektedir. İnsanlar, SEKA'nın salonlarında evlenir, plajında denize girerler.

İzmit'in yeşil kuşaklarından olan ama yakın zamanda sanayi arsası olarak yapılaşmaya açılan SEKA Fidanlığı'nın oluşturulduğu tarih ise 1942'dir.

SEKA, uzun yıllar İzmit için her şey demektir. Fabrikanın taşıdığı önem, kentin her yerinde her an karşınıza çıkar. Duraklar 'SEKA' ile anılıyor, daha kentin girişindeki üstgeçitte 'Kâğıt medeniyetin hamurudur' yazıyordu. Büyük bir meydana, fabrikanın kurucusu Mehmed Ali Kâğıtçı'nın adı verilmişti. SEKA cami vardı.

Evet, yukarıda paylaşılan bazı örneklerden de görüleceği gibi Cumhuriyet işletmeleri gittikleri çok az nüfuslu il ve ilçeleri, çevre il ve ilçeleri de etkileyecek şekilde değiştirdiler. Her işletme üretim fonksiyonlarının yanında sosyal devletin temsilcileri oldular. Bölge halkı okul hastane, lojmanlar gibi zorunlu ihtiyaçlar yanında sinema, yüzme havuzu, spor salonları gibi muhtemelen daha önce hiç görmedikleri keyiflerle de bu fabrikalarla tanıştı. Fabrika çay bahçelerinde halk günleri tertiplendi, salonlarında

Cumhuriyet baloları düzenlendi. Cumhuriyet ve onunla gelen medeniyeti yöre halkı içtenlikle dünyalarına soktular, dünyanın ne olduğunu böylece anladılar.

İşte o çabalar, halkını üretime katarak, refahın ve medeniyetin ancak böyle sağlanabileceğini gösteren, bu amaç için teknik eleman, teşkilat ve işletme gibi altyapıları kuran Cumhuriyetimizi daha kutsal ve saygın yaptı.

‘Topyekûn kalkınma’ sloganının içi böyle doldu, halk kendisi için yapılan bu şerefli çabalara kıvançla ortak oldu.

Böyle ilerleyip giderken, her türlü yokluğa, imkansızlığa rağmen endüstri devrimini yakalamaya ramak kalmışken, hani neredeyse elimiz değmişken peki ne oldu da durum değişti? Bunun en kestirme cevabı için Selahattin Şanbaşoğlu’nun şu örneğine bakalım;

‘1925’te, Kayseri’de uçak fabrikası kuruldu. Buraya Alman Junkers uçakları getirildi. Yapılan çalışma makinalı tüfek yerleştirmek ve bunları harp uçağına tadil etmektir. Ancak daha sonra, 2. Dünya Harbi içinde Tayyare Cemiyeti’nin Etimesgut’taki tesisinde o sıralar yurtdışından kaçmış Polonyalılar PST tipi 7-8 kişilik sivil keşif uçağı yaptılar. Bunlar sonra Danimarka’ya satıldı. Daha önemlisi, dizaynı bize ait, kesik kanatlı, Uğur tipi talim uçaklarının imalatıdır. Bunların motoru İngiliz Havilland’dır. Motor gövdesi gelir, Çiftlikteki uçak motor fabrikasında işlenir, uçağın montajı Etimesgut’ta yapılırdı. Uçuş tecrübeleri iyi sonuç verdi. Bu fabrika 1951’de Makina Kimya Endüstri’sine intikal etti. Orada 54 uçak yaptık, motorlarını işledik. Bunlardan dördünü törenle, Türk pilotlarıyla uçurarak Ürdün’e gönderdik 1954’te. Gerisini Millî Savunma Bakanlığı’na verdik.

Daha sonra M.S.B artık uçağına ihtiyacı olmadığını, çünkü bunları Amerikan askeri yardımından alacağını bildirerek siparişi kesti. Böylece uçaktan vazgeçerek bu tesislerde kuluçka makinası yapmaya başladık! Sonradan aynı yer Türk Traktör Fabrikası oldu.

1924’te niyet uçak yapmaktı. Devlet Demir Yollarının (TCDDY), İmalatı Harbiye’nin (Askeri Fabrikalar) ve Tayyare Cemiyeti’nin (Türk Hava Kurumu) elemanları bu işe yöneltildi. Bunların bir kısmı uçak mühendisi olmak üzere yurtdışına gönderildi. 1950’lerde

uçakların dizaynını bizim mühendisler yapıyordu. Heves, gayret ve sonuç vardı. Kısacası, istenseydi her şey yapılabilirdi.’

Dendiği gibi, hayat ileriye doğru yaşanır, ama geriye doğru anlaşılır.

Bir zamanlar Türkiye, çok dar imkanlarla yoktan var etmeye çalışan, bunun için inanç, umut ve coşkuyla yola çıkanların ve daha iyi insanlar olmaya çalışanların ülkesiydi.

Bir kısmını bu yazıda anlattığımız pek çok tesis bu ülkeye hep iyilik yaptı, koca koca kentlerin kuruluşlarının baş aktörleri oldu, hani tabir-i caizse Türkiye’yi bir uçtan öbürüne dokuyan tezgahlar oldular.

Masallar bir varmış bir yokmuş diye başlar. Cumhuriyetin anlatılan bu sanayi öyküsü de tıpkı masalları çağırıştır; ‘Bir varmış, bir yokmuş...’

Yeni kurulan Cumhuriyeti yaklaşık bir asır geç kalınan endüstri devrimine yetiştirmek ütopyasının ürünü olarak yaratılan tesislerin pek çoğu artık yok. Aslında büyük bir iştahla bu işletmeler yok edilirken iyiliğin de yok edildiğini anlamamız gerekiyor.

Ama onlardan bir yerlerde izler mutlaka kalıyor. En azından hatıralarda. Bu öyküde yer verilen Nazilli Basma Fabrikası’nın yöre insanında nasıl izler bıraktığını, memleket tesisleri kapatılınca neler yitirdiğimizi rengarenk Anadolu renkleriyle bezenmiş basmalar üretmiş bu tesisle ilgili bir sitede görüşlerini paylaşan bir bölge insanının şu sözleri ne güzel anlatıyor ve başkaca bir söze de gerek bırakmıyor;

‘Ben Nazilliliyim. Fabrika Kapandıktan sonra oradan hiç geçmedim. Hayalimdeki gibi kalsın istedim. Babam Sümerbank’tan emekli. Biz basma kokuları ile büyüdük. O koku burnumdan hiç gitmez. O günlerden kalma basmaları saklarım. Zaman zaman koklarım. Onlarda babamın kokusu var. Emeğin kokusu var. Atatürk sevgisi var...’

TÜRK MÜHENDİS VE MİMAR BİRLİĞİ NİZAMNAME-İ ESASISI
(İzmir, 1924)
ÇEVİRİ: ŞEREF ETKER

Türk Mühendis ve Mimar Birliği Nizamname-i Esasisi (İzmir, 1924)

Çeviri: Şeref Etker

Cumhuriyetle birlikte mühendis ve mimarlar arasında örgütlenme girişimlerinin bir ivme kazandığı görülmektedir.(1) İstanbul'da 1923 yılı sonunda kurulan Türk Mühendisleri Ocağı'nı, 1927'de Ankara'da Türk Mimarlar Cemiyeti(2) ile Güzel Sanatlar Birliği Mimari Şubesi'nin (İstanbul) açılışı izlemiştir.(3) Aynı yıllarda, mühendis ve mimarların İstanbul ve Ankara'da başka adlar altındaki örgütlenmeleri bilinmektedir.(4) Burada, 1924 yılında İzmir'de kurulan 'Türk Mühendis ve Mimar Birliği' (TMMB) adlı bir diğer meslek örgütünün tüzüğü (Nizamname-i Esasi) incelenerek amaçları ve kuruluşunun özellikleri açıklanacaktır.

TMMB, öncelikle "diplomalı" sayılan mühendis ve mimarları biraraya getirerek, onların çalışma koşullarına bir nitelik kazandırmayı amaçlamıştır. Birliğin İzmir'de kurulmuş olması nedeniyle, başta Ege bölgesinde çalışan mühendis ve mimarların bir örgütü olduğu varsayılabilir. Kentin, işgal yılları sonunda gördüğü yıkım ve göçmen sorunlarının toplumsal yükü, İzmir'de yapım çalışmalarının yoğunlaşmasına neden olmuştur.(5) İzmir'de toplanan İktisat Kongresi şirketleşmeyi ve yatırımları özendirirken, 1930'larda dünya ekonomik kriziyle yönetsel politikaların olumsuz etkileri belirleyici olmuştur. TMMB, bu dönemin bir örgütüdür.

TMMB tüzüğünün ilk maddesinde "müteahhitlik" hizmetleri için yeterli koşullarına değinilmiş; Birliğin gayesi tanımlanırken 'fenn-i inşaat' üzerinde durularak ilgi alanı belirtilmiştir (Md. 3). Birliğin üyeleri arasında 'müteahhidlik yapan veya serbest çalışan ayrımı yapılması (Md. 10), müteahhitlerin genellikle 'devlet müteahhidi'(6)

olduklarını düşündürmektedir. Birlik'te, 'mühendisliğe aid hususatda aza-yı asliyeden müteahhid olanlar rey sahibi' olacaklardır (Md. 11); diğer üyelerin – 'aza-yı asliye' olsalar bile – teknik konularda oy hakkı yoktur. Müteahhit üyelerin 'taahhüd edecekleri bil-umum işlerden binde bir nisbetindeki miktarı Birliğe terk [etmeleri]' de tüzük gereğidir (Md. 13). Birliğin diğer derneklerden farklı bir Yönetim Kurulu yapısı vardır: tüzükte, genel sekreter ve veznedar dışında yönetici belirlenmemiştir (Md. 15).

Türk Mühendis ve Mimar Birliği Nizamname-i Esasisi(7)

Mevadd-ı esasiye

Madde 1 Bil-fiil müteahhidlik eden veya vazifesi müteahhidlik yapmağa mani olmıyan bilumum diplomalı mühendis ve mimarlar birlik teşkil etmişlerdir.

Madde 2 Birliğin ismi 'Türk Mühendis ve Mimar Birliği' olub merkez-i idaresi İzmir – Kordon'da Rıhtım Hanı'nda 13 numaralı daire-i mahsusdadır.(8)

[II] Birliğin gayesi

Madde 3 Fenn-i inşaatın memleketde tamim ve tatbikatını temin ve azalarının müşterek menfaatlerini vikaye etmek üzere vaki olacak her türlü teşebbüsata zahir olmak.

Madde 4 Diplomalı olmıyan veya iktidar-ı fenniyesi olmıyan eşhasın inşaat ve tesisat-ı fenniye de bulunmamaları için lazım gelen teşebbüsat ve fedakarlıklarda bulunmak ve bu hususda salahiyet ve iktidar-ı resmi vesikaları itası usulünün ihdasına çalışmak.

Madde 5(9)

Madde 6 Namuskar işçileri müteahhidler arasında tanıtarak bu kabil erbab-ı iktidar-ı himaye etmek.

Madde 7 Malzeme fiyatlarını düşürmek için teşebbüsatda bulunmak.

Madde 8 İşçilik makadiri tesbit ve tasnif eylemek ve tesbit edilen miktarları devair-i resmiye ve işçilere kabul ettirmeye çalışmak.

Madde 9 Devair-i resmiyenin tayin edeceği ehl-i hibrenin, erbab-ı ihtisasdan müteşekkil Birlik'den tayinine çalışmak.

[III] Birliğin azaları

Madde 10 Birliğin azası iki kısımdır (1) Aza-yı asliye, (2) Aza-yı müntesibe. Aza-yı asliye – Müteahhidlik yapan veya serbest çalışan her diplomalı mühendis ve mimar aza-yı asliye olabilir. Aza-yı müntesibe – Diplomalı olmıyan fakat mühendis ve mimarlığını bil-fiil isbat eden zevat heyet-i umumiyenin sülusan-ı ekseriyet kararile aza-yı müntesibe olabilir.

Madde 11 Mühendisliğe aid hususatda aza-yı asliyeden müteahhid olanlar rey sahibi olub, diğer bil-umum hususatda, fenni mesailde ve intihabatda bil-cümle aza rey sahibidirlr.

Madde 12 Birliğe dahil olan her aza mahiye bir lira vermekle mükellefdir.

Madde 13 Azalar taahhüd edecekleri bil-umum işlerden binde bir nisbetindeki mikdarı Birliğe terk edeceklerdir.

Madde 14 Birlik, yalnız azası tarafından vuku bulacak teberruatı kabul eder.

[IV] Heyet-i İdare

Madde 15 Heyet-i İdare, Heyet-i Umumiye tarafından intihab olunan beş azadan mürekkebdir. Heyet-i İdare aralarından bir Katib-i umumi ve bir veznedar intihab eder. Burada bir görev tanımı daha olmalıdır. Heyet-i İdarenin kararı olmadıkca Katib-i umumi Birlik namına teşebbüs ve müracaatda bulunamaz. Veznedar resmi makbuz mukabilinde tahsilatda bulunur. Ve Heyet-i İdarenin kararı olmadıkca hiçbir sarfiyatda bulunamaz.

Madde 16 Heyet-i İdare azası olabilmek için Heyet-i Umumiyede mevcut azanın la-akal ekseriyet-i mutlakasının reyini kazanmış olmak lazımdır.

Madde 17 Heyet-i İdare la-akal haftada bir ictima eder. Mazeret-i meşruıyesi olan Heyet-i İdare azası yerine esna-yı intihabda mükemmil olarak intihab edilecek üç azadan sırasile en fazla rey alan vekalet edecektir.

Madde 18 Heyet-i İdare – mükemmiller dahil olduğu halde – asgari dört aza ile ictima akd eder ve ekseriyet-i mutlaka ile karar verir.

Madde 19 Heyet-i İdare, işçilik ve malzeme fiyatları hakkında aza tarafından vuku bulacak müracaatda müfid malumat verecektir.

Madde 20 Heyet-i İdare her ay faaliyeti hakkında bir rapor ihzar edecektir.

Madde 21 Heyet-i İdare azası bir sene için intihab edilir.

[V] Heyet-i Umumiye

Madde 22 Heyet-i Umumiye her ayın ilk Cumasında bil-cümle azadan mürekkebe olmak üzere alelade olarak ictimada eder.

Madde 23 Azadan beş zatın Katib-i umumiye verdiği takriri tarihinden itibaren bir hafta zarfında [Heyet-i Umumiye] fevkalade olarak ictimada eder.

Madde 24 Heyet-i Umumiye, her ictimada Heyet-i İdarenin faaliyet ve icraatına dair raporunu tedkik ve tenkid eder ve Heyet-i İdarenin sarfiyat ve tahsilatını kontrol eder.

Madde 25 Heyet-i Umumiye, ictimada mevcut azasile akd-i ictimada eder. Ve mevcut azanın ekseriyet-i mutlakasile mukarrerat ittihaz eder.

Madde 26 Heyet-i Umumiye, bil-umum ictimalarında sülûsan-ı ekseriyetle Heyet-i İdare azasını tebdil ve yeniden intihab eder.

[VI] Mevadd-ı müteferrika

Madde 27 Birliğin azasından hiçbir zat, Heyet-i İdarenin malumatı olmadıkça Birlik namına teşebbüsât ve müracaatda bulunamaz.

Madde 28 Nizamname-i Esasi ahkâmına mugayir hareketde buluna aza Heyet-i Umumiyenin kararile Birlikden ihrac olunur.

Madde 29 Birlik Nizamname-i Esasisi aza-yı asliyeden beş zatın teklifi ve aza-yı umumiyenin sülûsan ekseriyetile tebdil ve tadil olunur.

TMMB ve İZMİR

İzmir'in yeniden kuruluşu ve ekonomisinin canlandırılması, Büyük Millet Meclisi Hükümeti için bir öncelik oluşturmuş, tamamlanmamış İzmir limanı gibi projelerle birlikte, kentin

yangınla kaybedilen bölgesinin yapımı gündeme alınmıştır. Kentin planlamasına 1923'te 'İzmir'in Yeniden İmar ve İnşasını Tetkik Şirketi'nin kuruluşuyla başlanmış(10), yerli ve yabancı şirketler kamuya ait işlerle mesken projelerine talip olmuşlardır. (11) TMMB, 'Danger planı' (12) olarak bilinen imar planı ile ilişkilendirilebilir. İzmir kent planlamasının açtığı çalışma ve üretim alanlarıyla, ortaya çıkan mesleki sorunlara mühendis ve mimarlar birlikte karşılık bulmak istemiş olabilirler.

İzmir'de, inşaat sektöründeki şirketleşmeler yanında dikkati çeken bir gelişme 1924'te Türk Mühendis ve Mimar Birliği (TMMB) adı verilen meslek örgütünün kuruluşudur. Kentin 1920'lerde yayımlanan rehberlerinde yalnız adı geçen TMMB konusunda bilgilerimiz sınırlıdır. Yayımlanan 'Nizamname-i Esası' ile Birliğin ana belgesini inceleme olanağını buluyoruz.

Nizamname-i Esası'de verilen derneğin merkez adresinden TMMB'nin, Mühendis İbrahim Galip Feşci (13), Muallim Mühendis Mehmet Galip Sinap (14) ile Mimar (Mühendis) Tahsin Sermet Beylerin (15) öncülüğünde kurulduğu sonucunu Birlik'de İzmirli mimarların sözcüsü konumunda olduğunu kabul edebiliriz. Mühendis Mehmet Galip ve İbrahim Galip Beyler ise, ağırlıklı olarak altyapı projeleri müteahhitliğini yapmakta idiler (16). Bu mühendis-mimar grubu 1924'ten başlayarak İzmir merkezi ve çevresinde, ardından Ankara'da yapı işlerine girişeceklerdir (17).

İzmir'de TMMB'ni oluşturan mühendis ve mimarların aynı zamanda sektörde bir denetim kurulu işlevi üstlenmek istediği; bir yandan müteahhitlerin yetkilendirilmesinde, diğer yandan işçi/işçilik ücretleri ve malzeme fiyatlarının denetiminde söz sahibi olmayı amaçladığı görülmektedir. Türk Mühendis ve Mimar Birliği'nin üye profili, üyelerini temsildeki etkinliği, mesleki çalışmaları, diğer meslek örgütleri, yerel yönetim ve devletle ilişkileri üzerinde durulması gereken konulardır. TMMB'nin tüzüğünden başka ortaya çıkarılacak belgelerle, derneğin mühendis ve mimar örgütlenmeleri tarihindeki özgün yeri ve İzmir'de Cumhuriyetin ilk yıllarındaki yapılaşma ve bayındırlığa katkısı irdelenebilecektir.

Kaynaklar:

- (1) F. Günergun, 'Osmanlı mühendis ve mimarları arasında ilk cemiyetleşme teşebbüsleri', Osmanlı İlimi ve Mesleki Cemiyetleri (I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı), yay.haz. E. İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1987, s.155-196 [Ç. Ünalın, Cumhuriyet Mimarlığının Kuruluşu ve Kurumlaşması Sürecinde Türk Mimarlar Cemiyeti'nden Mimarlar Derneği 1927'ye, Ankara, Mimarlar Derneği, 2002 içinde s. 249-270 ve Osmanlı Mühendis ve Mimarlar Cemiyeti – Belgeleriyle, (ed.) C. Okday, Ankara, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi yay., 2008 içinde s. 41-73].
- (2) Güzel Sanatlar Birliği Mimari Şubesi Nizamnamesi için bkz., Ç. Ünalın, a.g.y., s. 249-270.
- (3) Ç. Ünalın, a.g.y., s. 22-23. Ayrıca, F. Günergun, Ç. Ünalın, vd., 'Osmanlı Mühendis-Mimar Cemiyeti'nden TMMOB'ne Mühendis-Mimar Örgütlenmeleri' (TMMOB'nin 50. Yılında Geçmişe Bakış, Ankara, 22 Ekim 2004) TMMOB 50 Yaşında, 1954-2004, Ankara, TMMOB yay., 2005 içinde s. 41-67.
- (4) İstanbul'da 'Türk Mühendis ve Mimarlar Cemiyeti'nin, Ankara'da 'Türk Mühendisler Birliği' ile 'Türk Yüksek Mühendisler Birliği'nin kurulduğu bildirilmekte ise de, bu dernekler konusunda yeterli bilgimiz yoktur. Ayrıca, merkezi İstanbul'da olan bir 'Türk Mimar ve İnşaat Mühendisleri Cemiyeti'nden de söz edilmektedir, bkz. Ahenk (İzmir), aded 9673, 17 Ağustos 1340 [1924], s. 2.
- (5) T. A. Baran, Bir Kentin Yeniden Yapılanması, İzmir 1923-1938, İstanbul, Arma yay., 2003, s. 55-90; E. Serçe, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945), İzmir, Dokuz Eylül yay., 1998, s. 245-273; Ç. Atay, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı yay., 1998, s. 180-192 'İzmir'in imar edilme çalışmaları'.
- (6) İ. Tekeli, S. İlkin, 'Türkiye'de büyük inşaat müteahhitlerinin doğuşunda Cumhuriyet'in bayındırlık ve demiryolu programlarının etkisi', ODTÜ Gelişme Derg., c. 20, sayı. 1-2, 1993, s. 207-228 [İ. Tekeli, Cumhuriyetin Harcı, c. 3, Modernitenin Altyapısı Oluşurken, İstanbul, Bilgi Üniv. yay., 2004, s. 451-475].
- (7) Türk Mühendis ve Mimar Birliği Nizamname-i Esasisi, İzmir, Ahenk Matbaası, 1340/1924, 10.5x15 cm., 8 s.
- (8) İzmir Birinci Kordon'unda Rihtım Han'ın birinci katında, 12-13 numaralarda Muallim Mühendis Mehmed Galib ile Mühendis Fesçizade İbrahim Beylerin 'İnşaat-ı Fenniye İdarehanesi' vardır, Sada-yı Hak (İzmir), no. 1237, 18 Kanunusani 1340 [1924], s. 3. İnşaat İdare-i Fennesi [Bureau Technique de Constructions Civiles] adıyla bilinen şirket için, bkz. Raif Nezih, İzmir'in tarihi, yay.haz. E. Üyepazarıcı, İzmir, İzmir Büyükşehir Bel. yay., 2001, 17. fas., s. 16. Bu şirkette, 'mühassıs olarak oniki mühendis ve dört mimar istihdam edil[diği]' bildirilmiştir, Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi, ikinci sene, yay. Cemal Nadir [Güler], İstanbul, Türk Salon ve İlanat Gazetesi yay., 1927, s. 88. Mimar Tahsin Sermet Bey'in bürosu da Rihtım Han'ındadır (ikinci kat, no. 22), bkz.

Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi 1926, yay.haz. S. Yetkin, İzmir, İzmir Büyükşehir Bel. yay., 2002, s. 128. Bir başka tanıtımda, 'alemumum inşaat, proje ve tatbikat müteahhidi' Tahsin Sermet Bey'in adresi Rıhtım Han'ında numero 12-22 olarak gösterilmiştir, Ahenk (İzmir), aded 9555, 9 Haziran 1340 [1924], s. 4.

(9) Nizamnamenin 5. maddesi basılı metinde atlanmıştır.

(10) C. Bilsel, 'İzmir'de Cumhuriyet Dönemi Planlaması (1923-1960): 20. Yüzyıl Kentsel Mirası', Ege Mimarlık (İzmir), sayı 71, Ekim 2009, s. 12-17.

(11) Ör. İzmir İmarat ve İnşaat-ı Umumiye Türk Anonim Şirketi (1917), Mimar Mecit ve Mühendis Rifat ve Mühendis Sırrı Arif İnşaat Şirketi, Rafiklo İnşaat Şirketi, vd., bkz. İzmir Vilayeti Salnamesi, 1927-1928, yay.haz. Nazım Fuat, İzmir, Bilgi Matb., 1929, s. 25-27. 'İzmir'in İmarı: Bir ecnebi inşaat şirketi müdirinin İzmir'in imarı hakkında mütalaatı' Anadolu (İzmir), numero 3179, 18 Eylül 1340 [yazının çevirisi için bkz., Z. Arıkan, İzmir Basınından Seçmeler, 1923-1938, c. II, kitap I, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi yay., 2003, s. 125-126].

(12) Fransız 'géomètre ingénieur' René Danger'nin (1872-1954) hazırladığı İzmir imar planı için bkz., C. Bilsel, 'L'incendie de 1922, le plan Danger et la reconstruction d'Izmir', S. Yerasimos et F. Fries (ed.), 'La ville en feu, Actes de la journée du 4 juin 1993 organisée par le Laboratoire Théorie des Mutations Urbaines' (Champs-sur-Marne), Cahiers µ, n° 6-7, septembre-décembre 1993, s. 67-86. Ayrıca, S. Çetin, 'Erken Cumhuriyet döneminde bir modernleşme projesi: İzmir'in yangın bölgesinin imarı ve bölgede ortaya çıkan konutların tipolojik özellikleri', Mimarlık (Ankara), sayı 326, Kasım-Aralık 2005, s. 45-50. (Güncel basında M. René Danger 'Emlak Mühendisi' olarak tanıtılmıştır.)

(13) Y.Müh. İbrahim Galip Feşci (1894-1956), École d'Ingénieurs de l'Université de Lausanne'in inşaat bölümünden 1916'da mezun olmuştur, Mehmet Zeki [Pakalın], Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi, c. III, İstanbul, Hamit Matb., 1930-32, s. 454. Feşcizade İbrahim Galip Bey, Kandiyeli 'Giridi' Feşcioğlu İbrahim Galip olarak tanınır, T.Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952, [1. bs.] İstanbul, Doğan Kardeş yay. 1952, s. 392. İzmir'de 1924'te Belediye Meclisi üyeliğine seçilen İ. Galip Feşci, Ankara, İstanbul ve İzmir'te müteahhitlik yapmıştır, bkz. Abidin [Mortaş], 'Mühendis İbrahim Galip B. Apartmanı - Ayaspaşa', Mimar [Arkitekt], sene 1, sayı 11-12 (Teşrinisani-Kanunvevel 1931), s. 355-364.

(14) Y.Müh. Mehmet Galip Sinap (1888-1962) École des Ponts et Chaussées (Paris) mezunudur. Mühendis Mekteb-i Alisi'nde ve Sanayi-i Nefise Mektebi'nde 1919-1922 yılları arasında betonarme muallimliğinde bulunmuştur, [TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası] T. Mühendislik Haberleri, sayı 86, Mayıs 1962, s. 6. M. Galip Sinap ile İ. Galip Feşci birlikte İzmir Ticaret Odası'nın (1927) binasını yapmışlardır. İzmir'in ilk betonarme yapılardan Büyük Kardiçalı Han'ın (1928) betonarme projesi de Muallim Mühendis Mehmet Galip Bey tarafından hazırlanmıştır. (Büyük Kardiçalı Han'ın mimarının adı 'Mehmet Feşci' olarak verilmektedir. Bu isim yanlıştır: Mehmet Galip Sinap ile Galip Feşci'nin adları karıştırılmaktadır, bkz. İzmir Mimarlık Rehberi 2005, ed. D. Güner, Mimarlar Odası İzmir Şb. yay., 2005, s. 120.) 15 Y.Mim.Müh. Tahsin Sermet (1889-1969)

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin mimari şubesinin 1909 yılı mezunlarından. İzmir Ticaret Borsası binasının (1928) mimar ve müteahhididir, bkz. E. Serçe, S. Yetkin, Kuruluşun Günümüze İzmir Ticaret Borsası'nın Tarihi, İzmir, İletişimevi, 1998, s. 130-133. Milli Sinema'nın (Elhamra, 1926) tasarımını yapmıştır: 'Cinéma Alhamra, sous la direction de la Bibliothèque Nationale... les plans ont été dessinés par deux architects [sic] turcs d'İzmir, Galib [Fesçi] et Tahsin Sermed, qui ont diriğe personnellement les travaux de construction', Guide d'İzmir, İstanbul, Imp. Universum E.C., 1934, s. 82. Tahsin Sermet, İzmir Milli Kütüphane (1933) projesini tamamladıktan sonra bürosunu İstanbul'a taşımıştır, bkz. Türk Yüksek Mimarlar Birliği Azaları ve Yüksek Mimarlık Mesleği ile Alakadar Mevzuat, İstanbul, Cumhuriyet Mat., 1940, s. 87.

(16) 'Reisicumhur Gazi Paşa Hazretlerinin refika-yı muhteremleri Latife Hanumefendinin cümle-i amal-i müşfikanelerinden olmak üzere İzmir'de sırf İslam mahallatı ortalarında bir Süt Damlası binası inşası ve mezkur binada yetim, fakir ve emzikte çocukların ta'kim edilmiş halis sütlerle tağdiye ve ırzını İzmir Himaye-i Etfal Cemiyeti'ne tavsiye buyurmuş ve tavsiyesini, üç defada yirmi bin lira kadar iane göndermek suretile, İzmir muhitine olan şefkat ve muhabbetlerini fiilen de ibraz buyurmuş olduklarından, İzmir Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından, hükümet-i mahalliyyenin ibraz-ı muavenet ve teshilatile bu darülhayırın Namazgâh'daki Kocabağçede inşasına teşebbüs edilmiş ve lazım gelen planları yapılarak yirmiki bin lira ücret-i maktu'â ile mühendis Tahsin Sermed Bey'e ihale edilmiştir', Anadolu (İzmir), no. 3161, 27 Ağustos 1340 [1924], s. 1.

(17) Mühendis Mehmet Galip ve İbrahim Galip Beyler'in merkezi İzmir'de bulunan İnşaat İdare-i Fenniyesi şirketine, daha sonra müteahhit Erzurumlu Nafiz Bey (Kotan, 1885-1946) de katılmıştır. Şirketin Ankara şubesinin adresi: Erzurumlu Nafiz Bey yazıhanesi [Erzurum ap., İstanbul cad.]; İstanbul şubesinin adresi: Erzurum Han [Büyük Postane cad.], daire no. 28-30 olarak gösterilmiştir, Mühendis Mektebi Mecm., [ikinci seri] no. 3, Ağustos 1927 (arka kapak), bkz. C. Okay, Eski Harfli Mühendislik Dergileri: İnceleme, İstanbul, Kurtiş Mat., 2004, s. 111.

MÜHENDİSLİK MİMARLIK ÖYKÜLERİ
(S)ON

